

kultúrjav.

**Írásbeliség és szóbeliség irodalma
– újrahasznosítva**

FIKON

A Fiatalok Konferenciája (FiKon) második konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon, hasonlóan elődjéhez, a Fiatal Kutatók Konferenciájához, hallgatói kezdeményezésből jött létre. A cél egy, a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó konferenciasorozat indítása volt.

A 2014 novemberében Budapesten megrendezett *kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Az ott elhangzott előadások tanulmányá szerkesztett változatát tartalmazza a FiKon második kötete.

kultúrjav.

Írásbeliség és szóbeliség irodalma –
újrahasznosítva

Fiatalok Konferenciája 2014

ARIANNA KÖNYVEK • 9

sorozatszerkesztő
ORLOVSZKY GÉZA

A Fiatalok Konferenciája (FiKon) második konferenciakötetét tartja kezében az olvasó. A FiKon, hasonlóan elődjéhez, a Fiatal Kutatók Konferenciájához, hallgatói kezdeményezésből jött létre. A cél egy, a fiatal kutatók számára szervezett, szakmailag igényes, a régi magyar irodalommal foglalkozó konferenciasorozat indítása volt.

A 2014 novemberében Budapesten megrendezett *kultúrjav. Írásbeliség és szóbeliség irodalma - újrahasznosítva* című konferencia is ebben a szellemben valósult meg. Az ott elhangzott előadások tanulmánytá szerkesztett változatát tartalmazza a FiKon második kötete.

kultúrjav.

Írásbeliség és szóbeliség irodalma –
újrahasznosítva

Fiatalok Konferenciája 2014

Szerkesztette

Bartók Zsófia Ágnes

Fajt Anita

Görög Dániel

Maróthy Szilvia

r e c i t i

Budapest
2015

A kötet megjelenését támogatták:

ELTE BTK Centre des Hautes Études de la Renaissance

ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék

ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat

Megjelent a ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszéke által elindított
Arianna sorozat kilencedik köteteként.

Lektorálta: Pap Balázs

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább!*
2.5 Magyarország Licenc (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)
feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.
Köteteink a *r e c i t i* honlapjáról letölthetők. Éljen jogaival!

ISBN 978-615-5478-17-8

Kiadja a *r e c i t i*,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>
Borítóterv: Kiss Béla
Tördelte: Hegedüs Béla
X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

HORVÁTH IVÁN	
<i>Stoll</i>	7
BALÁZS DEBÓRA	
<i>A 15–16. század legismertebb kozmográfiáinak nyelvszemlélete</i>	21
DEME ÁGNES	
<i>Folklór és irodalom határán</i>	
<i>Egy 1810-es népi kéziratot könyv elemzése</i>	33
GESZTELYI HERMINA	
<i>Erényesség és kegyesség a mintakönyvek kontextusában</i>	
<i>A himző- és csipkemintakönyvek kutatási lehetőségei</i>	45
GÖRÖG DÁNIEL	
<i>Tudósító ének szóban és írásban</i>	61
JUHÁSZ JÁNOS	
<i>Politikai irodalom a 17. század eleji Magyarországon</i>	
<i>Szepsi Korotz György és Lackner Kristóf fejedelmi tükreinek forrásai</i>	75
KÖLLŐ ZSÓFIA	
<i>A Nádasdy-Mausoleum újrahasznosítva</i>	93
NÉMETH DÁNIEL	
<i>Egy Mária-ének évszázada</i>	
<i>Az Angyaloknak nagyságos asszonya kezdetű ének 16. századi szövegváltozatainak nyelvi jellemzése</i>	109
PAJOR KATALIN	
<i>Egy törökszentmiklósi népi kéziratot füzet</i>	123
PAPP INGRID	
<i>Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban</i>	137

RÉGER ÁDÁM

A kétnyelvűség kérdései Kájon János Hymnariumában 145

SZATMÁRI ÁRON

A költő vízbefúlása

Régi magyar kísérlet a plurális szövegfogalom meghaladására 167

TUBAY TIZIANO

Titokzatos örökség

A székely írás kutatásának nehézségei 183

TÚRI TAMÁS

Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén

Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet 197

Stoll

A fiatal kutatók konferenciájának idei témája a populáris és elit kultúra. Stoll Béla – meghalt 2011 őszén – volt a két terület kapcsolatának legtekintélyesebb kutatója. Mit kell megtanulnunk tőle?

Bojtár Endre nagyszerű, baráti visszaemlékezésének¹ tanulmányozását ajánlom, mely teljes pályaképet nyújt. Én sajnos nem szolgálhatok ilyesmivel, mert Stoll képe töredékes bennem.

Kezdő kutató koromban lekötelező barátsággal fordult felém. Sokáig minden héten megfordult nálunk, de barátságunk kb. 15 év után véget ért. Aztán már csak ritkán és csak szakkérdésekről beszélgettünk, főleg telefonon – késői korszakáról nem tudok beszámolni.

Volt egy kétállású napszemüveg-rátétje (akkoriban lehetett kapni ilyesmit), amelyet szemüvegre kellett erősíteni. Szobában felnyitotta, így kb. derékszögben előre állt, mint egy sildes sapka szemellenzője, napsütésben pedig lecsapta. Amikor szerda délutánonként Klaniczay Tibor betessékelt minket az igazgatóhelyettesi tárgyalóba, az intézeti Reneszánsz-kutató Csoport heti értekezletére, Stoll lehajtotta ezt a rátétet, és álomba merült. Amikor a negyedórás bemelegítő beszélgetés után Klaniczay végre szólásra emelkedett, Stoll felébredt, előcsomagolta uzsonnáját, és enni kezdett. Ezt elragadónak találtam. Miért? A kérdés nem egyszerű.

Stoll nem vetette meg, hanem becsülte és szerette Klaniczayt. (Láttam rajta a megrendülést Klaniczay temetésén.) Szörnyű történeteket mesélt róla, röhögött vezérkedésén, amelyet közös cserkészkoruktól kezdve megtapasztalt, de elfogadta gyámkodását. Első művének, a Heltai-*Dialógus* előszavának² Engels-, Marx- és Sztálin-idézetei Klaniczaytól származnak. 20 évvel később, Varjas Béla ajánlására engem is Klaniczay fogadott be az intézeti csapatba, és én is meséltem róla – az imént is azt tettem! – gonosz történeteket. Pedig máig élvezem szellemének szípkarkait, és jobban hiányzik, mint valaha. Miért bosszantottuk? Ma már tudom: nem pusztán bosszantás volt ez, hanem kicsinyke, fontos tiszteletlenség. Ilyen a tudomány. Nálunk a tekintély kizárólag szellemi eredményeken alapul. A rang- és fizetésbeli előrehaladást elszenvedő tudóst kollégái kíméletlenül gúnyolják, öneki

¹ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem* (Stoll Béla, 1928–2011), Holmi, 24 (2012), 376–390, <http://www.holmi.org/2012/03/bojtar-endre-aludj-edes-oregem> (hozzáférés: 2015. május 20.)

² HELTAI Gáspár, *Dialogusa*, s. a. rend. STOLL Béla, Bp., Közoktatásügyi Kiadóvállalat, 1951.

pedig ezt szakadatlan öngúnnal kell elviselnie. (Más lapra tartozik a tudomány-idegen eszközökkel elért hivatali előnyszerzés, amelyet örök megvetés övez.) Az apró tiszteletlenség tehát szinte kötelező. A tudomány tele van vásott kölykökkel. 2010-ben akkor 78 éves mesterem, Jacques Roubaud a taláros, főveges, díszláncos, aranykulcsos egyetemi jelmezek és alabárdosok között piros pulóverben vette át az ELTE díszdoktori oklevelét. (A másik két friss díszdoktor – egyikük Nobel-díjas vegyész – bezzeg rendesen kicsípte magát.)

Bojtár kivételes empátiával, minden részletre figyelve tekinti át Stoll életrajzát. Csak egyetlenegy, de fontos kérdésben kell vitába szállnom vele.

Az általa megalkotott szellemi életrajz lényege az, hogy kutatói pályája első felében Stoll száműzöttnek érezte magát a régi magyar irodalom és a népköltészet világában, amelyet nem szeretett, kutatói pályája második felében viszont végre eljutott József Attila költészetéhez, amelyet szeretett. „Amitől Stoll szenvedett: hogy az egyedi irodalmi mű szakmáját kitanult irodalmárként irodalom alatti tömegáruval, leszállt szövegekkel kellett bajmolódnia, s hogy a csalhatatlan ízléssel megáldott zseni fél életén át borsón térdepeltette magát [...]”.³ Szerintem ez a beállítás torzít. Stoll valóban nagyon élvezte a József Attila-filológiát. Gyöngy-élete van a régi magyar irodalom kutatójának, amikor közel kortárs irodalommal dolgozhat. (József Attila és Stoll 9 évig kortársak voltak.) Ilyenkor nemcsak a könyv- és levéltár a kutatás terepe, hanem a telefonkészülék maga is elsőrendű filológiai műszerré lép elő. Élvezte tehát – de a régi magyar irodalommal és a népköltéssel való foglalkozást is élvezte.

A hibás beállítás alapja talán félreértés lehetett. Bojtár sohasem titkolta,⁴ hogy nem sokra becsüli sem a régi magyar irodalmat, sem a népköltészetet, Stoll pedig készségesen egyetértett ezzel. A szakadatlanul ironikus beszédű embernek nincs is okvetlenül ellenére, ha lépten-nyomon félreértik. Stollra csak körültekintően szabad alkalmazni az *ipse dixit* elvét. Mindig szívesen gyalázta a RMKT szöveganyagának átlagszínvonalát, jelezve, hogy milyen szörnyű feladat kritikai kiadásban részesíteni ezeknek a „költőknek” verselményeit, de hát a textológia maga is a buta irodalmárok szakterülete, olyanoké, akik, mint ő, kreatív képzelőerő híján pontosan le tudnak másolni szövegeket. Önmagát ilyenkor az „okos zsidókkal” szembeállított „szorgalmas svábok” közé szerette sorolni.

(Apropó svábok. Csütörtökönként szalonélet volt nálunk, társasjáték, rendszerszidás, snellezés [ötperces sakk], és persze ismerkedni is lehetett. A lányok nagyon méltányolták, hogy csupán teát iszunk. Egy újonnan csatlakozott, csinos lány igazán elemében kezdte érezni magát, tetszett neki, hogy matematikusok és irodalmárok közé keveredett. Ő is rázendített kedvenc témájára, a zsidókra.

³ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 388.

⁴ BOJTÁR Endre, *Szegedy-Maszácz Mihály (szerk.) / A magyar irodalom története*, 2000 Irodalmi és Társadalmi Havi Lap, 18 (2007)/11, <http://ketezer.hu/2007/11/a-magyar-irodalom-tortenetei/> (hozzáférés: 2015. május 20.)

Élvezettel hallgattuk. Egyszer rémülten körülnézett. Ráébredt, hogy elmulasztott előzetesen tájékozódni. Csupa szemüveges. Megpróbált köpönyeget fordítani:

– De igazából nem a zsidókkal van bajom, hanem a svábokkal! – jelentette ki. Ekkor Stoll fölemelkedett, katonatisztesen kihúzta magát, és ezt mondta:

– Pardon, pardon!

Amíg fetrengve röhögtünk, a lány elmenekült.)

Az „egyetlen” tanulmány

Bojtár fő bizonyítéka, amellyel Stoll régimagyarirodalom- és népdal-ellenességét alátámasztja, egy szerintem is nagyon fontos tanulmány – bár az nem igaz, hogy „Stoll egész pályafutása alatt” ez lett volna az „egyetlen, nem közvetlenül a textológiához kapcsolódó” cikke. A tanulmány a valóságnak megfelelően, nagyon viszonylagosnak mutatja be a népköltészet költői lehetőségeit. Nem érdemes túl nagy jelentőséget tulajdonítanunk annak a körülménynek, hogy a szerző, mint mindig, ezúttal is megőrizte tárgyilagos hangvételét. (Még József Attila-rajongása sem terjedt ki sem az első három verskötet korszakára, sem a költő elméleti munkásságára.) Az ifjúkori tanulmány volt az első kísérlet annak az irodalomalatti, de még nem népköltészeti kéziratos költészetnek a meghatározására, amelyet Marót Károly szavával az utóbbi évtizedekben közköltészetnek nevezünk. A 17–19. századi közköltészet Voigt Vilmos, Küllös Imola és Csörsz Rumen István vezetésével folyó, termékeny kutatását Stoll ebben a művében alapította meg. A mű természetesen éppen arra alkalmas a legkevésbé, hogy bebizonyítsa az alaptételt, Stoll viszolygását anyagától. Bojtár:⁵ „Úgy képzelem, hogy Stoll 1957–58-ban a fent említett pár lapos tanulmánnyal akart leszámolni a maga mindössze néhány évre visszatekintő régi magyaros múltjával.”

A tanulmány politikai értelemben sem megalkuvó, Gorkij-idézete például nem protokolláris, hanem vitatkozó, érdemi⁶ – de a szöveg értéke kizárólag tudományos jellegű. Bojtár alaptalanul tulajdonít Stoll állítólagos népköltészet-ellenességének politikai érdemet, nem számolva a szörnyű körülményekkel, amelyek között létrejött: „Érezve azonban, hogy ennek népiség-, sőt ’népellenes’, következésképp szocializmusellenes szaga van, Stoll [...] a tanulmány utolsó mondatául odaragasztja a korabeli kötelező ’vörös farkat (farkot?)’”.⁷ Nos abban a politikai pillanatban a népiség-ellenes szag – Stollnak persze ehhez semmi köze, de – történetesen épp a pártvonal szaga volt. A tárgyilagos, szinte ideológiamentes tanulmány nyilván ezért jelenhetett meg.

⁵ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 383.

⁶ STOLL Béla, *Közösségi költészet – népköltészet*, ItK, 62 (1958), 170.

⁷ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 384.

Az MTA Irodalomtörténeti Intézete egy héttel Nagy Imréék kivégzése után, 1958. június 23-án tartotta meg félévi munkaértekezletét. Sötér István igazgató „hangsúlyozta az Intézet egyes – főleg fiatal – kutatóinál tapasztalható politikai-szakmai válság” mielőbbi leküzdésének szükségességét.⁸ Szeptember 8–9-én az Intézet „kétnapos konferenciát rendezett a népi írók kérdéséről. A vita elsősorban a népi írók nacionalizmusának és osztálybázisának kérdéseit, valamint irodalomtörténeti szemléletük problémáit tárgyalta”. A nacionalizmus-ellenes országos politikai kampány részeként történt meg a népi írók hagyományának megbélyegzése. Az intézeti vitán több akadémikus is felszólalt, „jelen volt Orbán László az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Osztályának vezetője, a Népszabadság munkatársai és az Egyetem számos tanára és előadója. A konferenciáról részletes ismertetést közölt a Népszabadság szept. 13-i és a Magyar Nemzet szept. 14-i száma”.⁹ A konferencián Stoll Béla is korreferátumot tartott. Ez a hozzászólás lehetett a megjelent tanulmány alapja.

Annak is a népköltészet és (a műköltészet iránt elkötelezett) Stoll közé kellene éket vernie, hogy Stoll mégsem volt Marót Károly követője. A közköltészet Marót gazdag életművében sok mindent jelent, de mindig csakis valami olyasmit, ami összekapcsolná a korábban mereven szétválasztott mű- és népköltészetet. Bojtár¹⁰ szerint „legalábbis csúsztatás”, hogy valaha¹¹ ezt írtam: „Stoll Béla Marót követőjének tekinthető”. Bojtár azzal bizonyítja hamisításomat, hogy Stoll a cikkében megismétli Szilágyi János György Marót-bírálatát, tehát Marótot úgy idézi, hogy közben meg is bírálja őt. Jól emlékszem az esetre – fiatal koromban több hasonlót elkövettem –, és nem vagyok büszke rá. Felfogtam Stoll korszakalkotó tanulmányának lényegét – azt, hogy a 17. századi köznemesi szerelmi énekköltészetben valami olyasmit látott meg, ami a műköltészet és a népköltészet jegyeivel egyaránt rendelkezik, ami a kettő között áll –, és egyáltalán nem tetszett nekem, hogy Marótra, a két fogalom lényegi összetartozásának hirdetőjére elismerően nem, csupán vitatkozva utal. (Stoll az ilyesmit nevezte „sanda hivatkozásnak”). Fiatalos kegyetlenséggel erre a Maróttal polemizáló szövegére hivatkozva jelentettem ki, hogy Marót irányzatához sorolom őt. (Jó dolog az ifjúság, de az a legjobb benne, hogy egyszer vége szakad.) Ha Bojtár kíméletlenséggel vádolt volna, egyetérténék – az igazságtól viszont nem tértem el, akkor sem, ha az *ipse dixit* elve ellenem szól. Szerencsés véletlen folytán akad egy ellenpélda. Az a végkövetkeztetése Stoll egy kevésbé ismert elméleti tanulmányának, hogy „a népköltészet és műköltészet lényegi azonosságának legkövetkezetesebb hirdetői” – itt Marótra hivatkozik, mégpedig a legkisebb vitatkozás nélkül – a textológia területéről is alátámasztást

⁸ *Intézeti hírek*, ItK, 62 (1958), 432.

⁹ *Intézeti hírek*, ItK, 62 (1959), 171.

¹⁰ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 384.

¹¹ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai, 1982, 221. Részletesebben még: HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., Gondolat, 1991, 21.

kaphatnak.¹² Tessék: ő maga mondja. (De az elemzőnek akkor is lenne joga saját véleményt formálnia, ha az ellenkezőjét mondaná.)

(A '70-es évek elején már pontosan éreztük a Bartók- és főleg Kodály-zene politikai problematikusságát, de nem találtuk meg magunkat Adorno zenehallgató-típológiájának¹³ nagyképű sznobságában sem. A házibulikon még népdaloztunk [tűrhetően bántam a magam C-furulyájával; Stoll az ő hangnemileg is énekhez illőbb F-furulyájával persze rettenetesen lefőzött], de Stoll hatására repertoárunkat kiegészítettük lejárt szavatosságú mozgalmi- és katonadalokkal [ideértve a Rákosi-, sőt a náci korszakot is]. Végtelenül keskeny párkányon kellett végigmennie a szegény bulizónak a Kodály-féle rendszerigenlés és a „nem hülye, csak okos” Adorno rendszertagadása között. Stollnak amellet ott volt a fejében a Bágya-vokálból, fiatalember korából származó, esztétikailag felülmúlhatatlan slágergyűjteménye. A populáris regiszter ironikus igenlését már akkor nem értette meg senki, így a buliunk végük szakadt. Talán a legkínosabb fellépésünk a matematikus-közgazdász Simonovits András elegáns esküvői partyján esett meg. Az anyagot Stoll válogatta, az ő kezében volt az MNT III/A vaskos, bordó kötete,¹⁴ balján Kovács Ilonka, jobbán „jómagam”, és performáltunk, dalltunk. *Akármilyen dilinyó, / csak a fa..a legyen jó...* Aztán ez az ígéretes: *Bé, bé, bé, / bé, bé, bé, / de jó ez a kis izé...* Ott volt Heller Ágnes és Konrád György, de valahogy mégis megbuktunk.)

A másik tanulmány

Stollról a textológiával nem foglalkozók is számon tartják, hogy ő a „legnagyobb” – de miben is áll ez a nagyság? A hozzáértők e példás sajtó alá rendezői tevékenységen belül meg tudnak különböztetni kisebb és nagyobb teljesítményeket. Az RMKT 17/6. Szenci Molnár-kötet például nem makulátlan: hiányzik a német nyelvű források azonosítása,¹⁵ a már azonosítottak közlése, a *Psalterium* előszavának közlésében pedig lényeges szöveghiány észlelhető.¹⁶ Két mű tette vitathatatlanná Stoll rendkívüli tekintélyét: az RMKT 17/3. kötete (a szerelmi és lakodalmi versek) és József Attilától a *Szabad ötletek jegyzékének*

¹² STOLL Béla, *Horizontális irányú variánsok = Régi magyar századok*, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató csoport, 1973, 15.

¹³ THEODOR W. ADORNO, *Zene, filozófia, társadalom*, vál. ZOLTAI Dénes, ford. TANDORI Dezső, HORVÁTH Henrik, BARLAY László, Bp., Gondolat, 1970, 377–406.

¹⁴ BARTÓK Béla – KODÁLY Zoltán (szerk.), *Lakodalom*, s. a. rend. KISS Lajos, Bp., Akadémiai (Magyar Népzene Tára, III/A), 1955.

¹⁵ FEKETE Csaba, *Szenci Molnár Albert zsoltárkiadásának mintája*, MKSz, 119 (2003), 330–349. H. HUBERT Gabriella, *Szenci Molnár és a 17. századi gyülekezeti énekeskönyv-kiadás*, MKSz, 119 (2003), 349–356.

¹⁶ TÓTH Tünde, „Egy vers neménec megjobbitot modgyai.” *Szenci Molnár Albert a versről*, ItK, 97 (1993), 501–509.

kiadása. Egyértelműen ez az a két szöveggözlés, amelyet elképedve olvas bármelyikünk, mert a teljesítmény egyszerűen emberfeletti. Ahhoz, hogy a művek mögötti intertextuális hálót ilyen mértékben feltárja, Stollnak fel kellett adnia olvasási higiéniját. Az életmű egymásra nagyon hasonló két *editio maior*jában nemcsak a magyar- és világirodalom hasznosul, hanem az irodalomalatti terület is, a nép- és közköltészet felfoghatatlan tömege, ideértve a 19. század végétől gyűjtött fonográfhengerek múzeumi meghallgatását és magyarnóta-füzetek böngészését. Stollnak ezt az irtatlan és különmű műveltséget nemcsak összeszednie, hanem működtetnie is kellett (emlékezet, kombinációs készség, képzelőerő). Stoll Google volt.

Legdöntőbb felfedezéséről, a 17–19. századi köznemesi daloskönyvek anyagának közköltészeti jellegéről többször írt. A Bojtár idézte „egyetlen” tanulmányon és az RMKT 17/3. kötetén kívül azt is megtette, amire az irodalomtudós egy ilyen horderejű felismerés után tenni szokott: megpróbálkozott a közköltészet kánonba foglalásával. Megírta *A Pajkos ének és a népköltészet* c., szerintem legjobb tanulmányát, amely a műfaj bizonyára legtitokzatosabb, legnehezebb szövegű darabját elemzi,¹⁷ és népszerű szöveggyűjteménybe válogatta a legszórakoztatóbb anyagot.¹⁸ Közben összeállította a 16–19. századi kéziratos énekeskönyvek és versfüzetek – a közköltészeti anyag ritka kivételektől eltekintve ilyen hordozókon maradt fenn – bibliográfiáját.¹⁹

A két *editio maior* műfaji hasonlósága, a nagy tanulmány, amely elkerülte Bojtár figyelmét, a *Pajkos énekek* c. antológia és a bibliográfia le kell, hogy döntse Bojtár építményét. Nem érdemes tovább bizonygatni, hogy Stoll idegenkedett a régi magyar irodalom alsó, közköltészeti rétegétől és a népköltészettől. Klasszikus tanulmányát, amelyet évtizedek óta csodálat övez, ma azzal vádolják, hogy szemlélete túlságosan népköltészeti. Stoll tanulmányának záró mondata: „A lényeg azonban az, hogy a *Pajkos ének* az írástalan, szóbeli kultúra szintjén keletkezett és élt s ebben az értelemben teljes joggal tekinthető a XVI–XVII. századi népköltészet ritka emlékének”.²⁰ Vadai István szerint a *Pajkos ének* valójában nem a népköltészethez, hanem az irodalomhoz áll közelebb, írásban keletkezett, sőt talán még a szerzője is azonosítható.²¹

¹⁷ STOLL Béla, *A Pajkos ének és a népköltészet*, ItK, 66 (1962), 180–192.

¹⁸ *Pajkos énekek*, szerk. STOLL Béla, Bp., Szépirodalmi, 1984.

¹⁹ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája*, Bp., Akadémiai, 1963, és bővített kiadások 2005-ig.

²⁰ STOLL Béla, *A Pajkos ének*, i. m., 192.

²¹ Vadai István, *A Pajkos ének szerzője* = Doromb: Közköltészeti tanulmányok, 3, szerk. Csörsz Rumen István, Budapest, reciti, 2014, 125, 131. http://reciti.hu/wp-content/uploads/06_Vadai_Doromb3.pdf (hozzáférés: 2015. május 20.)

Irodalomelmélet

Kijavítottam Bojtár Endre szép Stoll-pályaképét ott, ahol meggyőződése szerint hibás. Most meggyőződés nélkül, bizonytalanul is tennék egy észrevételt. Bojtár Stoll életművét irodalomelméleti szempontból jelentéktelennek tartja, én nem.

Úgy képzelem, az irodalomtudós alapjában négyféle dologgal foglalkozik: a műveket (1) nyilvántartja (bibliográfia), (2) sajtó alá rendezi (szövegkritikai kiadás), (3) osztályozza és narratívákba szervezi (irodalomtörténet) – vagy pedig (4) ilyesféle mondatokat ír, mint ez itt (az irodalommal való foglalkozással foglalkozik: ez volna az irodalomelmélet). Ezt a műfaji felosztást alapul véve Stoll *Szövegkritikai problémák...* c. füzete bizony irodalomelmélet. Szerzője annak is szánta. Az *Előszó* így kezdődik: „Ez az értekezés eredetileg egy irodalomelméleti tanulmánykötet számára készült, 1975-ben. A kötetből kimaradt, joggal, mert – bár az elvi tanulságokat állandóan figyelemmel kíséri – lényegében nem más, mint példatár”.²² A könyv második mondatában a „kimaradt” szó stílusosan nagyon erős, nagyon szokatlan. A „joggal” újabb, még váratlanabb fordulat. És utána jön a harmadik fordulat: a „bár” a „joggal”-t is eleve korlátozza: „bár az elvi tanulságokat állandóan figyelemmel kíséri”. A textológiai munka rendszerezett, általános tanulságokig eljutó példatára szerintem nem egyéb, mint az irodalomtudomány (2) területének elmélete, törvényszerűségekkkel²³ és szabályokkal.²⁴ A mondatot emiatt ironikusnak értem. Mintha azt jelentené, hogy a kötetből való elhagyás jogosságáról éppenséggel lehetett volna vitatkozni. Ráadásul szó sincs példatárról abban az értelemben, ahogy egy nyelvtörténeti kézikönyv megadja a hangtörténet példáit. Ezek a „példák” kivétel nélkül igen finom és érzékeny elemzések. Abban az értelemben példák, ahogy a matematikus feladatmegoldásról beszél. Meg kell oldani őket.

Bojtár értelmezésében a füzet egy nem túl szerencsés elméleti tételt támaszt alá: „Irodalom az, ami eltér a köznapi nyelvtől; ez elméletnek sovány és alighanem téves”.²⁵ Bojtár túlzással képtelenségig, irodalommeghatározásig fejleszti azt, amit Stoll a *lectio difficilior* elvéről mond. Stoll nem gondolja, hogy mindaz irodalom, ami eltér a köznapi nyelvtől, hanem azt gondolja, hogy az irodalom gyakran eltér a köznapi nyelvtől. Ez tapasztalatilag igazolható megfigyelés. De még a 13. század végi ómagyar nyelvről is, amelyről alig vannak ismereteink, nehezen tudnánk elképzelni, hogy akkoriban a köznapi beszéd leggyakoribb összetett szavai közé tartozott volna a *Christusból* (ÓMS-ből) ismert *siralomtudatlan* vagy a *bútór*. Szerintem elméleti tétele, irodalom-meghatározása a műnek nincs, csak elméleti kiindulása. A „példatár” (az elemzések szabályokká általánosítása) nem eszköz

²² STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 3.

²³ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, i. m., 30.

²⁴ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, i. m., 40 és 45.

²⁵ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 380.

benne, hanem cél. A kiindulás pedig a generatív poétika. Stoll szeretne olyan modellt birtokolni, amely explicit módon ábrázolná azt a folyamatot, amellyel a textológus „valamilyen módon ’megtanulja’ a szerző stílusát, s többé-kevésbé jártas lesz benne, kb. úgy, ahogyan egy valamilyen nyelvet használó egyén meg tudja állapítani egy mondatról, hogy helyes-e vagy nem”.²⁶ A hasonlat a generatív nyelvtané. A generatív poétika akkori hazai híveire, Kanyó Zoltánra²⁷ és énrám²⁸ hivatkozva sajnálattal állapítja meg, hogy a textológiai döntés egzakt alátámasztása egyelőre lehetetlen. Addig is minden elemzésében („példájában”) legalább explicitté teszi a döntés előzményét, generativista elméleti tájékozódása pedig kétségtelen. Azóta sok mindent megtanultunk, még többet elfelejtettünk, de akkor ez *dernier cri* volt az irodalomelméletben.

(Elégtétel, hogy a sors kegyes a vajákolás nélküli, logikusan előadott irodalomelméleti művekhez. Stoll munkájának címe a Google majdnem hatszor annyi találatot ad ki, mint ama kétkötetes irodalomelméleti tanulmánykötet címe, amelyből kiszorult.)

A szerkezeti műelemzések nagy sikerű tudományos mozgalmát az 1960-as évek végén az MTA Irodalomtudományi Intézetének Irodalomelméleti osztálya kezdeményezte, személy szerint főleg Hankiss Elemér – de már az ifjú Bojtár Endre is –, hogy aztán a ’70-es években lassan szalonképtelenné váljanak az életrajzi alapú, pszichologizáló megközelítések. Mégis talán Stoll Béla *Pajkos ének*-tanulmánya²⁹ lehetett az első nem életrajzi, hanem szigorúan poétikai elvű verselemzés a megszállás évtizedeiben. (Korábban se volt sok. A Toll szerzői, Kosztolányi³⁰ és József Attila³¹ ugyan harcba bocsátkoztak a poétikai szempontú verselemzések elfogadtatásáért, de mindketten pórul jártak.) (Persze könnyű volt Stollnak mellőznie a szerző életrajzát egy szerzőtlen mű esetében...)

Stoll dolgozatának Szegeden afféle helyi kultusza alakult ki a ’70-es években. A strukturalizmust lassan kinövő strukturalisták, az ideológikus irodalomtudomány elleni harc hősei, mint Bojtár, talán maguk sem tudták, hogy milyen hatatos támogatást kaptak a régi magyaros Keserű Bálinttól, aki a József Attila Tudományegyetem magyar szakosainak kötelező olvasmánnyá tette meg a *Pajkos ének* elemzését. A hatástörténet tárgyi bizonyítékaként íme a szegedi Egyetemi Könyvtár beszkenelt és a világhálóra feltett *ItK*-példányából Stoll tanulmányának egy sokak által áttanulmányozott lapja (műmelléklet).

²⁶ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, i. m., 6.

²⁷ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, i. m., 6.

²⁸ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, i. m., 33.

²⁹ STOLL Béla, *A pajkos ének és a népköltészet*, *ItK*, 66 (1962), 180–192.

³⁰ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Az írástudatlanok árulása. Különvélemény Ady Endréről*, *A Toll*, 2 (1929)/13, 7–21.

³¹ JÓZSEF Attila, *Az Istenek halnak, az Ember él. Tárgyi kritikai tanulmány Babits Mihály verseskötetéről*, *A Toll*, 3 (1930)/2, 10–22.

Balassi életművéhez kapcsolódott az egyik idevágó vita, amelyben összecsaptak a hagyományos, életrajzi és az új, poétikai érvelés hívei. Balassi verseit Eckhardt Sándor egy elképzelt életrajz mentén rendezte el kritikai kiadásában,³² ha viszont igaz, hogy Balassi megszerkesztette verskötetét, akkor ezt a szövegkiadónak tiszteletben kell tartania. Bojtár³³ a kötetkompozíció ürügyén kialakult éles és olykor nemtelen eszmecsere viharának tartja egy pohár vízben, és talán igaza van. Az viszont tagadhatatlan, hogy az első fecske, a Bori Imrének hála megjelent 1976-os újvidéki Balassi-kiadás³⁴ („a versek helyreállított, eredeti sorrendjében”) igenis nyarat csinált. Ma már egymást érik a nem-életrajzi elvű vers- és novelláskötet-közlések, sőt a kritikai kiadások hivatalos irányelvei is engedékenyebbek lettek. A nehezen rekonstruálható Balassi-kötet fontos apróságairól még ma is rengeteget vitatkozunk, és ez valóban nem mindenkit érdekel, de az alapkérdésben, hogy ti. nemcsak Balassi, hanem rajta kívül is a költők megkomponálták versgyűjteményeiket, mindannyian egyetértünk. Ez a nagy horderejű textológiai változás mindenkit érint, akinek fontos a magyar irodalom. Bojtár – fel nem foghatom, miért – a vitában közönyösnek, szinte elméletellenesnek állítja be Stollt. Ez igazságtalanság, amely szerencsére könnyen megcáfolható.

Eckhardt bizonytalan alkotási időrendet követő kritikai Balassi-kiadását Bojtár valamiért forradalminak³⁵ minősíti. Stoll lényegesen javította Eckhardt szövegeköléseit a saját népszerű kiadásában³⁶ de a versek sorrendjén nem változtatott. A kötetssorrend-vitáról Bojtár így vélekedik: „Közben a Balassi-recepcióban új és még újabb szelek támadtak. Ezeket azonban Stoll – lett légyenek mégoly viharosak – elengedte a füle mellett. Hogy úgy mondjam, őt hidegen hagyták, nem zavarták e szelek”.³⁷ Stoll életművéből nem következtethetünk arra, hogy híve lett volna a gondolatfüggetlen előrehaladásnak – „a kutya ugat, a karaván halad” –, az izgékony, városias elemmel pedig semmi baja nem volt. A Balassi-verssorrendet valóban nem a saját kutatási témájának tekintette, de támogatása érezhető volt. Textológia-elméleti könyvében nem reklámozza a saját, két évvel korábbi, rengeteg új eredményt hozó kiadását,³⁸ de mindig talál dicsérni valót az én reformsorrendet közlő, máskülönben viszont általában az ő szövegjavításait átvevő, újvidéki kiadásomban.³⁹ Textológustól szerintem ez azért elég nagyvonalú.

³² BALASSI Bálint *összes művei*, I., összeállította ECKHARDT Sándor, Akadémiai Kiadó, Bp. 1951.

³³ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 388.

³⁴ BALASSI Bálint *Összes versei, a versek helyreállított, eredeti sorrendjében*, s. a. rend. HORVÁTH Iván, Újvidék, Újvidéki Egyetem BTK Magyar nyelvi és irodalmi tanszék (*Tanulmányok*), 1976.

³⁵ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 381.

³⁶ BALASSI Bálint *Összes versei, Szép magyar comoediája és levelezése*, s. a. rend. STOLL Béla, Bp., Magyar Helikon, 1974.

³⁷ BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem*, i. m., 381.

³⁸ BALASSI *Összes versei...*, i. m.

³⁹ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban*, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 41 és főleg 54/42. jegyzet.

Információtörténeti poétika

A hozzáértők számon tartották róla – ő sem tagadta –, hogy textológusként is irodalmi ízlését működteti, hogy afféle rangrejtve dolgozó poétikatudós. De mi a köze egymáshoz textológiának és poétikának? A szövegváltozatokkal foglalkozó textológus fizikai tárgyakkal érintkezik, kéziratos, nyomtatott vagy elektronikus dokumentumokkal, mert minden szövegváltozat hordozópéldányhoz tapad. A poétika területe viszont: szövegek hagyományosan kialakult csoportjai, a műfajok. Szöveghordozó és műfaj távoli fogalmak. Csak az irodalmi intézmény teremt kapcsolatot közöttük, egy elég bonyolult hálózat.

Az irodalmi hálózat valamely kiválasztott, kis részletét sem valami könnyű egyetlen pillantással áttekinteni. Van, aki trükközést javasol, a „távoli olvasás” (distant reading) vagy talán elolvasatlanul hagyás módszerét.⁴⁰ A magyar irodalom nagy előnye, hogy kellemes méretű: statisztikai mérésekre már alkalmas, de nem reménytelenül nagy. Kisebb alhálózatok feltérképezésére olykor már sor kerül,⁴¹ nagyobbakat adatbázisba foglalnak (Bezeczky Gábor készül, történeti újságíró-nyilvántartása), az igazán nagy és bonyolult hálózatokról pedig továbbra is gép nélkül, pusztán az elme segítségével próbálnak áttekintést szerezni. Az utóbbi csoportba tartozik Heltai János műve a 17. század első felének magyar nyomtatványairól.⁴²

Számára az irodalmi mű egyrészt poétikai létező, mert műfajba lehet sorolni – lehet eposz, prédikáció, könyvajánló epigramma, egyéb –, másrészt textológiai létező, vagyis olyan hordozó nyomtatványpéldány, amelytől a mű szövegváltozata elválaszthatatlan. Heltai egyszerre vizsgálja a szöveghordozót és a szöveg műfaját. Műfajokba rendez – nem műveket, hanem – nyomdatermékeket, kiadványokat. A kettő kapcsolatát olyan mögöttes hálózat határozná meg, amely a könyváramlás teljes szellemi és anyagi infrastruktúráját tartalmazza. Szellemileg a szöveg íróit és olvasóit, gazdaságilag a könyvnyomda termelését és a fogyasztókat – tehát minden tényezőt, amely a hordozó és a rá tapadt szöveg előállításában és befogadásában szerepet játszott, kiváltképp a mű készítőinek és olvasóközönségének irodalom-, eszme- és lelkiélettörténeti hátterét. Poétikai és textológiai szempont hasonló összekapcsolása jellemzi az RPHA-t is, de elemzés nélkül. Heltai e bonyolult hálózata persze csak olvasójának képzetében jön létre, az irodalom intézményrendszerében folyó szövegáramlást formalizáló modell még hiányzik.

⁴⁰ Franco MORETTI, *Distant reading*, London – New York, Verso, 2013; vö. LABÁDI Gergely, *Franco Moretti: Distant Reading*, It, 95 (2014), 561–564, de már HORVÁTH Iván, *A vers*, Bp., Gondolat, 1991, 194; és Pierre BAYARD, *Hogyan beszéljessünk olyan könyvekről, amelyeket nem olvastunk?*, ford. KOVÁCS Ilona, Szeged, Lazi Kiadó, 2007.

⁴¹ ANTAL Alexandra *A bécsi Magyar Hírmondó (1789–1803) szerkesztői hálózata*, ItK, 118 (2014), 99–117; BÁTORI Anna, *Wallaszky Pál historia litterariája és a tudás hálózatai*, kézirat.

⁴² HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*, Bp., OSZK – Universitas, 2008.

A modellt nekünk magunknak, próbálgatással, fokozatosan kell megalkotnunk, s először nyilván a legegyszerűbb, legkevesebb tényező korszakra kell ráalkalmaznunk. Az elején kell kezdenünk.

A magyar irodalom nagyon régi, de nem beláthatatlanul régi. A hálózatok elméletével és a statisztikával valamelyest abba a korai, homályos korszakba is be tudunk világítani, amelyekből nem maradtak fenn emlékek. Látjuk, hogy abban a régi hálózatban is vannak már szöveghordozók, hálózati végpontok (szerzők, másolók, olvasók), csomópontok (könyvtár, másolóüzem) és útvonalak (külső hálózati – mondjuk: benedekrendi – és belső alhálózati – mondjuk: apátságban belüli – összeköttetések). Az útvonalakon át zajlik a szöveghordozók forgalma a végpontok között, gyakran a csomópontokon keresztül. Látjuk, ahogy csatornákat működtetnek a latin szövegeket hordozó kódexek továbbítására, de népnyelvű szövegek még csak előszóban, a „második szóbeliségben”⁴³ áramlanak. Aztán szerzetesi közösségek és káptalanok tehetséges tagjai, külföldi minták nyomán, párhuzamosan, egymás hasonló kísérleteiről nem tudva hozzálátnak népnyelvű írásművek megalkotásához. A népnyelvű szövegek akkor még nem lépnek ki az olvasói helyi hálózathoz (local area network), vagyis az illető monostorból vagy káptalanból. Latin kódexbe rejtett vendégszövegek ezek – létezésükről csak a bejegyző és legfeljebb néhány közvetlen munkatársa (a kódex többi használója) tud. Csak akkor lépjük át az általános olvasáshatárt, amikor a népnyelvű szövegek – akkor már alapvetően népnyelvű kódexek – elhagyják a közösségeket, amelyben létrehozták őket. Ekkortól fogva népnyelvű olvasóközönségről beszélünk. Az olvasói helyi hálózatokat – mondjuk: kolostorokat – immár hálózatközi hálózat (internet) kapcsolja össze. A modell elég jól ellenőrizhetően megfelel a történelmi valóságnak, úgyszólván megjósol olyan trivialitásokat, hogy az abszolút olvasáshatár átlépésének korszakában a népnyelvű irodalom kizárólag egyházi lehetett, azon belül pedig várhatólag csak olyan műfajokat tartalmazhatott, amelyek az egyházi előírások szerint a pap népnyelven, előszóban közölt híveivel, tehát főleg (részleges vagy teljes, prózai vagy verses) imákat és szentbeszédeket. A hálózati modellt az ómagyar, ill. ófrancia irodalomra alkalmazó cikkeim még megjelelésükre várnak.⁴⁴ A textológiai felismerést (a korai népnyelvű vendégszövegek gyakori sajátkezőségét) eredményező modell érdekessége, hogy benne a hordozók nagyon erősen megfelelnek a műfajoknak. A vendégszöveg-létre korlátozott népnyelvű szövegekhez (textológiai szempont) korabeli népnyelvű olvasóközönség híján nem rendelhetünk egykorú népnyelvi olvasói várakozásokat, így ezek

⁴³ TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdi”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Bp., Akadémiai, 1984.

⁴⁴ HORVÁTH Iván *Ómagyar szövegemlékek mint textológiai tárgyak* = http://irodalom.oszk.hu/villanyspenot/#!/fejezetek/8N68iFDISUuwAAMaz7U_pw (hozzáférés: 2015. május 20.) HORVÁTH Iván *When literature itself was bilingual: the rule of vernacular insertions* = http://ars-metrica.germ-ling.uni-bamberg.de/wp-content/uploads/2014/11/Horvath_2014_When-Literature-Itself-Was-Bilingual.pdf (hozzáférés: 2015. május 20.)

a szövegek még csak külföldi irodalmi megszokásokhoz illeszkedhetnek (poétikai szempont).

Az abszolút olvasáshatár utáni, 15–16. századi magyar irodalomra már korábban rápróbáltam egy hálózati modellt.⁴⁵ Viszonylagos olvasáshatárokat ott vonunk meg, ahol az egyes szövegtípusokhoz tartozó olvasóközönségek létrejönnek. A hordozó a magyar nyelvű olvasóközönség megoszlásának korában is érzékenynek bizonyul a bejegyzett szöveg műfajára. Két példa. (1) Az 1500 körüli évekből maradt fenn egy fontos műfajnak, a virágéneknek két töredékes szövegelemleke. Mindkettőt jogkönyvbe jegyezték be német-magyar kétnyelvű, városi jegyzők. (2) A két szövegváltozatban fennmaradt *De Sancto Ladislao*t, bár a himnusz szentet dicsőít, inkább világi versnek szoktuk minősíteni, mert eszmerendszere I. Mátyás politikai törekvéseihez kapcsolható. Besorolásához tökéletesen illik az a körülmény, hogy, bár mindkét hordozó kódex jobbára valósi anyagot tartalmaz, valószínűleg mindkettő világi személy használatára készült. Egy képzeletbeli világi/vallási skálán a költemény és hordozói kb. hasonló helyre kerülnének. Bartók Zsófia Ágnes és Bognár Péter⁴⁶ felismerte, hogy a két szövegváltozat tulajdonképpen két műfaj: a Peer-kódex változata egyházi himnusz, a Gyöngyösi kódexé politikai költemény. Érdekes, hogy a két műfaji változat másként tapad a két kódexhez. Az egyházas himnusz a Peer-kódexben a törzsállományhoz tartozik, az ódaszerűbb, világiasabb változat viszont lazán, vendég-szöveggént kapcsolódik a Gyöngyösi kódex kolligátumához, együtt egy másik politikai énekkel, a *Néhai való jó Mátyás király* kezdetűvel. Hordozó és műfaj összefügg.

Még a nyomda sem hoz minden műfajt egyazon szintre, a nyomtatvány szintjére, még hosszú idő alatt sem. Nagyon különbözik az egyházi felügyelet alatt készült, hivatalos kiadvány a kis példányszámú, szűk körben terjesztett magánkiadástól, és hatását is másként fejt ki. Nem tudnánk Bornemisza *Elektrájáról*, sem Balassi pásztorjátékának nyomtatott kiadásáról, ha az egyetlen nyomtatványpéldány, amely megőrizte őket, elpusztult volna. A Balassi-verskötetből egy példány sem maradt fenn – talán meg sem jelent. E kézíratszerű kiadványok textológiai kivételességével párhuzamba állítható az a poétikai megfigyelés, hogy a bennük megvalósított műfajok addig csak más irodalmak poétikai hagyományához tartoztak. Bognár Péter⁴⁷ még a szintén magánkiadásban megjelent Zrínyi-verskötet olasz poétikai hagyományhoz illeszkedő verseléséről is hasonlóan vélekedik.

Az RMNY, a kézírt anyag Stoll-bibliográfiája, az RMKT17, a szegedi Adattár és az ott indult könyv-, könyvtár- és iskolatörténeti kiadványok anyaga adatbázisba kerül. Az RPHA mellé odakerül az RPHA17. A teljességre törekvő adat-

⁴⁵ HORVÁTH Iván, *Magyar versek: mi veszett el?* = CSÖRSZ Rumen István (szerk.), *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, Bp., reciti, 2010.

⁴⁶ BARTÓK Zsófia – BOGNÁR Péter, *De Sancto Ladislao – The Genres of the Two Variants*, kézirat.

⁴⁷ BOGNÁR Péter, *Zrínyi tizenketteseinek metrikai mintája: az endecasillabo*, kézirat.

bázisok összekapcsolódnak a teljes körűen digitalizált szövegekkel. Elkészül az olvasóközönség hálózati modellje. A finomabb modell lehetővé teszi, hogy végre feladjuk, pontosabban: okosabbra, hajlékonyabbra cseréljük népköltészet és műköltészet, közköltészet és magas irodalom, populáris és arisztokratikus regiszter szembeállítását, a rousseau-i–herderi dichotómiát.

Dichotómia helyett *n*-chotómia.⁴⁸

Műmelléklet

⁴⁸ Az NKFI (OTKA) 109127. pályázat támogatásával.

29
részek között összefüggés. Elvileg nincs kizárva, hogy a *Pajkos ének* széténekelte szöveg, gyakorlatilag az írásban valószínűtlen, hogy egy hosszú ének egymáshoz viszonyítva értelmetlen, de önmagában az írásbeli emlékezet együtt tartotta volna meg. A romlást, számos versszak közötti értelem a másolók számlájára lehetne írni. Figyelemmel másolók esetén azonban a romlás a részeket is kikezdi, de ennek, mint láttuk, a *Pajkos énekben* alig van nyoma. Sokkal egyszerűbb, ha a folyamat ellenkezőjét képzeljük el: a *Pajkos ének* nem széténekelte, hanem a széténekelte forma, számos rövidebb ének kontaminációja útján keletkezett.

Ez a jelenség a XII. századi kézíratos költésben kezdeti fokon és szörványosan található meg. Legtöbbször csak egyes strófák vándorlásáról lehet szó és aránylag ritka az olyan szöveg, amelyről kimutatható vagy feltételezhető, hogy strófáinak többsége más énekből való.² A XVIII. századi kézíratos énekeskönyvekben már gyakoribbak az olyan énekek, melyeknek egészükben nincs variánsuk, holott szétében ismert versszakokból állanak, tehát feltételezhető, hogy elterjedt rövidebb énekek egyszeri, alkalmi kontaminációi. Még gyakoribb, sokszor megfigyelt jelenség ez a népköltészetben. A jelenség számos leírása közül Farago József idézzük: „A csángó népi alkotók egyik olyan szerkesztési eljárása, amely a magyar nyelvterületen kisebb-nagyobb mértékben másutt is szokásban van, az ugyanarra a dallamra énekelte különböző szövegek lánc- vagy füzérszerű összekapcsolása. Arról van szó, hogy bizonyos esetekben az énekes már befejezte ugyan egy dal eléneklését, közben azonban olyan más dal, olyan új szakaszok is észbe jutnak, amelyeknek tartalma azonos vagy rokon a befejezett daléval, valamint sor- és szótagszámaik is lehetővé teszik, hogy a megkezdett dallamra folytatódatosan továbbénekelje, vagyis az első dalhoz hozzáénekelje őket. A szövegeknek ez a füzérszerű összekapcsolása eredményezi azokat a hosszú, 15–20–25 szakaszos lírai dalokat, amelyekről úgy érezzük, hogy három–négy dal alkalmi vagy egyéni összekapcsolásai.”³ A *Pajkos ének* is ennek a szerkesztési módnak folytán jött létre ma ismert formájában: rokon tartalomú, azonos versformájú és stílusú énekek vagy versszakok alkalmi, egyszeri kombinációja. Ez a tény egymagában bizonyítja, hogy a közösségi vagy hagyományozott költészet esetében, elsődlegesen a szóbeliség révén terjedő rétegéhez tartozik. Az ének egyes részleteinek elemzése, rokonsági körének számbavétele szintén összeénekelte, kontaminált jellegét bizonyítja.

A 1. strófaának közvetlen analógiája nincs. A XVII. századból ismeretes ugyan két más ének, melyben az énekes a lovához szól,⁴ ezeknek azonban más a versformájuk s nincs benne a *Pajkos ének* 1. versszakára emlékeztető mozzanat. Klaniczay feltételezi, hogy ez a vers eredetileg a 11. előtt volt s az énekes azt is közli lovával, hogy anyját (ti. a ló anyját) vigye lovták. A 11. versszakot alább másként próbáljuk magyarázni. E strófa 1. sorának jelentése egyébként nem egészen világos. Klaniczay szerint a *dudo* szó a ló neve lehetett. A *dudo* szónak azonban önmagában is lehet 'ló' jelentése,⁵ s ennek megfelelően a *dudo* nem annyira a ló neve, mint talán inkább valamilyen lovat szolgáltató, megnyugtató szó lehet.

Számos problémát vet fel a *Pajkos ének* (2–10. strófa). E részlet két sorát — mint Klaniczay figyelmeztet erre tanulmányának 2. kiadásában — 1639-ben Veresmarti Mihály írt. Érdemes ezt a már régen számon tartott idézetet teljes összefüggésében ismertetni. A kálvinista prédikátor és a katolikus plébános vitája során a prédikátor azt mondja, hogy a papoknak nem kellene a kálvinistákat annyira „eretnekeztetni”, mint pl. a pécsi arányu-

² Ilyenek például: RMKT XVI: III, 157. (a szövegről később részletesen is szó lesz), 361, 249. sz.

³ Moldvai csángó népdalok és népballadák. Bukarest é. n. 17–8. — Népköltési kiadványaink többsége nem tükrözi ezt a szerkesztési eljárást, mert a gyűjtők a hosszabb lírai dalokat szétadaralva adták közre.

⁴ Oláh György éneke, MKBR 201–3.; Peménytelen szegény fel-

írt, 278. sz.

⁵ Vö. az Egy bűbdosó szegény leány... kezdetű ének 7. dalát összefüggésben. MKBR 251 (Erre a helyre CSANÁDI István hívt)

A 15–16. század legismertebb kozmográfiáinak nyelvszemlélete

Gerald Strauss, amerikai-német történész Hérodotoszra hivatkozva azt állítja, hogy egy ország természettudományos ismerete életbevágóan szükséges a történetének megértéséhez.¹ Strauss professzor véleményével könnyen azonosulhatunk. A kozmográfiák nem kisebb feladatra vállalkoznak, mint a világ leírására: kézen fogják az olvasót és bevezetik a matematika, geometria alaptételeibe, hogy aztán megértessék a szférák, csillagok, bolygók mozgását, illetve azok hatását univerzumunk apró részeire, folyóinkra, hegyeinkre, az emberre, állatokra és minden isteni teremtményre, kijelölve helyünk és történetünk pozícióit. A kozmográfiák tanulmányozásához fogó kutatók többsége kéretlenül is belegabalyodik az ilyen jellegű definitív állításokba, majd leszeggett fejjel veszi tudomásul, hogy az anyag annyira sokszínű és bőséges, hogy képtelenség effajta rendet teremteni. Jelen értekezés szerzője okulva elődei tapasztalatából, erre nem is tesz kísérletet, a tanulmányban kozmográfiának azokat az alkotásokat nevezi, amire a korszak, melyben született, akként hivatkozik, vagy amely mű önmagát annak nevezi.

A kozmográfiáknak jelentős szakirodalma van, azonban a tanulmányok első sorban a kartográfiái, asztronómiai, matematikai, filológiai újításokra, megfigyelésekre koncentrálnak. A 15. században a matematikai, asztronómiai oktatás még mindig többségében a középkori hagyományok szerint zajlott, mely versenyképtelen volt az új világ felfedezésének kívánalmaival és a hajózás korszerűsítésére való törekvésekkel. A kozmográfiákat, mint ténylegesen használható tankönyveket is igénybe vették, így John Dee, aki 1576 tavaszát hajófedélzeteken töltötte, ahol a személyzetet tanította geometriára, geográfiára és a különböző hajózási eszközök használatára.²

Értekezésemben a kozmográfiák vizsgálásával a reneszánszban tudományos szintre emelt nyelvszemléletre, írástörténetre szeretnék fókuszálni, a szerzők óvatossága ez irányú megállapításaira. Érdekes megvizsgálni, ahogy a kozmográfiák reagálnak a korok változásaira: hogyan jutunk el az antikvitás felfogásától, mely szerint minden, ami nem tartozik a görög vagy latin kultúrához, az barbár, a

¹ Gerald STRAUSS, *Topographical-Historical Method in Sixteenth-Century German Scholarship*, *Studies in the Renaissance*, Vol. 5 (1958), 87–101, 92.

² Louise Diehl PATTERSON, *Recorder's Cosmography*, 1556, *Isis*, Vol. 42, No. 3 (Oct., 1951), 208–218, 210

középkori szent nyelvek hármasan át a felfedezett új világ népeinek reflexiójáig. Három szerzőt emelek ki: Ptolemaioszt, Aethicus Istert és Sebastian Münstert. Arra keresem a választ, hogy milyen változásokat követhetünk nyomon a három szerző kozmográfiáiban a nyelvekről való gondolkodás tekintetében. A példák felvetésével újabb szempontokkal szeretnék szolgálni a kozmográfia kutatás történetéhez.³

Cosmographia Ptolomei

A 15. század elején Manuel Chrysoloras Firenzébe érkezett Ptolemaiosz *Geográfájának* egyik példányával.⁴ E példány feltűnésétől számíthatjuk azt a kozmográfák iránti új keletű lelkesedést, mely több évszázadon keresztül makacsul tartotta magát. A műnek nagyszámú másolata keletkezett a században mind görög, mind latin nyelven, először kéziratosan, majd nyomtatványként terjedve. A *Geográfia*hoz elsőként itáliai humanisták szoltak hozzáértéssel, így Palla Strozzi, Iacopo di Angelo da Scarperia, aki latin nyelvű fordítását V. Sándor pápának ajánlotta, ekkor még térképek nélkül. A mű első modern átdolgozása 1428-ban készült Franciaországban Guillaume Fillastre bíboros szerkesztésében, aki kommentárokat is fűzött a szöveghez, valamint hozzácsatolta Európa akkor rendelkezésre álló térképét.⁵ Más humanisták saját értekezésük részeként illesztettek be részeket Ptolemaiosz munkájából, a textust rendkívül szabadon kezelték, így sokszor nehezen különíthető el a saját gondolat és az eredeti szöveg. Aeneas Silvius Piccolomini, *Historia rerum ubique gestarum*-ba építette bele a kozmográfiát. A korábbi, ismert klasszikus leírásokkal szemben, így Sztrabón, Pomponius Mela vagy Plinius műveihez képest Ptolemaioszéban több volt a matematikai fejtegetés, illetve nagyobb hangsúlyt kaptak a térképészeti ismeretek is.⁶ Én Nicolaus Germanus 1486-os kiadását használtam, ugyanis ez a kiadás szolgált alapjául több későbbi kiadásnak, így például Johann Regerének is.

Jól példázza a középkori gondolkodás reneszánszban való továbbélését, amikor Indiát tárgyalva Nicolaus Germanus azt állítja, hogy az aranyhegyeket nem lehet megközelíteni sárkányok és griffek és az embereknél jóval nagyobb szörnyek

³ Hálával tartozom Bartók István Tanár Úrnak, amiért rendelkezésemre bocsátotta a tanulmány további részeiben olvasható latin idézetek magas minőségű magyar fordítását, illetve, amiért lektorálta az általam hibásan olvasott részeket vagy értelmezéseket. A tanulmányban előforduló összes latin idézet fordítása az ő keze munkáját dicséri.

⁴ Margriet HOOGLIET, *The Medieval Texts of the 1486 Ptolemy Edition by Johann Reger of Ulm* = *Imago Mundi*, Vol. 54 (2002), 7–18, 7.

⁵ *Uo.*, 8.

⁶ *Uo.*, 8.

miatt.⁷ Egy helyen a farkasemberek átváltozását is ecseteli.⁸ A Germanus-féle Ptolemaiosz, noha hat oldalt szentel a témának, igen konzervatívan vélekedik a nyelvekről, ugyanazt a logikát követi, mint a természet leírásánál: globális jelenségekből következtet univerzális igazságokra. A népnyelvek keletkezését a bábeli zűrzavarral magyarázza:

A nyelvek különbözősége a torony építése közben keletkezett, a vízözön után. Mielőtt ugyanis az az elbizakodottság, amely ama toronynak az építéséhez vezetett, az emberi társadalmat megosztotta volna úgy, hogy különféleképpen fejezzék ki mondandójukat, valamennyi nemzetnek egy nyelve volt, melyet hébernek hívunk. Ezt használták az ősatyák és a próféták: nemcsak szóban, hanem a szent szövegek lejegyzésére is. Eleinte annyi nyelv volt, ahány nép. Később több nép lett, mint nyelv, mivel az egy nyelvet beszélők több népre oszlottak. E helyen nyelveket említünk a szavak helyett, amelyek a nyelv által jönnek létre, a szerint a beszédmód szerint, amellyel azt nevezik meg, ami létrehoz valamit, ahelyett, amit létrehoz; ahogy szokás száját mondani szavak helyett, ahogy kezét betűk helyett. Három szent nyelv van, a héber, a görög és a latin, amelyek az egész világon a leginkább elterjedtek.⁹

A Ptolemaiosznak tulajdonított részletek olyan közhelyek, amelyek keresztül-kasul bejárták a középkori irodalmat, legnagyobbreszt szó szerint azonos megfogalmazásban. Sevillai Izidor *Etymológiájában*¹⁰ az összes itt idézett részlet szó szerint megtalálható, valamint Rabanus Maurus *De rerum naturis*ában¹¹ is.

⁷ „Ibi sunt et mo(n)tes aurei quos adire propter dracones et griffones: et immensor(um) hominu(m) monstra impossibile est.” *Cosmographia Ptolomei*, 1486, Beatissimo Patri Paulo secundo pontifici maximo donis Nicolaus GERMANUS, 118r.

⁸ *Uo.*, 131r

⁹ Ford. Bartók István „De linguis gentium Linguarum diuersitas exorta e(st) in edificat(i)one turris post diluuium: Nam p(l)us q(uam) superbia turris illius in diuersos signorum sonos humanam diuideret societatem vna om(n)im nationum lingua fuit. q(uae) hebrea vocatur: q(uam) patriarche et p(ro)phetae vsi sunt: non solum in sermonib(us) suis verum etia(m) in litteris sacris Initio autem quot gentes: tot linguae fueru(n)t. Deinde plures gentes q(uae) linguae. quia ex vna lingua multae gentes sunt exortae Linguae autem dictae in hoc loco pro verbis q(uae) per lingua(m) fiunt genere locutionis illo quo is q(ui) efficit per id q(uo)d efficitur nominatur sicut os dici solet pro verbis: sicut manus pro litteris. Tres autem sunt linguae sacrae hebrea. greca. latina. q(uae) toto orbe maxime excellent. *Uo.*, 134v–135r.

¹⁰ *Isidori Etymologiarum*, ed. W. M. LINDSAY, Oxford, Oxford University Press, 1911.

¹¹ Rabanus MAURUS, *De rerum naturis*, IntraText Edition CT, Æulogos: <http://www.eulogos.net/>, 2007.

Cosmographia: Beschreibung aller Lender

A germán humanizmus öntudatra ébredésének egyik fontos pillanata volt, mikor a 16. század elején elkezdték leírni birodalmukat: számba vették a folyókat, tavakat, hegyeket, dialektusokat, nyelveket, megkezdődött az öndefiníció. Konrad Celtis Flavio Biondo *Italia illustratájának* modelljére megalkotta a *Germania Illustratát* (1504), ezt tekinthetjük az egyik legelső lépésnek. Az egyetemes leírás műfájának azonban ezúttal is a kozmográfia kínálkozott, Sebastian Münster 1540-es Ptolemaiosz-kiadása pedig meghatározta a későbbi műveket. Sebastian Münster volt a szerzője az első modern és népszerű kozmográfiának. Elmélyülten tanulmányozta a klasszikusokat, de felismerte azon hiányosságait, melyek korának igényeit nem elégíthették ki. A kötet abban az időszakban látott napvilágot, amikor Columbus és Vasco da Gama is meghatározó felfedezéseket tettek a világban.¹² Münster tudta, hogy el kell fogadnia a világ változékonyságát, szemben a középkor kőbe véselt formuláival, és ehhez igazította megfigyeléseit is: kritikus szemmel fürkészett minden reflexiót, kívülről szemlélt minden olyan tényszerű állítást, melyet ő nem vélt bizonyítottnak, teret engedve az ellenpéldáknak is. Az effajta szemléletre kiváló példa, amikor Magyarország tárgyalásánál a következő megfigyelést teszi:

egyesek úgy vélik, hogy a hunok és magyarok két különböző nép voltak, két különböző nyelvvel, mások szerint pedig a két nép egy és ugyanaz.¹³

Sebastian Münstert kortársai csak a német Sztrabónként és Esdrásként emlegették, ahogy az epitáfiumából is kiderül.¹⁴ Előnyben részesítette az eredeti héber bibliát a középkori kommentárokkal szemben. Igazi protestáns személyiség volt, aki inkább a szent nyelvekben és tanokban való elmélyülést szorgalmazta a skolasztikus művek tanulmányozása helyett.¹⁵ A *Cosmographia: beschreibung aller lender* 1544-ben Baselben jelent meg, és hamar hihetetlen népszerűségre tett szert. Az első német kiadást két újabb követte 1545-ben és 1550-ben, ami egyértelműen tudatos állásfoglalás az anyanyelv prioritásában. Ugyanebben az évben Münster saját művét latinra is lefordította, 1552-ben franciára fordították, 1554-ben csehre, 1558-ban olasz fordítása készült, Richard Eden a 4. és 5. fejezetet 1553-ban és 1572-

¹² Margaret T. HODGEN, *Sebastian Muenster (1489-1552): A Sixteenth-Century Ethnographer*, Osiris, Vol. 11 (1954), 504–529, 506.

¹³ „...das die Ungern und Hunen seyend zwey völcker / unnd haben auch zwo sprachen gehabt / die andern aber sagen es sey alles ein volck gewesen.” Sebastian MÜNSTER, *Beschreibung aller Lender*, Basel, 1544, DXXVI. [Ford. B. D.]

¹⁴ Matthew Adam McLEAN, *The Cosmographia of Sebastian Münster: Describing the World in the Reformation*, Ashgate Publishing Limited, Hampshire, England, 2007, 5.

¹⁵ Uo., 13.

ben jelentette meg angolul. Az 1650-es évekig használatban volt, száz év alatt 46 kiadás ért meg 6 különböző nyelven.¹⁶

Münster maga elhivatottan foglalkozott a nyelvekkel, többek között az etióppal is. 1520-ban kiadott egy héber grammatikát, melyet további művek követtek, lexikonok, bibliai és rabbinikus szövegfordítások, hittérítő szövegek. Továbbra is a három szent nyelv állt érdeklődése horizontjában olyannyira, hogy 1530-ban kiadta a *Dictionarium Trilinguet*. A három szent nyelv vizsgálata azonban nála más funkciót töltött be, mint a középkorban: a nyelvekben való elmélyülés és a magabiztos jártasság megszerzése volt az eszköze annak, hogy kitűnő műfordítások jelenhessenek meg a különböző nemzetek nyelvein.

Münster szenvedélyes elköteleződése a nyelvészet iránt sűrűn megmutatkozik a *Cosmographiában* is. Szeret etimologizálni, hosszasan tárgyalja egyes nemzetek neveinek eredetét, így Írország latin elnevezését:

Hybernia Hyberus fejedelem után kapta a nevét, aki először egy vegyes összetételű néppel érkezett a szigetre Hispániából. Mások azt mondják, hogy Iberníát az Iberus folyóról nevezték el.¹⁷

A nemzetek eredetét is bőven tárgyalja, a pikteket például a szkítáktól eredezteti.¹⁸ A nemzetek eredetének tárgyalása után mindig kitér a népnyelvek vizsgálatára. Az angolt hosszan elemzi, egy keveréknyelvnek tartja a tütschből és a franciából.¹⁹

Angliában három beszélt nyelvet különböztet meg: egy a köznyelv, melyet az angolok és az udvari skótok beszélnek, a második a hiberni, melyet a skótok nagy része használ és az írek,²⁰ a harmadik pedig a walesi brit.²¹

¹⁶ HODGEN, 507.

¹⁷ „Erlich sprechen sie heiß Hybernia von dem fursten Hyberus genant / der zum ersten mit einem gesamleten volck uß Hispania in disse insel kommen ist. Die andern sprechen sie heiß Ibernía von dem wasser Iberus genant da sin Hispania ein grossen namen hat und wol bekannt ist / und von dannen sollen vil menschen in disse insel gezogen syn / und ire dissien namen verlassen.” Sebastian MÜNSTER, *Cosmographia, Beschreibung aller Lender*, Basel, 1544, XXXIII. [Ford. B. D.]

¹⁸ „Die Schotten wonten do zu mal in Hibernia / aber die picten kamen uß dem ferzen land Scythia / wie man meint/ do hat die Schotten fürhin auch kommen waren und wollten Hiberniam anfallen und innemen.” *Uo.*, XXXV.

¹⁹ „Die Englische sprach ist ein gemiste sprach / von vielen sprachen/ befunder von Tütsch und Französisch zusammen getragen.” *Uo.*, XXXVI.

²⁰ „Die Schotten kamen uß Hibernia / wie auch vorhin gemeldt ist und gebruchen sich auch noch uff den den hütigen tag zum merer theil der hibernishcen sprachen.” *Uo.*, XXXIX.

²¹ „In engelland sind drey sprachen. Eine ist die gemein und fürnemste sprach / deren sich die Engellender und auch die höflichen Schottlender gebruchen. Die ander ist Hibernisch /und di brucht daß gemeyn iberisch volck in Schottland. Die dritt ist in Wallia /und die ist Britannisch.” *Uo.*, XL.

Aethici Cosmographia

Aethicus Ister *Cosmographiája* a legtitokzatosabb az általam vizsgált szövegek közül. Sok feltételezés kering a szerző kilétét és a tartalmat illetően is. Ki volt Aethicus? Az sem egyértelmű, hogy a nevét hogyan kell betűzni, többféleképp fordul elő magában a kéziratban is. A hagyomány szerint Szent Jeromos fordította le görögből latinra egy utazó, Aethicus Ister *Cosmographiáját* és adta közre. Az elbeszélő önmagát szkíta eredetűként definiálja Histria területéről. Hangsúlyozza a szkíta eredetet mint barbár északi származást, szembefordulva a hellén vagy latin eredettel. Histria több hely is lehet, például az isztriai félsziget, de a Duna folyása melletti területen élőket is hívták Istereknek, Aethicus a Pannonia és Albánia között elterülő részt is Istriának hívja. Az is lehetséges, hogy helynevet jelölt Moesiában a mai Szerbia és Bulgária területén. Már a szerző neve is szimbolikus jelentést takarhat, s a későbbiekben személyisége tovább árnyalódik: félig – autodidakta módon – művelt, félig barbár személy képét rajzolja elénk.²² Épp a név kínáló szimbolikus jelentése miatt vélem úgy, hogy haszontalanok azok kitérők, amelyeket a kutatók tesznek annak érdekében, hogy egyezményesített nevet kaphasson a szerző, akit könnyű volt Szent Jeromossal azonosítani, hiszen ő is Pannonia és Dalmatia határáról származik, nagy utazásokat tett szerte a világban; de már Wuttke is csak óvatosan tulajdonítja neki a szerzőséget. Szerinte Jeromos csak diktálta a fordítást egy latinul nem jól tudó szeretetesnek. Későbbi tanulmányok már cáfolják, hogy Szent Jeromos lenne a szerző, hiszen a legkorábbi 8-9. századi kéziratok datálása sem támaszthatja ezt alá.

Aethicus kozmográfiája valószínűleg az első keresztény kozmográfia,²³ forrása mindenek előtt Julius Honorius munkája és Agrippa *Kommentárjai*. Először Josias Simler adta ki nyomtatásban Baselben Antonius *Itinerariumával* együtt 1575-ben, majd Henricus Stephanus Dionysios, Pomponius Mela és Solinus munkáival együtt 1577-ben, 1619-ben Párizsban pedig Henrich Glareanus. Az elkövetkezendő századokban több kiadás is napvilágot látott. Georg Heinrich Pertz,²⁴ Marie-Armand D’avezac, Christian Petersen kezdték meg a kozmográfia modern értelmezését, majd Wuttke készítette el az első magas minőségű kritikai kiadást. A kozmográfia legújabb értelmezését 2011-ben Michael W. Herren professzor adta ki angol nyelven.²⁵ A mű a megírásától kezdve élénken élt a köztudatban. Ezt tanúsítja Rabanus Maurus, aki a 9. század első felében a *De inventione lingua-*

²² *Die Kosmographie des Istrier Aithikos im lateinischen Auszuge des Hieronymus aus einer Leipziger Handschrift zum erstenmale besonders herausgegeben von Heinrich WUTTKE*, Lipcse, Dyk’sche Buchhandlung, 1853, LXXVII–LXXIX.

²³ *Uo.*, LXXXVII.

²⁴ Karolus Augustus Fredericus PERTZ, *De Cosmographia Ethici libri tres*, Berlin, 1853.

²⁵ Michael W. HERREN, *The Cosmography of Aethicus Ister: edition, translation, and commentary*, Turnhout, Brepols, 2011.

rum²⁶ című művében tesz említést Aethicus kozmográfiájáról. Az aethicusí ábécé citálása a *De inventione linguarum* népszerűségének növekedésével a 9. századtól kezdve állandó. Az egyik legszebb másolata az írásrendszernek a 12. század elejére datálható, az oxfordi St. John's College könyvtár MS17-es jelzésű kéziratában. Az oxfordi kézirat kozmológiával, matematikával, nyelvtannal foglalkozik és megtalálható benne többek között az írásrendszer is.

Roger Bacon és Richard von Haldingham feljegyzései arról tanúskodnak, hogy előszeretettel használták a kozmográfiát, majd a humanisták is forgatták. John Dee naplójában feljegyezte, hogy könyvtárában megtalálható volt Aethicus kozmográfiája, talán két példányban is.²⁷

A baseli Simler-féle kiadás különleges értékkel bír a magyar olvasók számára, hiszen azt a szerkesztő nem másnak, mint Balassa Jánosnak dedikálta:

Mivel hogy a földrajz olyannyira kiváló és tekintélyes tudomány, nem gondolom, hogy akadna bárki is, Nagyságos Uram, aki hibámul róná fel, hogy ezt a régiek által írt földrajzot, amelyet egyrészt most elsőként én hoztam napvilágra, másrészt én rendeztem sajtó alá és én javítottam, amely az egész földkerekséget leírja, merészelem eléd tárni és a te fényesen ragyogó nevednek ajánlani; egy olyan főrangú férfiúnak, aki mindenkor a közügyek intézésének és a hadviselésnek szenteli magát.²⁸ (...) Mert a ti Pannóniátok már sok éve Germánia védőfala volt, amely egyes egyedül akadályozta meg, tartóztatta fel és hárította el Germániától a törökök összes támadását: ezért sokkal tartozunk egyrészt az egész magyar királyságnak, másrészt különösen azoknak, akik hadvezérként mindezt megvalósították, és vérüket ontották a hazáért és a vallásért. Ezek között már régóta kiemelkedő helyet foglal el a Balassa család: mert hogy ne is szóljunk a régi és az emlékezetből kiesett dolgokról, Nagyságod atyja abban a szerencsétlen kimenetelű mohácsi csatában bátran harcolva dicsőséges halálával bizonyította hűségét és kitartását Lajos király és egész hazája iránt. Nagyságod fivére pedig, a szat-

²⁶ Soeculum IX. B. Rabani MAURI... *Opera omnia*, juxta editionem Georgii COLVENERII anno 1617 Coloniae Agrippinae datam, mendis quibus scatebat innumeris cura qua par erat expurgatam, novissime ad prelum revocata et novo ordine, chronologico scilicet, digesta. J. P. Migne (Parisiis), 1851–52, 1579–80.

²⁷ „Ethici Histri cosmographia, ex versione Latina D. Hieronymi. 4° pergameno. One I had with me, and one I left here, which is noted after.” John DEE, *The Private Diary of Dr. John Dee*, Editor: James Orchard HALLIWELL, 2006, 66.

²⁸ Ford. Bartók István „Quare cum ta(n)ta sit Geographiae praestantia & dignitas, neminem fore arbitror, Magnifice Domine, qui mihi uitio uertat, quod Geographica ueterum scripta partim nunc primum in lucem a me prolata, partim recognita & emendata, tuo clarissimo nomini inscribere et principi uiro per omnem aetatem in reipublicae administratione et bellis gere(n)dis uersato, hos libellos, quibus terrarum situs describitur, offerre ausus fuerim.” Josias SIMLER, *Aethici cosmographia: Antonii Augusti Itinerarium provinciarum*, Basileae, 1575, 10.

mári Balassa Menyhárt gróf a legkiválóbb hadvezérek között könnyűszerrel állt az első helyen, egész életében.²⁹

A *Cosmographia* harmadik fejezetében taglalja Aethicus az ótestamentum népeiből eredeztetett nemzeteket. A hagyomány szerint a Föld 73 nép között osztódik fel: Aethicus nem részletezi hosszasan mindegyiket, de egyeseknél kiemeli bibliai eredetüket, így például a törököket és mórokat Gógtól származtatja. Ennek messzemenő hagyománya van. Jones azt állítja, hogy az antik görögök találták ki a barbár szót a szkítákat jellemezve, s használták más, elsősorban ázsiai népekre, akik különböztek a klasszikus görög kultúra ideájától, tehát járatlanok voltak a hellén civilizáció világában.³⁰ A Germanus-féle Ptolemaiosz a szkítákról például azt állítja, hogy „azokat, akiket az elhunytak szerettek, a halottak csontjaival együtt elevenen eltemetik”,³¹ valamint „a beljebb élő szkítáknak még kegyetlenebb szokásuk van: barlangokban laknak, ivóedényt nem úgy készítenek, mint az esszedónok, hanem az ellenségeik fejéből. Szeretik az öldöklést, a lemészároltak vérére a sebeikből isszák.”³² Apollonidészre hivatkozik, amikor megemlíti, hogy

Szkítiában olyan nők születnek, akiket bithiáknak hívnak; a szemükben két szembogaruk van, és a pillantásuktól szörnyethal, akire haragosan néznek. Ilyenek élnek Szardínián is.³³

De ami még érdekesebb, hogy összekapcsolja a népet Ménróttal, aki egyes hagyományok szerint a bábéli nyelvzavarért közvetetten felelős.³⁴ A kozmográfiákon végigtekintve igazat kell adnunk Jonesnak: minden olyan nemzet, mely nem

²⁹ Ford. Bartók István „Etenim Pa(n)nonia uestra iam a multis annis Germaniae murus fuit, quae sola Turcarum omnem impetu(m) excepit, sustinuit, et a Germania auertit: quo nomine cum toti regno Hungariae multum debemus, tum praecipue illis, qui belli duces omnia haec administrarunt, et sanguinem suum pro patria et religione effuderunt. Inter hos autem iam diu nobilissimum locum tenuit Balassa familia: nam ut uetera et ab hominum memoria remota omittamus, Magnificentiae tuae parens infoelici illo ad Mugacium proelio fortiter pugnans, morte generosa fide(m) suam et fortitudinem Ludouico regi et uniuersae patriae approbavit. Frater uero M[agnificentiae]. T[uae]. Melchior Balassa comes Zakmariensis inter summos militiae duces facile principem locu(m), quamdiu uixit, obtinuit.” Josias SIMLER, *i. m.*, 29–30.

³⁰ W. R. JONES, *The Image of the Barbarian in Medieval Europe*, Comparative Studies in Society and History, Vol. 13, No. 4 (Oct., 1971), 376–407, 376.

³¹ „Scythe eos qui a defunctis amati sunt viuos Infodiunt cum ossibus mortuorum. Bactri canibus ad hoc ipsum nutritis subiciunt senes.” *Cosmographia Ptolomei*, *i. m.*, 133r.

³² „Scytharum interius habitantium asperior ritus est: specus incolunt. pocula non ut Essedones, sed de inimicorum capitibus moliantur: amant proelia: interemptorum cruorem e vulneribus ipsis bibunt.” *Cosmographia Ptolomei*, *i. m.*, 133v.

³³ „Apollononides perhibet in Scythia foeminas nasci, quae Bithiae vocantur, hasque in oculis pupillas habere geminas, et perimere visu, si forte iratae aliquem aspexerint, hae sunt et in Sardinia.” *Uo.*, 132r.

³⁴ „In Persida primum orta est ars magica, ad quam Nebroth gigans post confusionem linguarum abiit, ibique Persas ignem colere docuit.” *Uo.*, 118v.

vezethető vissza latin, hellén vagy arámi eredetre, szkíta ősökkel gazdagodik. A kozmográfiák szerzői Európa és Ázsia egy részén végigtekintve kevés olyan népcsoportot említenek, akiket ne a szkítáktól származtattak volna. A nem hellén nemzeteken kívül az írástudó, tudománnyal rendelkező nemzetek eshettek ki a barbár gyűjtőfogalomból így az egyiptomiak.

A 3. századi szír keresztény Edessai Bardenases, csak úgy, mint Themistius és Libanius, kifejezte a vágyát azzal kapcsolatban, hogy a kereszténység majd kibékíti egymással a barbár és a civilizált népeket.³⁵ Az idő előrehaladtával a barbár jelentésének alkalmazkodnia kellett a változó történelemhez, körülményekhez, a szó már olyan népcsoportokat kezdett körülírni, melyek fenyegetőek voltak a Római Birodalomra nézve. A 4-5. században a barbárokat a germánok képviselték, illetve időnként a hunok és az alánok, de Freisingi Ottó püspök krónikájában Magyarországot jellemzi úgy, mint a Latinitas kudarcának legékeesebb példáját. A *Jelenések könyve*, valamint Ezékiel Góg és Magógját a középkori ember mindig az éppen aktuális hordákkal azonosította. Mivel a nevek ismeretlen eredetűek és máig megfejtetlenek, kiváló eszközül szolgáltak az öncélú etimologizáláshoz. Némi változtatással lett belőle Gót és Magót, és rögtön a germánokkal lett azonosítva, így Commodianus, Ambrosius, Orosius, Sevillai Izidor, Vitterbói Gottfried és Ranulf Higden munkáiban. Góg és Magóg török, tatár eredete széles körben terjedt el Európában köszönhetően Aethicus Isternek, valamint Pseudo Methodius apokalipszisének. A 13. századi angol krónikás, Matthaeus Parisiensis idézi Heinrich Raspe levelét melyben a tatár hordát Góghoz és Magóghoz hasonlítja.³⁶

Visszatérve a korábban említett példákhoz, Baconhöz, Deehez, Rabanus Maurushoz és az oxfordi kézirathoz, ki kell emelnünk egy közös elemet, mégpedig Aethicus Ister ábécéjét. Gyakorlatilag a mű keletkezésétől kezdve két momentumot emel ki minden szerző: Aethicus szkíta eredetét és az ábécé létezését.

Az ábécé a legkorábbi kéziratok – így a lipcsei vagy a francia nemzeti könyvtárban őrzött 11. századi kézirat,³⁷ – végén található, de a szövegben már korábban is tesz rá utalásokat a szerző.³⁸ Simler nyomtatott kiadásából, és ennek nyomán a

³⁵ W. R. JONES, *i. m.*, 380.

³⁶ *Uo.*, 400.

³⁷ Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, *Latin 4871*, 142r.

³⁸ „Eius abecedarii insequentibus characteribus notavimus, quia nostris characteribus nullatinus convenit hebraicis, graecis, latinis, chaldaicis, siriis atque aegyptiis quae nobis ex parte vicinae sunt. Hic vero suam litterationem et interpretationem inter reliquos philosophos per semet ipsum nisus est, quae aliqui et quamplures gentilium scriptores in usus varios scribunt(ur) lineam in diversa ponentes.” WUTKE, 47. „Modulato inchoatoque carmine gemellis versibus unam celebre conlaudavit numquam deserendo artem, qua(m) suo ingenio fieri in ipso mare nostro pontem a Ionia Africam transeuntem et in aevum iugiter permanentem; ipsoque carmine talibus characteribus distinxit, ut null(i)us hominum legere vel deserere nodos possit ebraeos characteres resupinatos, graecos incurvatos, latinos duplicatos in similitudinem circi, suosque apices in medium positos, metrico more conpositos. Sua laude sibimet solus sciebat.” *Uo.*, 56. „Suos characteres litterarum quos adinvenit, ita distinxit: Explicit liber Aethici philosophi

későbbiekből már hiányzik, viszont a szöveg írásrendszerre való utalásai megmaradtak.

Sokan Aethicus ábécéjét megpróbálják azonosítani valamilyen létező ábécével, vagy legalábbis más írásrendszer forrását igyekeznek megtalálni benne, például a glagolitáét. Az ez irányú kutakodások azért is lehetségesek, mert a szövegben többször előforduló utalások félreértésekre adnak okot, homályos tartalommal bírnak a következő sorok is:

A következőkben lejegyezzük az ő ábécéjének a betűit, amelyek egyáltalán nem hasonlítanak a mi betűnkhez, a héberekhez, a görögökhöz, latinokhoz, a káldeusokhoz, a szírekhez és az egyiptomiakhoz, amelyek bizonyos rokonságot mutatnak a mieinkkel. Ő viszont arra törekszik, hogy ő maga alkossa meg a saját nyelvtanát és magyarázatát, a többi bölccsel együtt.³⁹

[...] Ütemekbe szabott, kezdetleges énekben, kétsoros versekkel gyakorta dicsérte az egyetlen, a soha el nem hanyagolható mesterséget, mely az ő tehetsége révén vált a tengerünkön keresztül Ióniából Afrikába átvezető, évszázadokon át szakadatlanul fennmaradó híddá. Ugyanebben az énekben ilyen betűkkel írta le, hogy senki emberfia nem tudja elolvasni vagy kibogozni a hátradülő héber, a befelé görbülő görög, a kettőzött latin betűket, amelyek a körhöz hasonlítanak, ékezzel a közepükön, és szabályosan vannak elrendezve. Öndicséretével egyedül önmagát ismerte el.⁴⁰

Az utóbbi idézetek azért is problémásak, mert nehezen interpretálhatóvá teszik a kézirat végére jegyzett ábécé körülményeit, ezzel még több kihívás elé állítva a kutatókat. Engem a betűk inkább mesterséges, alkimista írásrendszerre emlékeztetnek, de semmi esetre sem természetes nyelv közlését szolgáló ábécére. Ezt bizonyítja az oxfordi könyvtárban található kézirat, ahol a lejegyző a kontextusból ítélve, kriptográfiai használatra javasolja a jeleket és Bacon⁴¹ is hasonló szándékot lát bennük. A kézirat záró sorai szintűgy félreértésekre adnak okot:

Úgy adta tovább a betűk formáját, ahogy rájuk talált [adinvenit]. Vége van a nemes szkíta nemzetségből származó bölcs kozmográfus, Aethicus könyvének, amelynek etikája és filozófiája más bölcskre vezethető vissza.⁴²

Az eredeti szövegben az *adinvenit* szó félrefordítható, hiszen több jelentés is társulhat hozzá a hitelesítési szándékon túlmenően: 'rátalál', 'feltalál', 'kitalál',

---

choscografi natione schitica nobile prosapia parentum. Ab eo enim Ethica philosophia a reliquis sapeientibus originem traxit." *Uo.*, 84.

³⁹ Ford. Bartók István, WUTTKE, 47.

⁴⁰ Ford. Bartók István, *Uo.*, 56.

⁴¹ Roger BACON, John DEE, *De secretis operibus artis at naturae, et de nullitate magiae*, Hamburg, 1618, 58.

⁴² Ford. Bartók István, WUTTKE, 84.

'megszerez'. Attól függően, hogy milyen értelmet szeretnénk felfedezni a mondatban, végzetesen eltérő jelentésekkel tarkíthatjuk. Mivel több kísérlet is születik annak érdekében, hogy létező, természetes nyelvnek az írásrendszerét találják meg Aethicus ábécéjében, a végeredmény szempontjából nem elhanyagolható a kérdés. A felvetésem a következő: miért nem úgy interpretáljuk az ábécét, ahogy a kortársai is tették? A kutatás jelenlegi eredményeit és a kéziratok keletkezési idejéhez közelebb álló értelmezéseket figyelembe véve, úgy vélem az Aethicus Ister által közölt írásrendszer jobban közelít a középkorban és reneszánszban divatos homofonikus kódokhoz, rejtjelekhez vagy valamilyen alkimista ábécéhez, mely egy esetleges spirituális, okkult tartalmú szöveg lejegyzésére szolgálhatott. A kéziratok datálása körüli évszázadokban és később is divatban voltak az úgynevezett mágikus célokra készített, anyagi, alkimista mesterséges nyelvek és írásrendszerek. Nem koridegen Aethicus ábécéjének létrehozásában ilyen jellegű célokat keresni.

Ptolemaiosz 15. századi interpretálásán, Sebastian Münster úttörő kozmográfiján és Aethicus Ister középkori és 16. századi hagyományozódásán végigtekintve kétségkívül állíthatjuk, hogy kiváló korlenyomatként olvashatók a szövegek. A világ leírására történő kísérletek nagyszerűen tükrözik szerzőjük és kortársaik véleményét az egyértelműen kijelölt témán túlmenően a történeti eseményekről és egyes nemzetekről, népcsoportokról. Rendkívül bőséges a rendelkezésre álló anyag, mely alkalmas a nyelv- és írásszemlélet vizsgálatára is. Mindhárom szerző műve gazdag a rejtélyes, megfejtésre váró elemekben, amelyek vizsgálatához a kutatóknak jártasságot kell szerezniük a korszak gondolkodásában, irodalmában. Ptolemaiosz, Münster és Aethicus művei még korántsem merítik ki a témában rejlő összes lehetőséget, de életművük kijelöli azokat a pontokat, melyekből kiindulva kiváló rálátást nyerhetünk a három korszak gondolkodásmódjára és az őket egyesítő érára, a reneszánszra.

The Language Approach of the 15-16th Centuries' Most Popular Cosmographies

Claudios Ptolemaios, Aethicus Ister and Sebastian Münster were three scholars from three eras in 1400 years. But their oeuvre has made them close to each other in space and time since the renaissance scholars started to be interested in their cosmographies. The three writers' goal was the description of our world, but they succeeded even more: they gave us a good mirror of their society, culture, persuasions, and this is extremely useful for the researchers who are interested in an era's way of thinking. There are several papers about the mathematical, geographical, astronomical and physical results of the cosmographies in general but there's only a few thoughts which are focused on the language approach of

these books. From my point of view these authors are giving very good feedback about the way how their eras were thinking about the languages and the writing systems. Ptolemaios' renaissance interpreters are describing very well what kind of opinion they had about the three holy languages, the Hebrew, the Latin and the Greek. He doesn't have any unique opinion about the origin of the languages, only repeats the biblical example about the tower of Babel. Sebastian Münster was a pioneer in the history of cosmographies. He has realized that there's a lot to do in the way how they have to think about the world after discovering America and the massive progress of the nautical and astronomical development. Münster is the author of the most modern cosmography of his time, he was very detailed, wise and prepared linguist interested in exotic languages. In his cosmography he describes properly what were his contemporaries' and his ideas about the origins of the languages. He is open-minded in every opinion and not afraid to write down reverse voices. Münster is over with the three holy languages idea and prefers the mother tongue as the most natural way of communication. Aethicus Ister got into this topic because of his mysterious alphabet in the back of the manuscripts. I'm not interested in the real person behind the cosmography, just let him to be as he wanted to be interpreted: Aethicus Ister the semi barbarian, semi Hellenistic author and it does not matter who he was in everyday life. His letters had a very big influence in the middle ages and in the renaissance, lots of scholars like Rabanus Maurus, Roger Bacon and John Dee were interested in Aethicus' mystery. Many papers have been written about the interpretation of Aethicus Ister's alphabet, my suggestion is to define it from the point of view of his contemporaries. If we do so, then it is being interpreted as an artificial alphabet made to note probably occult ideas.

Folklór és irodalom határán

Egy 1810-es népi kéziratok könyv elemzése

Tanulmányomban igyekszem összefoglalni népköltészet és műköltészet kapcsolódási pontjait és a kéziratok könyvek sajátosságait, valamint bemutatni a *Vályi-kéziratot*.

Ha *folklór*ról és *irodalom*ról van szó, a közvélemény gyakran szembenállásukat hangsúlyozza, két ellentétes kategóriára gondol. A két kategória között azonban nem húzódik éles határvonal. Hiszen a megkülönböztetés alapja az alfabetizáció képessége, az pedig még a közelmúltban sem volt általánosnak mondható. A kimondott és a leírt szó közötti szoros összefüggést jól szemlélteti a következő, Keszeg Vilmostól származó idézet:

Az oralitás és az írás oppozícióba való állítása megkönnyíti sajátosságaik megértését. Valójában azonban a kétfajta kommunikációs forma egyszerre van jelen, egymást erősítik vagy kiegészítik. Megjelenésekor évszázadokon keresztül az írás az élő, orális emlékezetet hivatott alátámasztani és megsegiteni.¹

Egy-egy kéziratok könyv anyaga, egy költő repertoárja, vagy akár egy nyomtatott mű szövege sem volt örök érvényű. A leírt szöveg éppen úgy közkincsnek számított, mint a szóbeli: szabadon lehetett felhasználni, alakítani.

Véleményem szerint *folklór* és *irodalom*, *oralitás* és *litterátus műveltség* között helyezkednek el a kéziratok könyvek. A kéziratok énekeskönyvek, füzetek a családi és az egyéni tudás letéteményesei, az emlékezet tárházai. A 16–17. századtól már rendszeresen feltűntek, fénykorukat a 18. században élték. Elterjedésük, tartalmi változatosságuk szoros összefüggést mutat az alfabetizációval, a könyvkiadás elterjedésével, a folyóiratok, könyvek, lapok elérhetőségével. A kéziratok könyvek már korábban megjelentek, mint hogy a könyvnyomtatás általánossá vált volna. Összeállításuk alapvetően a deáksághoz, illetve a kis- és középnemességhez köthető. A nevezett társadalmi rétegek a könyvnyomtatás megjelenése mellett is ragaszkodtak a kéziratok gyűjtemények gondozásához. Népszerűségük

¹ KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség, KJNT – BBTE*, Kolozsvár, Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék, 2008, 88.

nem tűnt el a 18. század elmúlásával, továbbéltek a 19. században, sőt, a 20. század első felében is, még hozzá a mezővárosi kispolgárság, az iparosréteg és a parasztság körében.² A kéziratos könyvek a közköltészet termékeinek alapvető hordozói. A közköltészet fogalmának meghatározására rendkívül alkalmasnak tartom a Csörsz Rumen Istvántól vett idézetet:

Ilyen aljnövényzethez hasonlít a régebbi vagy modernebb korok közköltészete, amelyről valamiért alig akar tudomást venni az irodalomtörténet. Alkalmas lenne pedig annak a hiátusnak a kitöltésére, mely az írott, apránként önelvűvé váló »magas« irodalom és a szájhagyományozó, jórészt paraszti közösségekben virágzó folklór közt tátong.³

A népi kéziratos könyvek fent összefoglalt általánosságait igyekszem egy konkrét példán, a *Vályi-kézirat* vizsgálatán keresztül is szemléltetni. A továbbiakban kitérek a füzet tartalmára, a benne megjelenő művek összetételére,⁴ és foglalkozom a szerzőség megállapításának lehetőségeivel is.

A kézirat 55 oldalból áll, bár az utolsó lapra nem került szöveg. Az első oldal kivételével a szöveg könnyen olvasható, tisztán kivehető. A kézírás végig egységes, a füzetbe került verseknek mindig van címe, így elkülönítésük egyszerű.

A Somogyi Könyvtár a füzetecskét, mint *Vőfélykönyvet*⁵ vette leltárba, a benne legnagyobb arányban előforduló versek műfaja miatt. Az 1810-es dátumot csak hozzávetőleges időpontnak szánták, a könyv részletes tanulmányozása azonban megerősíti a datálást. A szövegeket szerzőjük nem mindig dedikálta, azonban a füzet egyes művei – és egy családtörténeti monográfia⁶ – segíthetnek az azonosításában. Bizonyos versek esetében így láthatunk a költő, illetve költőnő inkognitója mögé, és deríthetjük ki, hogy a szerző nagy valószínűséggel Vályi Klára, a 18. század második felében, illetve a 19. század elején élt költőnő és bábaasszony.

A szerző azonosítása nem minden esetben magától értetődő. Egyértelmű az az eset, amikor teljes névvel találkozunk. Erre is vannak példák, a füzet köszöntői esetében. A név a füzet kézírásához illeszkedve jelenik meg, például a Foglár Jánoshoz írott köszöntő záró szakaszában: „Nagyságod tetteit Vályi Klára míg él / Músájával Fénylő, Virtusodról beszél”⁷. A kolofónstrófával a név beépül a versbe, a szerző magáévá teszi a szöveget. Nem feltétlenül szükséges azonban a szerző nevét látnunk, ahhoz, hogy azonosítása lehetségessé váljon. Egy közeli családtag

² KÜLLÖS Imola, *Kéziratos énekeskönyv = Magyar Néprajzi Lexikon*, főszerk., ORTUTAY Gyula, Akadémiai, Bp., 1980, 189.

³ CSÖRSZ Rumen István, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700-1840)*, Bp., Argumentum, 2009, 5.

⁴ A kéziratos könyv részletes tartalomjegyzékét ld. mellékletként!

⁵ *Vőfélykönyv*, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, H.E. 8623.

⁶ FORGON Mihály, *Gömör – Kishont vármegye nemes családjai*, Méry Ratio Kiadó, 2001, 681.

⁷ *Vőfélykönyv*, 48.

megszólítása is lehetővé teszi, hogy Vályi Klára nevére következtethessünk vissza. Ez a helyzet például a Vályi Pált köszöntő költemény esetében is. A vers címe így hangzik: „T. N. V. Vályi Pál kedves testvérem Uri neve napjára irtam Jánosiba”⁸. Ha nem volnának Vályi Klára korábban már említett, aláírt költeményei, vezetékneve a fenti köszöntő nyomán is ismertté válna. Ráadásul a Vályi Pál és a költőnő közti kapcsolat ellenőrizhető, hiszen a Vályi család rokonsági viszonyairól források állnak a rendelkezésünkre.⁹ Ha figyelmen kívül hagyjuk a szerző és családtagjai nevének említését, a füzetben megjelenő helynevekre is fókuszálhatunk. Ez pedig a harmadik lehetőség arra, hogy a szerzőt megpróbáljuk azonosítani. A kéziratban megjelenő helynevek közül érdemes kiemelni a gömöri Jánosit, mint a Vályi család lakhelyét. A kéziratban azonban a Palást helységnévvel is találkozhatunk, méghozzá a Palásti Istvánnak címzett köszöntőben.¹⁰ Palást Lévától körülbelül 40 km-re található, keleti irányban. Nem esik messze Jánositól sem, így megerősíti a szerző felvidéki, gömöri származását. A negyedik lehetőség, ami segíthet a szerző azonosításában, az a felekezeti hovatartozásának megállapítása. Ha nem számítanánk az információkat a szerző családjáról, az „árulkodó” sorokat a szülőföldjéről, annyi azért mindenképpen kiderülne, hogy református személlyel van dolgunk. Az *Egynéhány Tiszteletes Tűdös Református Bölts Prédikátorokhoz való Tiszteletem* köszöntés véleményem szerint bizonyítéknak tekinthető.

Vályi Klára szerzőségét tehát a füzet névnapj köszöntői, különösen a konkrét személyekhez címzettek esetében az előbb felsorolt okok alapján valószínűsíthetőnek tartom. Életrajzát azonban most mégsem részletezném, csak néhány momentumát emelném ki. Vályi Klára Jánosiban született, 1758 körül. 1797-98-ban Bécsben élt, ez alatt az idő alatt kapcsolatba került Sándorffi Józseffel is. Saját kora költőiehez ismeretség fűzte, általában verses leveleket váltottak. Ilyen kötelék kapcsolta többek között Fábíán Juliannához, Édes Gergelyhez, Csokonai Vitéz Mihályhoz, de írt Aranka Györgynek, Gvadányi Józsefnek, Csizi Istvánnak és Pálóczi Horváth Ádámnak is. Verseiben időnként felhasználta levelezőtársainak sorait, éppen ezért különösen fontos kapcsolathálójának azonosítása. Két kötetet is kiadott „maga költségén”, 1798-ban a *Buzdító versek a nemes magyar insurgensekhez*¹¹ címűt, majd 1807-ben a *Magyar Tempe*¹² elnevezésűt.

Vályi Klára valószínűleg igen fiatalon ment hozzá Kováts Gáborhoz, majd – hogy pontosan mikor, arról nem állnak rendelkezésünkre adatok – megözvegyült. Kiss László feltételezi,¹³ hogy a férj halála után Vályi Klárára sem vagyon, sem gyermek nem maradt. Valószínűleg ezért kellett a megélhetéséért dolgoznia, kép-

⁸ Uo., 52.

⁹ FORGON, i. m., 681.

¹⁰ *Vőfélykönyv*, 49.

¹¹ VÁLYI Klára, *Buzdító versek a nemes magyar insurgensekhez*, [Bécs] 1798.

¹² VÁLYI Klára, *Magyar Tempe*, Vác, 1807.

¹³ KISS László, *A Csokonaival levelező verselgető bába = Gondolatokból épült katedrális*, Pozsony, 2001, 42.

zettséget szereznie. Mint özvegy nemesasszony, a 18. század közepén nem sok lehetőség közül választhatott, a szülésznői pálya azonban megfelelt az elvárásoknak. Hont vármegye 1799-es jegyzőkönyve szerint Vályi Klára Pesten tanulta ki a szakmát, és „magát e Megye Bábájának bé vétetni esedezett.”¹⁴ Kérését a Megye először elutasította, második próbálkozását azonban (1802-ben) siker koronázta. Az ezt megelőző időszakok alig követhetők nyomon a költőnő életében. Második házastársa Nagy István lett, aki korábban gárdista volt, és akivel Vályi Klára valószínűleg Bécsben ismerkedett meg. Vályi Klára neki is címez egy köszöntőt. Az idézett vers a kéziratban is megjelenik, ez tehát azt jelenti, hogy Vályi Klára saját, korábban íródott alkotásait is a füzetébe másolta. A fent már említett megyei jegyzőkönyvben egy 1808-as bekezdést olvashatunk utolsóként Vályi Kláráról. Az 1809-10-es években már új bábák felfogadásáról szólnak a bejegyzések, Vályi Klára tehát többé nem tölti be a *Megye Bábájának* posztját. Kérdéses, hogy ezután mi történt vele, nem lehet biztosan tudni, hogy meghalt-e, vagy elköltözött.¹⁵

A feltételezett szerző életrajzi adatai a következő tanulsággal szolgálnak: A korabeli irodalmi közélet szerves része volt, költőtársainak műveiből is válogatott a szóban forgó kéziratos könyvbe, csakúgy, mint saját alkotásaiból és számos népköltészeti termékből. A változatos paletta, amit a költőnő használ, jelentős üzenetet közvetít. A kézirat összeállítója tehát egyenrangúnak tartja a folklór-műfajokat a konkrét szerzőhöz köthető, névvel jelzett alkotásokkal. Többek között saját műveivel. Ráadásul, mintha nem is érzékelné a határt a fenti két csoport között. Hiszen a szóbeliség műfajait leírja, az irodalmi műveknek pedig változatait hozza létre.

Ezzel el is érkeztünk a füzet vegyes összetételéhez. Véleményem szerint a könyv tartalma három nagy szövegcsoportha bontható, melyek közül az első kategória a céhes élet köszöntőverseit tartalmazza, a második vőfélyverseket (ez a legterjedelmesebb csoport), a harmadik pedig vegyes műfajú alkotásokat, többségében névnap-i köszöntőket jelenít meg.

El kell ismerni, hogy a céhes köszöntők és Vályi Klára kapcsolata ugyancsak homályos. Bár a céhes köszöntőket egyértelműen ugyanaz a kéz írta, mint a füzet többi részét, kétséges, hogy a költőnőnek milyen kapcsolata lehetett az Aradhoz közeli Pécska „Nemes Szűts Céh”-ével. A köszöntőkben ugyanis ezt a helyet említik, és általában az elöljárókat, magas rangú személyeket köszöntik, illetve dokumentálják a tisztújítást is. Természetesen elképzelhető a szerző téves meghatározása is, a konkrét személyhez szóló köszöntők azonban nagy valószínűséggel Vályi Klarához köthetők, és lényeges újra hangsúlyozni, hogy füzet minden versét ugyanaz a kéz írta, amely a köszöntőket. Ez persze csak annyit jelent, hogy a füzet tartalmát ugyanaz a személy jegyezte le, hozzávetőleg ugyanabban az időpontban.

¹⁴ Kiss, *i. m.*, 43.

¹⁵ Kiss, *i. m.*, 45.

A céhes köszöntők csoportja körülbelül 15 verset számlál. A köszöntők száma azért nem határozható meg pontosan, mert nem egyértelmű, hogy a szöveg-csoportot záró *Czéh mester választáskor* és *Lakozáshoz való versek* egységnek tekinthetők-e, vagy inkább kisebb költemények laza füzérének. A céh életén belül köszöntőversek kísérték például az inas mesterré választását, a fent már említett, *lakozás* elnevezésű szórakozási lehetőséget, az atyamester választást és még számtalan különleges alkalmat. A kézirat összeállítója nem szentelt túl sok figyelmet a fiatal céhlegényeket érintő átmeneti rítusoknak, annál szívesebben foglalkozik viszont a tisztségviselők köszöntésével.

Így a szövegcsoporth versei a köszöntők műfajába, a dicsőítő költészethez sorolhatók. A köszöntők nem csak ebben a szövegcsoporthban, tulajdonképpen az egész kéziratban dominálnak, például a következő kategória névnapi köszöntői között is. Fontos különbség azonban, hogy míg a névnapi köszöntő személyes jókívánság, addig a céhes köszöntő inkább formális üdvözlés. Nem is a címzett a tulajdonképpeni, sokkal inkább a tisztség, amit betölt. Minderre jó bizonyítékot szolgáltatnak a köszöntők címei is. A névnapi íródott verseknél az ünnepelt neve szerepel a címben, itt azonban a titulusa kap helyet: *Nemes Szűts Céh Komiszáriussánál, Tisztartó Urnál, A fő Szolga Bíró Urnál...* stb. A megszólítások alapján véleményem szerint a szövegcsoporthnak alapvetően három alkategóriája van. Bár ezekre a versekre összefoglaló néven *céhes köszöntők*ként hivatkozom, tulajdonképpen nem mindegyik költeménynek van egyértelműen céhes kerete. A címekből arra lehet következtetni, hogy a város (Pécska) tisztségviselői ugyanúgy a köszöntöttek sorába tartoznak, mint a *Nemes Szűts Czéh* fontosabb emberei. Összességében tehát megkülönböztethetjük azokat a köszöntőket, amelyek a céh tisztségviselőinek szólnak, azokat, amelyek a városi előljárókat köszöntik és azokat, amelyek a céhes élet bizonyos eseményeit dokumentálják.

Részletesebben most az utolsó kategória verseit mutatom be, melyek sorrendben a következők: *A' Ládahely meg köszönéskor, A' Ládával az új Atyamesterhez való be köszönéskor, Mikor be mégyünk a házába, Czéh mester választáskor, Lakozáshoz való versek.*

A' Ládahely meg köszönéskor, A' Ládával az új Atyamesterhez való be köszönéskor és a *Mikor be mégyünk a házába* szoros egységet alkotnak, a céhes köszöntők csoportján belül máshol nem is fordulnak elő ennyire összetartozó versek. E három vers sokkal inkább tekinthető egy esemény krónikájának, mint elszigetelt leírásnak. Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül a versek alkalmi jellege, a címek arra figyelmeztetnek, hogy a ceremónia mely pontján következnek az adott művek. Ezek a költemények is újév alkalmából keletkeztek, hiszen ekkor történt az új atyamester megválasztása. Mikor erre sor került, a céh ifjúsága a ládát ünnepélyes menetben átszállította régi helyéről az új atyamester házába. *A' Ládával az új Atyamesterhez való be köszönéskor* tökéletesen mutatja a vers szituatív jellegét, hiszen az első sor *Szerentsés Jónapottal* kezdődik. Megjelenik az

atyamester titulusa, ebben a helyzetben azonban utalnak arra is, hogy az atyamester még új, frissen választották meg: „...kit tartunk ezután atyánk[nak]”¹⁶. Ezután a céh fiatalsága megkéri az új atyamestert, hogy adjon helyet a ládájuknak, a vers végén pedig a sikeres együttműködés reménye fogalmazódik meg: „És a szokott rendjén tartjuk gyűlésünket / Kérjük hogy jószívvel fogadjon bennün[ket].”¹⁷

A *Mikor bé megyünk a házba* az előző vers szerves folytatása, az újabb cím-adást mindössze az indokolja, hogy a ládát hordozó ifjúság időközben átlépte a küszöböt. Ezzel együtt persze egy szimbolikus határt is átléptek, hiszen az előző költeményben még az atyamester friss kinevezését hangsúlyozták, itt pedig már mintegy véglegesítik a tisztújítást: „Atya mester urunk már ki választatott / Mi elöljárunk már ki mutattatott”.¹⁸ A továbbiakban megint csak arról szólnak, mennyire szeretnék, ha az új atyamesterrel zavartalan lenne az együttműködés. Később biztosítják róla az új céhmestert, hogy tanácsait mindig szívesen fogadják. Ezt a körülményt más szavakkal, de P. Szalai Emőke debreceni forrásai is hangsúlyozzák: „A tisztelet után mondjak köszönetet, / Mint eddig hogy minket sok jóra vezetet.”¹⁹ A vers végén pedig – megint csak alkalmazkodva a megszokott sémához – hosszú életet és üdvösséget kívánnak neki. A köszöntő zárása után itt is megjelenik az *Éllyenek sokáig!* felkiáltás.

Még érdekesebb az a körülmény, hogy a céhes élethez kötődő művek utolsó darabja (*Lakozáshoz való versek*) már a következő szövegcsoporthoz, a vőfélyversek lakodalmi hangulatát vetíti előre. A kézirat verseinek sorrendje tudatos szerkesztésről árulkodik.

A második csoportban vőfélyversek olvashatók, összesen 30 darab, ezek a művek alkotják a kézirat legterjedelmesebb szövegcsoportját. A vőfélyversek esetében ugyanúgy kérdésessé válik Vályi Klára szerzősége, mint korábban a céhes köszöntők esetében. A költőnő homályos életrajza nem nyújt információkat arról, milyen kapcsolata lehetett vőfélyekkel, vőfélyversekkel.

Ahogy az előző szövegcsoporthoz az inas legénnyé válásának alkalmával, itt a menyasszony asszonnyá válásának alkalmával festik alá szövegesen az átmenet rítusát. Tulajdonképpen maga a vallási ceremónia, a menyasszonykikérés, a lakodalmi menet, az újasszonytánc nem más, mint egymásba nyúló átmeneti rítusok összessége. A jelentős események természetesen szóbeli kifejezési formát is nyernek erről szólnak a vőfélyversek. Legnagyobb arányban az ételeket bejelentő költemények képviseltetik magukat, de először a menyasszony öltöztetéséről, és a násznép templomba vonulásáról olvashatunk. A versek így többé-kevésbé kronológiai sorrendben követik egymást. Mivel a vőfélyverseket taglaló szakirodalom

¹⁶ *Vőfélykönyv*, 8.

¹⁷ *Uo.*, 8.

¹⁸ *Uo.*, 8.

¹⁹ P. SZALAI Emőke, *Fazekas legények köszöntő versei*, A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXIV–XXVI, Nyíregyháza, 1983, 247.

bőséges, a továbbiakban azoknak a jeleknek a kiemelésére szorítkozom, melyek a szerzősége utalhatnak.

A vőfélyversek eredetére a szövegekben megjelenő földrajzi nevek segítségével, népcsoportok nevének keresésével következtethetünk legegyszerűbben. Például egy, a vacsorát bevezető sorpárban: „Három Tót meg etteñem veszetet kárba / mikor ott kaszáltak a’ nagy meleg nyárba.”²⁰ A tótok említése vélhetően a felvidéki miliőt idézi, bár nem kizárt, hogy egy alföldi mezőváros summás munkásai ihlették a vers sorait. Ha azonban figyelembe vesszük a *Mikor a bort bé viszik* egy részletét, mégiscsak valószínűbbnek látszik a felföldi alternatíva: „Jó borunk is vagyon nem messziről való / Tokaly Várossából most hozta ezt hat Ló.”²¹ Ha tehát *Tokaly Várossa* a közelben van, mégsem valószínű, hogy a lakodalom helyszíne valahol az Alföldön volt. Igaz, az idézett rigmus folytatásában szekszárdi és halasi bor is szóba kerül, de a vers szerzője csak Tokaj közelségére utal. Ezzel együtt a közlés nyilvánvalóan ironikusan is értelmezhető. Az elsőként megjelenő Más elnevezésű versben (a *Mikor be jön után*) a következő sorokat olvashatjuk: „El talalok esni magam ütöm agyon / Melynek puffanását meg hallják aradon.”²² A versrészletből az derül ki, hogy Arad – Tokajjal ellentétben – a lakodalom helyszínétől távol van. Bár első hallásra talán éppen az ellentétes értelmezés tűnne kézenfekvőnek, úgy gondolom, a vőfély az estleges baleset komolyságát éppen azzal hangsúlyozza, hogy a puffanást egy távoli városban is hallanák. A sok messzi város közül a szerző talán a rím kedvéért választotta Aradot, de elképzelhető, hogy azért, mert ahhoz kötődnek személyes élményei. A céhes köszöntők és a vőfélyversek között ugyanis kapcsolat feltételezhető: a korábban említett Pécska Arad közvetlen közelében fekszik.

Eltekintve attól a kérdéstől, hogy ki volt a füzet összeállítója, talán még izgalmasabb téma a versek eredete. Többségük ugyanis szó szerint megfeleltethető Mátyus Péter *Vőfények kötelessége* című, 1816-os nyomtatványának. Ilyen egyezést láthatunk például az *Esküvésről hazamenéskor*, a *Mikor a bort bé viszi* és a *Szakáts asszonyhoz* elnevezésű verseknél.

A füzet összeállítója tehát ismeri a repertoárt, amellyel Mátyus Péter is dolgozik, hogy azonban a kiadványból-e, vagy a közös szóbeli hagyományból az kérdéses. A *Furtsaságos gyűjtemény* esetében azonban biztosan tudjuk, hogy a szerző írott forrásokat másol, hiszen a vers a szó szerint átvétel a *Hármas kis Tükörből*.²³

Illetve ismét felhívnám a figyelmet a céhes köszöntők kapcsán hangsúlyozott jelenségre: a vőfélyversek rendszerint szóban hangzanak el, egy ceremónia részeként. Ebből a közegből kiemelve, írott formában a füzet összeállítója népköltészeti alkotásokat kezel irodalmi szinten, ugyanúgy, ahogy azt később saját verseivel is

²⁰ *Vőfélykönyv*, 22.

²¹ *Uo.*, 23.

²² *Uo.*, 22.

²³ LOSONCZI István, *Hármas kis Tükör*, Pozsony, 1771.

teszi. A jelenség a közköltészet fogalomkörén belül tulajdonképpen általánosnak mondható. Az alkalmi költészet termékeinek lejegyzése éppen a közköltészet egyik legfőbb sajátosságára utal: a versek funkcionális jellege, egy esemény kapcsán betöltött szerepe jóval hangsúlyosabb, mint tényleges költői értékük.

A harmadik kategória sokkal heterogénebb, mint a korábbi kettő. Alapvetően a konkrét személyekhez szóló névnap-i köszöntők dominálnak benne, ezek segítik a szerző azonosítását. A szövegcsoporthoz tartozik az alakváltó versnek tekinthető különleges kétágú vers és két imádság-travesztia is. Található benne továbbá egy gúnyvers, két köszöntő új házaspárok részére, a földrajzi szójátékokra építő *Furtsaságos gyűjtemény* és a különböző református prédikátorok köszöntése is. A szövegcsoporthból a továbbiakban kiemelek egy névnap-i köszöntőt, mely jól prezentálja a kategória általános összetételét, legjellemzőbb műfaját.

Választásom az *N. V. K. hitves társának N. vitézlő Nagy István a' ki gárdista volt* elnevezésű költeményre esett, hiszen ez is bizonyítéknak tekinthető Vályi Klára szerzősége mellett (legalábbis ezen vers esetében), továbbá a köszöntők minden fontos tulajdonságát tükrözi. A vers különleges figyelmet érdemel, hiszen már a cím következtetni enged a szerző és az ünnepelt között fennálló különleges kapcsolatra. A mű címe azt sugallja, hogy a névnapját ünneplő Nagy István *N. V. K.* (vagyis Nagyné Vályi Klára) hitvestársa volt. Vályi Klárát – férjezett nevén – Kovács Gábornéként ismerjük,²⁴ Nagy Istvánnal kötött házassága tehát már a második. A köszöntő mindenesetre azt sugallja, hogy a pár hűségben, harmóniában él együtt. Azt, hogy egymás közelében tartózkodnak, a vers – korábbi köszöntőktől eltérő – indítása is jelzi: „Neved napján mintegy vídul a természet / Neis érje ezt bú, vagy hamar enyészet”.²⁵ Nem szükséges tehát az ünnepelthez egy múzsa-t küldeni, hiszen az a költőnő közelében van, közvetlenül lehet szólni hozzá. A természeti képpel való indítás gyakori a névnap-i köszöntők esetében, itt ráadásul a névnap alkalmából az ünnepelt környezet is *vídul*, örömet, harmóniát sugároz. A folytatás is általánosnak mondható, a legtöbb névnap-i köszöntő gyakran él az isteni áldás és az örök szerencse kívánságával: „Kívánom, a' nagy Úr Karjaira vegyen / Hordozzon szerentse soha le se tegyen”.²⁶ Az ötödik sortól azonban Vályi Klára utalni kezd a közte és az ünnepelt között fennálló személyes kapcsolatra: „Ritka hívségedért kedves N. Istvánom / Áldjon meg az Isten szívemből kívánom.”²⁷ A költőnő tehát köszönetet mond társa különösen (és közhelyesen) hűséges magatartásáért. Utal a kettejüket összekötő türelemre, elfogadásra: „Egymást hibáit tűrő szemmel nézzük.”²⁸ Rögtön ezután a közös sors, a kellemetlenségek együtt történő vállalása is megjelenik: „Ha egynek Feje Fáj

²⁴ FORGON, *i. m.*, 681.

²⁵ *Vőfélykönyv*, 51.

²⁶ *Uo.*, 51.

²⁷ *Uo.*, 51.

²⁸ *Uo.*, 52.

mind ketten könnyezzük.”²⁹ A vers – ahogy az első sortól az utolsó felé haladunk – valójában egyre kevésbé emlékeztet névnap-i köszöntőre. Tulajdonképpen a névnap csak a köszöntő megszületésének kiváltó oka, a köszöntés egyre inkább köszönté alakul át. Vályi Klára megköszöni párja hűségét, türelmét, azt, hogy együtt vállalja vele a jót és a rosszat egyaránt. Mindezt az is jelzi, hogy a kezdetben egyes szám második személyű igét felváltják a többes szám első személyűek. A mű fókuszában már nem csak az ünnepezt áll, hanem a szerző és az ünnepezt párosa. A vers zárásában a költőnő abban reménykedik, a jelenlegi ideális helyzet halálukig változatlan marad: „S így várhatjuk a’ vén Símeonnal holtunk / Ha egymáshoz kegyes és igazak vóltunk. / Ne vonjon napunkra soha gyász felleget / Az Isten ’S Lelkünk nyissa g’ az Eget.”³⁰

A házastársi hűség fenti megnyilvánulásai természetesen nem egyediek. A hűség, a kölcsönös türelem és a terhek közös viselése toposzok, melyek számtalan hasonló köszöntőben is alkotóelemként jelennek meg.

A harmadik szövegcsoporthoz esetében is megfigyelhetők a korábban tapasztalt eredmények: A szerző az orális műfajokat is forrásnak tekinti, saját költeményeibe beemeli, gyakran aktualizálja őket.

Összességében tehát a szóbeliség klasszikus műfajai (például köszöntők, vőfélyversek) is rögzülhetnek írásban, jelen esetben éppen azért, hogy irodalmi funkciót tölthessenek be. Nyomtatásban már megjelent művek is működhetnek folklór-műfajként, ha például egy kéziratos füzet szerzője szabadon használja őket, és létrehozza különféle változataikat. Jó példa erre *Az Igaz Szeretnek hármas kötele* című alakváltó vers, amely a kéziratban is megjelenik. A költeményt Gvadányi József vallja a magáénak,³¹ csaknem ötven évvel később pedig – Pál napra aktualizálva – Petőfinél is felbukkan.³² A folklorizáció további illusztrációja például Amade László verseinek alakulása a népköltészet keretein belül.³³ Az egyéb példák és alapvető források között elengedhetetlen a Küllős Imola és Csörsz Rumen István által szerkesztett közköltészet – kötetek említése. A három kötet a mulattatók,³⁴ a társasági és lakodalmi költészet³⁵ és a történelem és társadalom³⁶ témakörei kapcsán összegzi a közköltészet termékeit. Az illusztrációként említett

²⁹ Uo., 52.

³⁰ Uo., 52.

³¹ GVADÁNYI József, *Unalmas órákban vagy is A’ téli hosszú estvéken való idő töltéshez*, Pozsony, 1795, 88.

³² LUKÁCSY András, *Kiment a ház az ablakon... Költészet és játék*, Bp., Gondolat Kiadó, 1981, 398.

³³ KÜLLŐS Imola, *Amade László verseinek folklorizációja = Közkezen, közszájon, köztudtban: Folklorisztikai tanulmányok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 2012, 239–263.

³⁴ *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, IV, Közköltészet 1: Mulattatók*, s. a. r. KÜLLŐS Imola, munkatárs Csörsz Rumen István, Bp., Balassi, 2000.

³⁵ *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, VIII, Közköltészet 2: Társasági és lakodalmi költészet*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas, 2006.

³⁶ *Régi Magyar Költők Tára XVIII. század, XIV, Közköltészet 3/A: Történelem és társadalom*, s. a. r. Csörsz Rumen István, KÜLLŐS Imola, Bp., Universitas–Editio Princeps, 2013.

források sorát a Régi Magyar Költők Tára 17. századot feldolgozó köteteinek harmadik darabjával³⁷ – a szerelmi és lakodalmi verseket összegző könyvvel – egészíteném ki.

A további feladatok közül lényegesnek tartom a szerzőség tüzetesebb vizsgálatát, illetve a harmadik szövegcsoporthoz egy-egy különleges műfajának (kétágú vers, travesztia) alapos elemzését, esetleges változatokkal való összevetését. Az eredmények remélhetőleg – a közköltészet tárgykörén keresztül – egyszerre bírnának folklorisztikai és irodalomtudományi relevanciával.

Melléklet

A kézirat tartalomjegyzéke

Nemes Szűts Céh Komiszáriussánál	1
Tisztartó Urnál	2
A város komiszáriussánál	2
A fő Szolga Bíró Urnál	3
eztis a Fő Szolga Bíró Úrnál	4
a fő Czéh Mester Úrnál	4
A fő Esperes Úrnál	4
az újj Atyamester Úrnál	5
Köszöntő versek.	6
Á Ládahely meg köszönéskor	7
Á Ládával az újj Atyamesterhez való be köszönéskor	7
Mikor be mégyünk a házába	8
Czéh mester választáskor	9
Lakozáshoz való versek.	11
Á V: Ruhálya ékesítések.	15
Az esküvésről hazamenéskor	18
Ekkor ki mégyen.	20
Mikor be jön.	20
Más.	22
Csigához.	23
Mikor a' bort bé viszi.	23
Más ez is Tormához.	24
Töltött káposztához.	24
Ris kásához.	24
Más.	25
Más.	25

³⁷ *Régi magyar költők tára: XVII. század, 3, Szerelmi és lakodalmi versek*, kiad. STOLL Béla, Bp., Akadémiai Kiadó, 1961.

Más.....	26
Hurkához.....	26
Más.....	26
Répához.....	26
Csirke aprólékhoz.....	27
Kásához.....	27
Más.....	27
Szakáts asszonyhoz.....	27
Petsenyéhez.....	28
Nyúlhoz.....	28
A' sült apró jószághoz.....	29
Tészta sütemény.....	29
Más.....	29
Vatsora után.....	30
Köszöntő név napi Vers.....	30
Köszöntő. Az Igaz Szeretnek hármass kötele.....	32
Köszöntő.....	33
Bavariai Miatyánk.....	35
Tapasztalta szegény hazánk.....	39
Midőn így a német.....	43
Újj házaspárokat tisztelő vers.....	44
Ez is tisztelő vers ugyan újj Ház. Pároknak.....	45
Furtsaságos gyűjtemény.....	46
Méltóságos Consetiárius Foglár Janos Ö. Nagyságának tiszteletire ...	48
T. N. V. Palásti István tiszteletére.....	49
T. N. V. Vajda István Ur tiszteletére.....	49
M. G. Forgáts Antal Úr Ö nagyságának Neve Napjára.....	50
N. V. K. hitves társának N. vitézlő Nagy István a'ki gárdista volt	51
T. N. V. Vályi Pál kedves testvérem'	
Uri Neve Napjára irtam Jánosiba.....	52
Egynéhány Tiszteletes Túdós Református	
Bólts Prédikátorokhoz való Tiszteletem.....	53

On the boundary of folklore and literature: the analysis of a folk manuscript book from 1810

Many correspondences can be discovered between the categories of folk poetry and literature. The products of popular poetry create the main relationship between the mentioned two groups, and popular poetry is mostly conveyed through folk manuscript books. This paper focuses on the characteristic features

of popular poetry with reference to a manuscript from 1810, and deals with the signs which give us information about the author. The three big groups of texts found in the manuscript are the following: On the first pages we find greetings to the *Nemes Szűtcs Céh* [*Furriers' Noble Guild*] from Pécska and to the magistrates living also in the Pécska, a village near to Arad. The second, biggest group contains best man's poems, which probably come from Upper Hungary [today: Slovakia]. The third category shows the most diverse works and compositions, like name day greetings, good wishes, travesties and a shape shifter poem too. Certain parts of the manuscript are connected to *Klára Vályi*, a poet and midwife from Gömör county, who liked to work with the varieties of famous poets' works, and who also dealt with folk poems in her literal activity. I analyze the signs which give information about the poet through presenting the three groups of texts. The poems tell us about the poet's family background and homeland, but these pieces of information cannot be treated as evidence in the search of authorship. Therefore I think that it would be important to investigate authorship in more detail, and it should be also an additional task to perform a deeper analysis in connection with some special genres of the third group of texts.

Erényesség és kegyesség a mintakönyvek kontextusában

A hímző- és csipkemintakönyvek kutatási lehetőségei

A mintakönyvek Európa nagy részén használatban voltak a kora újkorban, különböző kézimunkákhoz gyűjtötték össze a mintákat, és tették elérhetővé a nagyközönség számára.¹ Leggyakoribb változatuk a textilkészítés valamely típusához nyújt ötleteket, ahogyan az az Arthur Lotz által összegyűjtött hímző- és csipkekészítő mintakönyvek bibliográfiájából is kiténik.² Ezek a kiadványok gyakran már címükben is az erényes nőket jelölik ki célközönségnek,³ és az ajánlásokból is – amennyiben a nyomtatvány rendelkezik vele – kiderül, hogy nem titkolt szándékuk a nőket megóvni a bűnöktől, az erénytelenségtől. Területileg és időben nem ugyanúgy terjedtek el, jelenlétük eltérő volt olasz vagy német területeken, és a felekezeti szempontoknak is lehetett jelentősége. Hiszen ahogyan a templombelsők jelentős eltérést mutatnak díszítettséget illetően a protestánsok és a katolikusok esetében, úgy az ennek a térnek a berendezéséhez tartozó textíliák is – különösen mivel a katolikusoknál a liturgiai előírás megköti ezek szín- és mintavilágát. Eddig viszont sem a szakirodalomban, sem az általam áttekintett mintakönyvek előszavaiban nem találtam utalást arra, hogy felekezetiileg megkülönböztetnék

¹ Az első ismert kéziratos mintakönyvről, valamint a nyomtatott mintakönyvek 16. századi megjelenéséről, majd 18. századi elterjedésükről a polgárság körében is ld. Leonie VON WILCKENS, *Ein Modelbuch von 1517 aus dem Nürnberger Clarenkloster = Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums*, Nürnberg, 1967, 27–29.; Jean LOUBIER, *Ein venetianisches Modelbuch vom Jahre 1559 in einem kursächsischen Einbände. Mit 2 Mustertafeln und einem farbigen Kunstblatt*, Zeitschrift für Bücherfreunde. Monatshefte für Bibliophilie und verwandte Interessen, hg. v. Fedor VON ZOBELITZ, 1(1897/1898), I, Bielfeld und Leipzig, Verlag von Velhagen & Klasing, 86.; LÁSZLÓ Emőke, *Magyar reneszánsz és barokk hímzések. Vászonalapú úríhmzések* (az Iparművészeti Múzeum gyűjteményei, II.), Bp., Iparművészeti Múzeum, 2001.

² *Bibliographie der Modelbücher*, hg. v. Arthur LOTZ, Stuttgart, Anton Hiersemann, 1963.

³ ld. például Johann SIEBMACHER, *New Modelbuch*, Basel, 1596 (?); Johann SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; Jacob FOILLET, *New Modelbuch*, Mümpelgarten, 1598.

célközönségüket,⁴ ahogyan arra sem tesznek javaslatot, hogy az elkészült textília milyen funkcióba kerüljön, esetleg templomi használatra adományozzák-e. A mintakönyvekből tehát csak a hímzések és csipkék elkészítésével kapcsolatban kapunk útmutatást: az előszavak e tevékenységet leggyakrabban az erényesség kontextusában értelmezik.

A mintakönyvek feltételezhető eltérései és specifikusságai ellenére azonban az is megállapítható, hogy a különböző régiókban egy időszakban készült textíliák alig térnek el egymástól, hiszen a mintakönyvekkel ugyanazok vagy nagyon hasonló minták terjedtek el nagy területen. Nemcsak a mintakönyvek elhasználódásának mértékét, hanem népszerűségüket is bizonyítja, hogy a 16. századtól újra és újra kiadták őket, átdolgozva, frissítve a mintakészletet, így ezek a nyomtatványok képesek voltak aktualizálódni.

A textília készítése elsődlegesen az erényesség kontextusában értelmezhető, ezt pedig nemcsak a tevékenységgel járó hagyomány (lásd Pénélopé, Lucretia) indokolja, hanem a mintakönyveknek ezeket a történeteket felhasználó dedikációi is. Az ajánlásokban tetten érhető egy implicit megkülönböztetés, amely a saját készítésű textília esetében érvényesíti az erényesség fogalmát. Ez azért is lényeges, mert a textilkészítésnek több formája létezett. Egyrészről fedheti egymást a textília készítője és az a név vagy monogram, amelyik rákerült az adott darabra, ebben az esetben magányos foglalatosságról van szó. Ugyanakkor közösségben is megvalósulhatott a tevékenység, amennyiben a textíliát egy hímzőműhelyben állították elő, ekkor a folyamat a hímzett monogram tulajdonosának vezetésével vagy részvételével történt. Elképzelhető, hogy megrendelésre készült a textília, ekkor a létrehozója nem azonos azzal, akinek a neve rákerült. Ezek a formák az erényesség megnyilvánulása mellett a kegyességgyakorlás kontextusát is bevonják az értelmezésbe.

A kegyesség azonban nemcsak a készítésben, hanem a használatban is megnyilvánulhatott, amennyiben egy textília nem a háztartásba került, hanem adományként a templomba, bár ez a két lehetőség nem válik el egymástól feltétlenül, hiszen a protestánsoknál több esetben egy világi célra szánt darab később bekerülhetett adományként a templom terébe. Ennek egyik magyarázata, hogy a protestánsoknál liturgiai előírások nem befolyásolták a minta- és színvilágot,⁵ inkább a hagyomány erejével érdemes számot vetni. Amennyiben templomi adományról van szó, a felajánlás gesztusában is tetten érhető a kegyességgyakorlás, amely azonban nem elválasztható a családi- és önreprezentációtól, valamint

⁴ Beck 1648-as mintakönyvében (Martin Eugen BECK, *Musterblätter für kirchliche Stickerei*, Leipzig, 1648) azonban árulkodó, hogy a minták között szerepel egy Krisztus fej is, valamint a feltűnő díszítettség, gazdag és részletes ornamentika valószínűvé teszi, hogy katolikusok használták ezeket az ábrázolásokat. Ennél biztosabb támpontunk egyelőre nincs a mintakönyvek felekezeti használatára vonatkozóan.

⁵ S. LACKOVITS Emőke, *A gyórszemerei református egyház úrasztali kendői*, Néprajzi Értesítő, 1994, 23.

a példaadástól, egyháztámogatástól sem. A gyülekezet értelmezésében kegyességgyakorlássá válhat a használat, vagyis a templom terében betöltött funkció azért lehet kegyességi gesztus, mert a hívek úgy tekintenek rá. A textília attól függetlenül, hogy saját készítésű-e, végül az adományozó nevével (és általában egy bibliai idézettel) került a liturgikus közegbe, így megjelenítette az egyént és családját, követendő példaként szolgált, és mindez kegyességi gesztusként volt érthető. Viszont a textília készítése és az ehhez tanácsul szolgáló mintakönyvek a kegyességgyakorlást nem, csak az erényesség fogalmát használják, így magát a tevékenységet is egyértelműen ebben az értelmezési keretben jelölik ki. Az alábbiakban tehát az erényesség kérdésére koncentrálok.

Az ajánlásokból világosan kiderül, hogy egy asszony mikor tekintheti magát erényesnek. Ezt az állítást az általam vizsgált mintakönyv-korpuszra alapozva fogalmazom meg. Feltárásom alapvetően a Bécsben fellelhető anyag egy részét jelenti,⁶ illetve az online elérhető mintakönyveket, így jelen írásban csak német és olasz nyelvű kiadványokat vizsgállok alaposabban.⁷ Ez a korpusz relevánsnak tekinthető, hiszen Arthur Lotz bibliográfiája alapján kimondható, hogy mintakönyveket legnagyobb számban német és olasz területen adtak ki. Itáliában Velence volt a kiadás központja, míg Németországban több város is kiemelkedett e téren (Augsburg, Frankfurt am Main stb.). Jóval kisebb számban nyomtattak hasonló gyűjteményeket Hollandiában és Angliában, a francia példányok pedig nagyrészt a németek másolatai.⁸ Alfred Lichtwak tanulmánya szerint Peter Quentel 1527-es mintakönyvének volt a legjelentősebb hatása – nemcsak Németországban ért meg több kiadást, hanem megjelent Franciaországban és Hollandiában is, ismerete tetten érhető Zoppino és Tagliente mintáin és a címlapján.⁹ Arra vonatkozó adatot

⁶ Ez az Österreichische Nationalbibliothekban és az Österreichisches Museum für angewandte Kunst könyvtárban fellelhető nyomtatványokat jelenti.

⁷ Kiadásuk sorrendjében az áttekintett mintakönyvek a következők: Peter QUENTEL, *Eyn new kunstlich Boich*, Köln, 1527; Christian EGENOLFF, *Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1527; Niccolo ZOPPINO, *Esemplario di Lavori*, Velence, 1530; Giovanni Antonio TAGLIENTE, *Esemplario Nuova*, Velence, 1531; Heinrich STEYNER, *Ein New Modelbuch*, Augsburg, 1534; Peter QUENTEL, *Ein new kunstlich Modelbuch*, Köln, 1536; Niccolo ZOPPINO, *Gli Universali dei Belli Recami*, Velence, 1537; Domenico de SERA, *Opera Noua*, Velence, 1546; Giovanni Andrea VAVASSARO, *Opera Nova Universali*, Velence, 1546; Matteo PAGANO, *Ornamento delle belle & virtuose Donne*, Velence, 1554; Giovanni OSTATUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1561; Giovanni OSTATUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1567; Johann SIEBMACHER, *New Modelbuch*, Basel, 1596 (?); Johann SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; Johann SIEBMACHER, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; FOILLET, i. m.; Wilhelm HOFFMANN, *Gantz new Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1607; Andreas BRETSCHEIDER, *Neu Modelbuch*, Leipzig, 1619; Sigismund LATOMUS, *Schön neues Modelbuch*, Frankfurt am Main, 1622; Martin Eugen BECK, *Musterblätter für kirchliche Stickerei*, Leipzig, 1648.

⁸ LOUBIER, i. m., 87.

⁹ Alfred LICHTWAK, *Das Modelbuch des Peter Quentel = Gesammelte Studien zur Kunstgeschichte, eine Festgabe zum 4. Mai. 1885 für Anton Springer*, Verlag von E. A. Seemann, Leipzig, 1885, 149–150.

eddig nem találtam, hogy valamelyik magyarországi főúri asszony tulajdonában lett volna mintakönyv, ami nem is csoda, hiszen forrásként alapvetően a könyvtárjegyzékekre támaszkodhatunk, amelyek azonban nem tartalmazták ezeket a kiadványokat.¹⁰ A mintakönyvek magyarországi hatását, alkalmazását tekintve, a nyelvismeret, a peregrinációs útvonalak és a mesterlegények célállomásai miatt a német (közvetlenül utánuk pedig az olasz) nyomtatványok befolyása lehetett a legjelentősebb. Magyarországi vonatkozásban az is tudható, hogy a Budán működő varrók céhe körében a német és velencei kiadványok voltak jelen legnagyobb számban a 16. századtól, de olasz hímzéseket már a 15. században is ismertek Magyarországon.¹¹

A fent ismertetett korpuszon belül Ostatus 1561-es, Johann Siebmacher 1597-es, Jacob Foillet 1598-as és Andreas Bretschneider 1619-es kiadványaival foglalkozom részletesebben, ugyanis az általam vizsgált mintakönyvek közül e négy kiadvány rendelkezik ajánlással. A dedikáció és címlap alapján kiderül, hogy milyenek rajzolják meg az erényes nőt és ez hogyan érvényesül szöveg és kép relációjában. Az ajánlások – leszámítva Siebmacher mintakönyvét – mindig a patrónához, illetve az általa megjelenített erényes nőkhöz szólnak.

Giovanni Ostatus mintakönyve (1561)¹²

Giovanni Ostatus 1561-es mintakönyvének címlapján kép és szöveg viszonya összetetten jelenik meg, hiszen a metszetet egy verses ajánlás és egy szonett kíséri. 1557 és 1591 között ötször adták ki Ostatus mintakönyvét *La Vera Perfettione del Disegno* címmel Velencében.¹³ Ezek közül az 1561-es és 1567-es kiadások (ez esetben online változatát) tudtam elérni. A figyelemre méltó metszet miatt – amely már a 1567-es kiadásból a verssel és a szonettel együtt hiányzik – a korábbi edícióval foglalkozom részletesebben a következőkben. A dedikáció címzettje Lucretia Contarini (házassága után Lucretia Priula), velencei nemes asszony. A lap felső részén látható a metszet, felette három soros szöveg, amely magyarázza a képet. Az általam vizsgált 1561-es kiadás metszetének bal alsó sarkában az editio

¹⁰ Ahogy Arthur Lotz is rávilágít, ezek a kiadványok nem kerültek be a könyvtárakba, hiszen használati tárgyak voltak, gyakran nem is a nemes asszony, hanem a nála dolgozó varró tulajdonában. Ezért elég nehéz nyomon követni egy-egy nyomtatvány sorsát. Annyi viszont bizonyos, hogy több főúri nőnek, patrónának is voltak mintái, erről fennmaradt levelezéseikből tudunk. Lásd *Bibliographie der Modelbücher*, i. m., 11.; LÁSZLÓ, i. m., 21., valamint például Bethlen Kata levelei: *Árva Bethlen Kata levelei*, s. a. r. LAKATOS-BAKÓ Melinda, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002, 21, 49.

¹¹ Ehhez lásd. V. EMBER Mária, *Úrihímzés (A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteménye)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1981, 13.

¹² ld. 1. melléklet.

¹³ *Bibliographie der Modelbücher*, i. m., 172–173.

princeps 1557-es dátuma olvasható, feltételezem tehát, hogy már ahhoz elkészült az ábrázolás.

A képen három nő textíliát készít, mögöttük betoppanó férfiak tűnnek fel. Ahogyan a metszet felett olvasható sorokból kiderül, az erényes római Lucretiát ábrázolja a címlap, amint munkálkodva a legszebb időtöltésbe feledkezik bele. Ekkor lép be Tarquinius, illetve Lucretia férje, Collatinus, ahogy az a forrásul szolgáló Livius munkájának első könyvében olvasható.¹⁴ A dinamikus férfialak és a többiek felé mutató, bizonyító kézmozdulata válik a kép középpontjává, e gesztussal jelzi a kép szereplőinek és nézőinek egyaránt az asszony korábban emlegetett ártatlanságát, igazolva önmagát is, hogy nem alaptalanul dicsérte feleségét. Ez az ábrázolás tehát Lucretia erényességét emeli ki. A címlap a metszeten látható egyetlen jelenettel felmutatja az antik történetet. A kép feletti néhány sor pedig szövegszerűen is megfogalmazza, hogy mit láthat a mintakönyv használója, és a kép értelmezését is megadja. A címlapmetszeten Lucretia könyvet tart a kezében. Noha nem állapítható meg pontosan, hogy mi ez a vaskos kötet, a mintakönyveken látható metszetek hagyományának ismeretében talán egy mintakönyv látható használat közben.

A névazonosság adta lehetőséget Ostatus teljesen kihasználta a névbeli érintkezést kiterjesztve az erényességre is: a *nomen est omen* jegyében Lucretia Priula ókori névrokonának feddhetetlenségét is magáénak tudhatja. Ezt az azonosságot erősíti a tipográfia is, ugyanis az ajánlásban és a szonettben csak a Lucretia és az Essempio szavak vannak végig verzállal szedve,¹⁵ érzékeltetve, hogy mindkét nő egyaránt példaértékű, és ahogyan az ókori Lucretia követendő mintát jelent, úgy a velencei nemes asszony is. Talán az ókori előkép az egyik magyarázata annak, hogy ez a mintakönyv nem tesz különbséget a keresztény asszonyok és más nők hímzőtudása között, ahogyan az később Siebmacher kiadványában élesen szétválik. Számos mitológiai történet jelenik meg a könyv faliszőnyegekre szánt mintái között is.¹⁶

Ostatus dedikációjában patrónáját méltatja, alkotásait pedig oly nagyra tartja, amilyet még sem költő, sem festő nem hozott létre. Így jut el addig a kijelentésig, hogy Lucretia Priula a tehetségével egészen a Teremtőhöz hasonlatos.¹⁷ Ostatus az erényes nőkhöz szóló szonettjében (*Sonetto alle saggie, & virtuose Donne, à commendatione del Libro*) azt emelte ki, hogy az erény a nő igazi szépsége, tisztessége, ezzel szerezhethet hírnevet (ez a gondolat később Siebmachernél is meg-

¹⁴ OSTATUS, *i. m.*, A3r.

¹⁵ OSTATUS, *i. m.*, A3r.

¹⁶ A XLV-től LI-ig lapokon látható minták készültek nagyméretű gobelinekhez, ezek között szerepel Paris ítélete, Orpheus az állatok között, valamint Venus és Mars tájképbe helyezett légyottja. Ezen kívül reneszánsz életképekkel is lehet találkozni (például kertben sétáló párokkal). A mitológiai történeteket megjelenítő mintákhoz cím és háromsoros leírás is tartozik.

¹⁷ „La donna al Creator, fingendo spesso / Le vere cose, & la figura, e' l manto.” *Uo.*, A3r.

jelenik), amely a csillagok közé emeli.¹⁸ Míg azonban a német nyomtatványok – elsősorban Siebmacher és Foillet munkája – az ebben rejlő veszélyekre is felhívják a figyelmet, valamint hangsúlyozzák, hogy kiadványuk oltalmat jelent a bűnökkel szemben,¹⁹ addig ilyesmi Ostatus mintakönyvében nem szerepel. Ajánlásában és szonettjében mintha saját kiadványáról is megfogalmazódna véleménye, hiszen halhatatlan tehetséget emleget, a kecses és pompás jelzőkkel illeti munkáját, amely méltó arra, hogy több száz szem tanulmányozza.²⁰ Az alább elemzendő mintakönyvekkel összevetve válik igazán feltűnővé, hogy Ostatus nemcsak az asszonyokat nem félti a hiúságtól, hanem saját magát sem.

Johann Siebmacher mintakönyve (1597)²¹

Siebmacher és Ostatus versebe szedett ajánlása a leginkább kifejtett, a négy közül Siebmacheré a leghosszabb a maga hét lapos terjedelmével. Siebmacher kiadványa esetében nincs konkrét címzettje a verses ajánlásnak, megszólítottjai az erényes nők, akik ezzel a tevékenységgel megóvhatják ezt az értéküket. Siebmachernél mindez széles kontextusba helyezve jelenik meg, akár a textilkészítés történeti áttekintéseként is felfogható részletességgel. A dedikáció Isten dicsőítésével veszi kezdetét, akinek kegyességét mutatja, hogy a művészeteket és mesterségeket az emberiségbe plántálta már teremtsükkor. Ennek bizonyítéka, hogy a históriák sem tudnak olyan barbár népről, amelyik a szövés, fonás, varrás tudománya nélkül élt volna. A tevékenység a világ kezdete óta létezik, Lámekh lányához, Naemához (másképp: Nahamahoz) köthetően, aki Siebmacher szerint az első szövőnő volt.²² Az Ó- és Újtestamentumban előforduló matrónákra utal még – név szerint nem említve őket – akik a szorgalmas textilkészítésnek köszönhetően távolmaradtak a tivornyáktól, így elejét vették a bűnnek.

Látványossá válik az a már említett sajátosság, hogy ez az ajánlás különbséget tesz a keresztény asszonyok és a többi nő között. Bibliai alakok jelentik a követendő példát, a szöveg egyetlen antik szereplője Arachné, aki inkább az elretentést szolgálja. Siebmacher szerint ugyanis csak akkor készülhet igazán díszes textília, ha a készítését nemcsak a mesterségbeli tudás öröme vezérli, hanem az Isten iránti hála is, amiért ezt a képességet az emberiségnek adományozta. Így tehát voltaképp a hit és a hála segítségével jöhet létre rendkívüli szépségű munka, enélkül ugyanis komoly veszélyt jelent a hiúság is, Arachnét is emiatt büntették

¹⁸ OSTATUS, *i. m.*, A3r.

¹⁹ SIEBMACHER, *i. m.*, A2v–A3r.

²⁰ „Tal pompa, & gratia mostreran mie carte, / Che, per gaudio direte. ESSEMPIO degno, / Cent'occhi hanesse almco, per contemplarto.” OSTATUS, *i. m.*, A3r.

²¹ ld. 2. melléklet

²² „bald nach anfang der Welt gewesen/vor der Sindflut wie man thut Lesn/Naema Lamechs Tochter sein/die erst Nettrin soll gwesen sein”. SIEBMACHER, *Schön neues...*, *i. m.*, A2r.

az istenek.²³ Mintha ez a figyelmeztetés éppen az Ostatus-kiadvány szemléletétől óvna, vagyis attól, amely szerint Lucretia Priula tehetsége a Teremtőhöz hasonlítható. Hiszen Arachné is azért bűnhődött, mert olyat készített, amelyet senki más nem tudott. Persze a keresztény nők is szerezhetnek hírnevet, ha ügyesen szőnek, fonnak, hímeznek, de nagyon fontos, hogy elkerüljék az esetlegesen ezzel járó kevélységet. A mintakönyv összeállításával Siebmacher célja Isten oltalmába irányítani azokat a keresztény nőket, akik textiliákat készítenek.

Egy másik lényeges különbségtétel olvasható még a dedikációban, amikor is a keresztény nőkkel kapcsolatban megjegyzi, hogy nekik a varrást ugyanúgy kell tanulniuk, mint az írást, ellentétben a barbár népekkel.²⁴ Mivel a szerző ajánlása elején arról írt, hogy Isten az egész emberi nembe beleoltotta a varrás művészetét, még a barbár népcsoportokba is, a tanulás mozzanata nem az eleve adott képesség és a szerzett tudás szembeállítását jelenti, hanem éppen az Istentől való adomány fejlesztését, tökéletesítését. E logika alapján az Isten iránti hála, a benne való hit és erényesség mértékével egyenesen arányos az elkészült textília mivisége, szépsége, hiszen egy ilyen munka éppen ezeknek a megnyilvánulásaként érthető, ezeket teszi láthatóvá, látványossá.

A Siebmacher-kötet ajánlásában foglaltak a címlapmetszeten kevésbé érvényesülnek, ugyanis 1597-ben, tehát az első kiadás évében Siebmacher mintakönyvét még egyszer kiadta Balthaser Caimox a bőséges előszó nélkül, minden másban azonban változatlanul.²⁵ A címlap és a bevezető szöveg tehát nem épült szorosan egymásra, bármelyik elmaradása nem kelt hiányérzetet, nem teszi nehezen értelmezhetővé a kiadványt. A metszeten Siebmacher maga készítette, ahogyan a később tárgyalt Bretschneider kiadványánál is egybeesik a metsző és a mintákat közreadó személye, Foillet külön jelzi dedikációjában, hogy ő „csak” összegyűjtötte és kiadta a mintákat, Ostatus erre vonatkozóan nem tesz megjegyzést. Siebmacher címlapmetszetének színpadszerűen megjelenő himzőműhelyében a nők szőnek, varrnak, hímeznek, kisebb csoportokban láthatóak. Az életképet oldalról oszlopok szegélyezik, a felső sarkokban pedig két szárnyas puttó tartja a címsort, amelyen a könyv címe és a kiadás dátuma áll. A nők ruhája e metszet esetében is a jómódú réteg viseletét mutatja, s az egyikőjük lábánál fekvő kiskutya szintén a gazdagságot jelképezi. Amennyiben tehát a metszeten ábrázolt asszonyok és az ajánlás szövege ez esetben is a célközönséget kijelölő intencióként érthető, akkor Siebmacher mintakönyve is egyértelműen a polgári és nemesi réteg nőtagjainak szólt.

²³ „Dann euserlich schmuck wol thut stan/Wann nur das Hertz nicht hanget dran/Und danck Gott für solch gaben meh/Das ihr nicht wie Archanna geh”. *Uo.*, A3v.

²⁴ „das eben allein/Christen Weiber und Jungfrawn schon/sich drauff theten befleussen thon/und lernen solten zu den stunden/was Neidn und Türcken Weiber funden/so soll man wissen zu der srift/das diese Kunst deß Neehens ist”. *Uo.*, A2r.

²⁵ Arthur Lotz is felveszi a két kiadást egymás után bibliográfiájában, jelezve, hogy lényegi különbség nem található közöttük. *Bibliographie der Modelbücher, i. m.*, 83–84.

A metszet előterében egy magányosan dolgozó nő látható, valamint két másik asszony, akik épp egy textíliát vizsgálnak szakértő szemmel. Az egyedül ülő nő, akinek lábánál a kutya is fekszik, ölében hímzőkeretet tart, előtte pedig egy hímzőkosár tetején egy nyitott mintakönyv található, így tehát a kiadvány saját használatát is megjeleníti. A másik két nő, akik a metszet jobb oldalán láthatóak, feltehetően a textília kivitelezéséről értekeznek. Egyikük idősebbnek tűnik, szemüveget is visel. A jelenet azt sugallja, mintha a tapasztaltabb asszony mutatná munkáját a fiatalabbnak, tanácsot ad neki. A rámutatás egyértelműen kijelöli a társalgás tárgyát, és mintegy a könyv tartalmát is, vagyis a textilkészítést. A mintakönyv alapján hímző nő és a textília fölé hajoló két asszony mellett még egy részlet válik igazán hangsúlyossá, egy szövőszéknél dolgozó nő jelenik meg a háttérben, a metszet középpontjában. Így tehát jelzésértékűen szinte minden munkafázis feltűnik a címlapon. Más mintakönyvek címlapjain is megjelennek a textília elkészítésének különböző fázisai a szövéstől a hímzésig.²⁶ Bretschneider metszeténél látható lesz, hogy a kép a balról jobbra történő lineáris tekintetvezetést intencionálja, Siebmacher metszete pedig inkább a pásztázó szemmozgásnak kedvez.²⁷

Jacob Foillet mintakönyve (1598)²⁸

Az ajánlások szerint a textilkészítés azért jellemző az erényes nőkre, mert a tétlenség ellen való, a tétlenséget pedig a bűn követi. A Siebmachernél is megjelenő gondolat Jacob Foillet-nél programszerűvé vált: ez a tevékenység a nők egyik legfőbb védelme a bűnnel szemben. Így az ő kiadványában leírtakból az következik, hogy végső soron az üdvözülés szempontjából is kiemelkedő jelentőségű ez az elfoglaltság, hiszen komoly segítséget ad az asszonyoknak, hogy megvédjék erényességüket a rájuk leselkedő veszélyekkel szemben.²⁹ A mintakönyvek üdvözüléshez hozzásegítő szerepe kitüntetett pozícióba helyezi a textilkészítést,

²⁶ Id. Sera, Tagliente vagy Quentel mintakönyvének címlapjait.

²⁷ E kétféle tekintetvezetési technikát kora újkori nyomtatványok szövegei és metszetei olvasásának vonatkozásában idézi FAZAKAS Gergely Tamás, *Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás – A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről = Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság – Kolozsvár, 2013, 146–169.

²⁸ Id. 3. melléklet

²⁹ „Da ich dann solchem wolmeinenden raht nicht sehr zu wider seyn wollen/weil meines bedunckens schöne Arbeit darinnen/und darzu dienen können/daß sie dem müßiggang wehren under dem Frauenzimmer/und denen lust und kurtzweil machen/so ehrliche Arbeit und Künsten lieb haben. Wie es aber sonst breuchlich/das wo neue Bücher außgehn/sie hohen und fürnemmen Personen zugeschrieben werden/damit sie under selbiger schutz und schirm vor den Läster meulern/so ander Leut Arbeit zu tadeln pflege/sicher seyn”. FOILLET, i. m., A2v.

ami tehát nem az erényesség forrása, hanem annak egyfelől a megnyilvánulása, másfelől a védelme. A tevékenység archetipikus alakja Pénélopé és Lucretia, a trójai háború után pedig Helené jó feleséggé válását is az otthonülő és hímző nő jeleníti meg. Ebben a dedikációban konkrét előképet nem nevez meg Foillet, inkább a minták és összegyűjtésük történetét rögzíti, valamint a patrónát és családját méltatja, Isten oltalmába ajánlja. Innen lehet továbbá tudni azt is, hogy nem Foillet maga a metsző, ugyanis egy jó barátja az, aki mintákat készített, majd ezeket a fába véste. Jelen esetben tehát az, akihez a mintakönyvet kötjük, az ábrák összegyűjtője és közrebocsátója.

Foillet címlapján maga a textilkészítés nem jelenik meg, ami szokatlan, hiszen az esetek döntő többségében szövő, varró vagy hímző asszonyokat láthatunk a mintakönyvek elején. Itt azonban rendhagyó módon olyan geometrikus formákból álló kerete van a címnek és a kiadás adatainak, amely a később sorjázó mintákat idézi. Ez a címlap éppen attól válik érdekessé, hogy metszet hiányában nem jeleníti meg a kiadvány használatát, illetve használóit. A többi metszeten minden esetben a polgári vagy nemesi réteg nőtagjai jelennek meg textilkészítés közben, és mivel az ajánlások is az asszonyoknak szólnak, úgy tűnik, mintha a mintakönyvek őket jelölnék ki közönségüknek. Ha a gyakorlati használat felől tekintünk erre és a hasonló nyomtatványokra, akkor árnyaltabban kell megfogalmaznunk, hogy kinek is készültek ezek a kiadványok. A főúri asszonyok mellett ugyanis a hivatásos varrók körében és a varrók céhében is komoly népszerűségnek örvendtek a mintakönyvek.³⁰ Ez azt jelenti, hogy egyrészt nemcsak a metszetek és ajánlások által kijelölt társadalmi csoport, a nemesség tagjai használták e mintakönyveket, és nemcsak asszonyok, hanem akár számos férfi kezében is megfordulhattak ezek a kiadványok, hiszen a hivatásos varrók között többen is akadtak közülük. Erre a lehetséges tágabb társadalmi és nemi kontextusra azonban egyik általam ismert primér szöveg sem reflektál, mind kizárólag az erényes nemes nőkhöz szól.

Andreas Bretschneider mintakönyve (1619)³¹

Andreas Bretschneidernek Catharina von Dorstats nemes asszonyhoz szóló 1619-es dedikációja a mintakönyvek egy másik fontos funkciójára is ráirányítja a figyelmet. Miután leírta ugyanis, hogy a patróna háztartásában varrást, kötést, hímzést és más ehhez hasonló női tevékenységeket szorgalmasan gyakorolnak, illetve használnak, megjegyzi, hogy a textilkészítés során jön létre az a nemes nő,

³⁰ Mint korábban említettem, magyarországi vonatkozásban tudható, hogy a Budán működő varrók céhe körében a német és velencei kiadványok voltak jelen legnagyobb számban. Ehhez lásd S. LACKOVITS, *i. m.*, 35.

³¹ Id. 4. melléklet

aki az erényeket tükörként mutatja.³² Az itt megjelenő *Weibsbild* olyan viselkedésmintát mutat meg, amely követendő a főúri asszonyok számára, egyfajta elvárásrendszerként is felfogható. Ebben a megközelítésben pedig a mintakönyvek a női magatartás kulturális hordozóiként érthetők, ahogyan például az életvezetési tanácsadó könyvek, a nőket funeráló vagy özvegyasszonyokhoz szóló halotti prédikációk, illetve bizonyos kegyességi szövegek.³³

Az, hogy ezzel a tevékenységgel maguk az asszonyok alkották meg a nemes nő képét, érzékelteti, hogy a kora újkorban a textilkészítéssel a nők is hatással voltak arra az elvárásrendszerre, amely feléjük irányult – szemben azzal a felfogással, amely a férfiak által előállított termékeket (így a mintakönyveket is) az ő elképzeléseik hordozóinak tekinti. Tehát a mintakönyvek szövegeivel és képeivel reprezentált nőkép nem az asszonyoktól független, kizárólag külső elvárásként értendő. E nézőpontból tűnik izgalmasnak a Bretschneider-kiadvány címlapmetszetén megjelenő nőalak, aki magányosan hímez. Ez a beállítás ugyanis eltér attól a mintakönyvek metszeteire nagyrészt jellemző, a fentebb már részletebben jellemzett gyakorlattól, hogy e képek általában hímzőműhelyt jelenítenek meg, közösségi tevékenységként ábrázolva a textilkészítést. Ha Bretschneider címlapmetszetének két jelenetét balról jobbra, narratív történetként fogjuk fel, akkor látható, hogy egy egyedül hímző nőhöz megérkezik egy férfi, kezében egy mintával, melyet átad a nőnek.³⁴ A következő jeleneten az asszony már hímzőkerettel az ölében dolgozik, az előtte nyitva heverő mintakönyvet nézve. Magában a könyvben és a hímzőkeretben ahhoz hasonló formát fedezhetünk fel, mint amit a férfi hozott, és a narratíva logikájából is az az ok-okozati kapcsolat következik, hogy az asszony a nemrég érkezett minta alapján dolgozik, vagyis az alkalmazást, illetve a minták terjedésének módját is szemlélteti a címlap.

Bretschneider maga készítette a metszetet, amelyen gazdag reneszánsz díszítés veszi körbe szimmetrikusan a két jelenetet, indákkal, virágokkal, gyümölcskosarakkal, papagájokkal, pávával és puttókkal. A puttók maguk is egy könyvbe tekintenek, amelyet, a kontextus figyelembe vételével, szintén könnyen lehet mintakönyvekkel azonosítani. A díszítés, valamint a férfi és a nő ruházata a

³² „Erstlich weilich gewiß berichtet worden das E. E. Tugend an solchen vnnd dergleichen Büchern nicht allein grosse beliebung tragen Sondern auch nechst der Gottesfurcht und ihrer Haußhaltung in nehen stricken wircken vnd dergleichen Weiblicher Arbeit fleissig üben vnd derselben gebrauchen Dardurch sie zuförderst hochgerühmet dann auch vielen Adelichen Weibsbildern gleichsam als ein Spiegel Adelicher Tugendes vorgestellet wird.” BRETSCHNEIDER, i. m., A2r–A3r.

³³ Bethlen Kata esetében például több tanulmány is rávilágít a patróna ilyen irányú tevékenységeinek meghatározottságára. Lásd NÉMETH S. Katalin, *Bethlen Kata Önéletírása és a XVIII. századi halotti beszédek*, ItK, 1984/2, 195–198.; TÓTH Zsombor, *Árva Bethlen Kata – a makrancos hölgy* (?), Korunk, 2005/7, 128–131.

³⁴ Jellemző, hogy a mintákat írott vagy varrott formában cserélték egymás között a textilkészítők, vagyis lerajzolták vagy mintakendőt küldtek, amelyen ki volt hímezve az adott motívum. LÁSZLÓ, i. m., 21.

gazdagságot és a bőséget sugározza. A megjelenítés alkalmazkodhat a kiadvány patrónájának rangjához, valamint jelezheti azt is, hogy a textilkészítés elsősorban a nemes asszonyok elfoglaltsága volt, így a nyomtatvány kijelöli saját célközönségét is. Ez pedig feltételezi az egyenlőségelet a nemesség és az erényesség között. A dedikációban a nemes nőről esik szó, a metszet pedig hangsúlyosan felmutatja ennek attribútumait: hímzőkeretet, tűt és mintát, mintakönyvet, amelyek a textilkészítés kiemelten fontos eszközei, áttételesen tehát ebben az esetben magának az erényességnek is ismertetőjegyei.

Összegzés

A tanulmányban leírtak alapján tehát elmondható: az elemzett mintakönyvek mindegyikében kiemelt jelentőséget kap, hogy a textilkészítést az erényesség kontextusában helyezik el, hiszen e munka megvéd a csábításoktól, valamint a tétlenségtől, amelyek a bűn legfőbb forrásai. A szövegek így az adott kiadványok azon szerepét is hangsúlyozzák, miszerint segítik használójukat az üdvözléshez vezető úton. Eltérések figyelhetők meg azonban abban, hogy egy-egy szöveg milyen mértékben hangsúlyozza a különbséget a keresztény szellemenben történő textilkészítés, valamint az antik mitológiai és irodalmi nőalakok munkái között. Siebmacher előszava a keresztény nők tevékenységét tünteti ki, csak esetükben tartja lehetségesnek, hogy valóban az erényesség megnyilvánulásaként jelenjen meg a textília készítése, ehhez ugyanis az Isten iránti hálának kell vezetnie őket. Nála tehát a követendő mintát a Biblia asszonyai jelentik, a mitológiából egyedül Arachnét említi, de őt is elrettentő példaként. Ostatus viszont nem tesz ilyen különbséget, és a névegyezés miatt éppen a mitológiai, illetve a könyv dedikációjában megszólított patróna, Lucretia válik legfőbb példájává, ezzel pedig inkább elmosza az antik és a bibliai határokat, mintsem hangsúlyozza. Talán ebből fakad, hogy elsősorban nem a keresztény értékeket emeli ki a textilkészítéssel kapcsolatban, hanem a hírnév lehetőségét.

A dolgozat elején felvetett kegyesség és erényesség relációjával kapcsolatban megállapítható, hogy noha erre nem térnek ki az előszók, az erényesség megnyilvánulhat olyan kegyességgyakorlásban, amikor az elkészült textíliát felajánlják, illetve amikor használják. Emellett maga a készítés is – amennyiben az imádkozásnak, elmélkedésnek nyújt terepet – érthető kegyességgyakorlásként, még a megrendelt darabok esetében is, hiszen a megrendelő idő vagy tehetség hiányában pénzt áldoz a textíliára és ezt adományozza a templomnak. A mintakönyveknek tehát az erényesség magatartásmintájának felmutatása mellett a kegyességgyakorlás példajaként is jelentős szerepük lehetett a 16–18. századi Európában. E

kontextus mind szélesebb körben válik kiállítások,³⁵ konferenciák³⁶ tárgyává. Számos újabb szakmunka szerint is a kora újkori női kegyesség egyik igen lényeges megnyilvánulási formáiként értelmezhetőek a textíliák,³⁷ és a létrehozásukhoz szükséges mintakönyvekre is érdemes így tekinteni. A (női) kegyességgyakorlásban tehát fontos funkciót töltöttek be.

³⁵ A zsoldártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014. április 3. – november 3. A kiállítás anyagából készült tanulmánykötet is érdemes itt megemlíteni: *A zsoldártól a rózsaszín regényig – Fejezetek a magyar női művelődés történetéből*, szerk. PAPP Júlia, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014.

³⁶ Legutóbb 2014. május 2-án a Pázmány Péter Katolikus Egyetem szervezésében megvalósuló Lelkiségtörténeti Konferencia témája járta be ezt a területet *A nők és a régi magyarországi vallásosság* címmel.

³⁷ Ez a szemlélet a hazai és külföldi szakirodalomban egyaránt megjelenik. Többek között ld. Christiane BROKMAN-NOOREN, *Weibliche Bildung im 18. Jahrhundert: »gelehrtes Frauenzimmer« und »gefällige Gattin«*, Oldenburg, Bibliotheks- und Informationssystem der Universität Oldenburg, 1994; SZACSVAY Éva, *Protestáns ábrázolások tanításai (Egyházművészet-népművészet)*, Bonyhádi Evangélikus Füzetek, 2008/1; Susan FRYE, *Pens and Needles: Women's Textualities in Early Modern England*, Pennsylvania, University of Pennsylvania Press, 2010.

Flowers of the Needle, Volume VI

Ostaus, Giovanni

La Vera Perfezzione del Disegno, 1561

Modo bellissimo di trattenere le sue figliuole in opera, come faceva la casta Lucretia Romana le sue
Dante, le Cestime da Tarquiny insieme col suo marito Collatino, fu trovata
in mezzo d'esse a lavorare. Nel libro primo del Desiderio di T. Lino

Alla Clarissima Signora Lucretia Priuli,
Gentildonna Venetiana.

Anima pellegrina, alma & serena,
La cui beltà, con la virtute unita,
Moftra a mortali una più degna uita,
Ch' à commendarti ogn' intelletto mena.
LUCRETIA de Priuli, ornata, & piena
D'ogni bontade, in te quasi infinita,
La quale ad honorarti il cor m' inuita,
Con quanto può mia industria, & debil uena.
Qui l'ingegno donnesco, oltre se stesso
Leuerassi, per far con l'ago, quanto
Da Poeta o Pittor mai fusse espresso.
Qui si uedrà, che s'affomiglia tanto
La donna al Creator, fingendo spesso
Le nere cose, & la figura, e'l manto.

Sonetto alle saggie, & virtuose Donne,
à commendatione del Libro.

Leggiadre donne, & voi saggie donzelle,
A cui uirtute il cuor sempre innamorato,
Porgoni quel, che l'alma vi colora
D'ingegno, & fauii à Pallade sorelle.
Quest' è il decoro delle altre, & belle
Vostre beltadi, & non su mai, nè fora
Più chiara fama, perche, quest' honora
La donna, & ponda in Ciel fra l'altre Stelle.
Vedrete un giusto, uago, & bel disegno,
La uarietà, la gran misura, & l'arte;
Sì, che poco più ual immortale ingegno.
Tal pompa, & gratia mostreran mie carte,
Che, per gaudio direte. E SEMPLIO degno,
Cui' occhi haueffe almeo, per contemplarte.

<http://www.flowersoftheneedle.com>

5

1. melléklet:

Giovanni Ostaus, *La Vera Perfezzione del Disegno*, Velenice, 1561.

(fotó Kathryn Goodwyn oldaláról)

<http://www.flowersoftheneedle.com/FoTN-Vol6.pdf>

2. melléklet:

Johann Siebmacher, *Schön neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597.

(fotó a Bayerische Staatsbibliothek digitális gyűjteményéből)

<http://bildsuche.digitale-sammlungen.de/?c=viewer&bandnummer=bsb00026001&pimage=00001&v=100&einzelsegmentsuche=&mehrsegmentsuche=&l=en>

3. melléklet:

Jacob Foillet, *New Modelbuch*, *Darinnen allerley außgeschnittene Arbeit*, in kleiner mittelmässiger und grosser Form, erst newlich erfunden. Allen tugendsamen Frawen und Jungfrawen sehr nützlich.

[Reprograph. Nachdruck der Ausgabe Mümpelgarten, 1598.]

Hildesheim, Gerstenberg, 1971. (fotó a faksimile kiadásról)

4. melléklet:

Andera Bretschneider, *New Modelbuch*, Leipzig, 1619.

(fotó az eredetiről)

Tugend und Gnade im Kontext der Modelbücher Forschungsmöglichkeiten der Modelbücher

In der frühen Neuzeit genossen die Modelbücher hohe Popularität und Verbreitung in Europa. Sie bieten mehrere Model für die verschiedensten Handarbeiten, wie z. B. Stricken, Nähen, Häkeln. Es gab eine Menge von Modelbüchern, die auf dem deutschen oder italienischen Gebiet herausgegeben worden. Diese Ausgaben verfügen meistens über Vorworte, welche die Textilverfertigung mit der Tugend verbinden. In dieser Studie beschäftige ich mich mit einigen Modelbüchern, die in Wien, in der Österreichischen Nationalbibliothek zur Verfügung stehen. Vorwiegend stammen die Ausgaben aus deutschen und italienischen Gebieten, weil die meisten Modelbücher in diesen zwei Ländern produziert wurden. Diese Ausgaben konnten eine starke Wirkung auf die ungarische Handarbeiterkultur ausüben. Aus dem in Wien befindlichen Korpus enthalten vier Modelbücher Vorworte (Giovanni OSTATUS, *La Vera Perfettione del Disegno*, Velence, 1561; Johann SIBMACHER, *Schön Neues Modelbuch*, Nürnberg, 1597; Jacob FOILLET, *New Modelbuch*, Mümpelgarten, 1598; Andrea BRETSCHNEIDER, *Neu Modelbuch*, Leipzig, 1619.), und drei davon (Ostatus, Siebmacher und Bretschneider) besitzen eine Kupferradierung auch. Die vergleichende Analyse von den Vorworten und den Bildern weist auf, welche Voraussetzungen eine Frau erfüllen muss, um eine tugendhafte Frau zu werden. Im Zusammenhang der Tugendhaftigkeit und der Gnade ist es festzustellen, dass die Handarbeit nicht nur eine tugendhafte Tätigkeit ist, sondern es konnte auch eben eine gnädige Beschäftigung sein.

Tudósító ének szóban és írásban

1. Szóban vagy írásban?

A tudósító ének, úgy is mint a 16. század egyik jellemző műfaja, régóta áll a kutatások egyik kiemelt helyén. A sokat vizsgált kérdések egyike az, hogy a históriás énekek közé sorolt szövegek vajon mennyiben köthetők a szóbeliséghez és mennyiben az írásbeliséghez. Varjas Béla bölcs meglátása szerint¹ a ránk maradt históriás énekek legnagyobb részt írásban keletkeztek, írástudó, és bizonyos műveltséggel rendelkező szerző közreműködésével; a históriás énekek ugyanakkor nem a kevés írástudó értelmiségiek, hanem az orális kultúrában élő szélesebb tömegek számára készültek, szóbeli előadás céljára, ezért a korábbi orális énekmondói hagyományból fakadó elvárásokra építenek.

Az írásbeli vagy szóbeli keletkezés kérdése összefüggésben van a műfaj eredetének kérdésével, tudniillik azzal, hogy a 16–17. századi magyar tudósító ének vajon egy értelmiségi réteg által külföldi (német, olasz, latin nyelvű) minták alapján meghonosított műfaj-e, vagy a középkori hősköltészet hagyományából szerves fejlődés útján jött létre. A históriás énekek előzményének tekintett középkori énekmondói hagyomány vizsgálata azért problematikus, mert abból nem maradtak fenn szövegek, a 16. századtól kezdődő adatokból lehet – nyilvánvalóan elég bizonytalanul – visszakövetkeztetni a korábbiakra. A korábbi kutatás megpróbálta a históriás énekek számos jellemzőjét az ősi magyar költészet hagyományából levezetni, sokkal inkább feltételezés, mint bizonyítás alapján. Ugyanakkor a korábbi magyar hagyománnyal való rokonítás lehetőségét hátrányosan érinti a középkori hősköltészet fenn nem maradása, hiszen így nem lehet rámutatni a 16–17. századi históriás énekkel való hasonlóságokra, esetleges genetikai kapcsolatra.

Az iskolázottsággal rendelkező alkotók gyakran megragadják az alkalmat arra, hogy elhatárolódhassanak a népi énekmondóktól; előbbiek nem is nevezik magukat költőnek vagy énekesnek, inkább krónikásnak vagy fordítónak. Ez azonban nem feltétlen jelenti azt, hogy nem létezhetett kapcsolat a különböző regiszterek között. Tinódi így utal a nem krónikából származó históriákra a *Zsigmond király és császár históriájában*:

¹ VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 33–70. VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről* = Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 185–219. Az oldalszámokat a későbbiekben az újabb, 1982-ben megjelent kiadásnak megfelelően adom meg.

Énekben hallottam, vagy volt, vagy nem volt,
Tar Lőrincz hogy pokolba bément volt.²

És így a Losonczi Istvánról írt históriában:

Derék krónikában én sem olvastam,
Ily jeles úrfít, *hírrel sem hallottam*.³

Az előbbi idézet arra mutat rá, hogy Tinódinak elsősorban a tárgyi hitelesség terén vannak ellenérzései a kevésbé művelt énekmondókkal szemben, a második idézet pedig arra világít rá, hogy a krónikák hitelét többre tartja, mint a bizonytalan úton terjedő híradásokat. Arról viszont nem nyilatkozik, hogy az általa ismert énekek stílusáról, nyelvi megformáltságáról mi a véleménye. Az *Erdéli históriában* tett megjegyzéséből viszont arra is következtethetünk, hogy figyelemmel követi a sajátjától eltérő stílusú énekmondók tevékenységét:

Sok hegedős vagyon Magyarországba
Kármán Demeternél jobb nincs az rác módba
Sokat csélcsap bégnek Lippa várába.⁴

A *Hegedűs Márton éneke*⁵ pedig, amit vándorénekesekről írt gúnydalként szokás értelmezni, a hegedűsök ápolatlanságát, megbízhatatlanságát, léha és bohém életmódját pellengérezi ki, de nem szól közvetlenül az énekekről. A hegedűs megnevezés persze már magában nehezen körülhatárolható, és nem sajátítható ki az alacsony műveltségű énekmondókra, hiszen az írásbeliséghez tartozó alkotók is megnevezték magukat hegedűsként.⁶ A különböző hátterű énekesek szurkálódásai ellenére tehát nem zárhatjuk ki, sőt gyanítjuk, hogy poétikai technika terén tanultak egymástól, annál inkább nem, hogy munkamódszereik, tevékenységük, és célközönségük erős átfedésben volt. A 16. század literátus énekmondói nem elefántcsonttoronyban éltek. Témáik, nyelvhasználatuk a nagyközönségnek

² TINÓDI LANTOS Sebestyén, *Zsigmond király és császár krónikája* = TINÓDI Sebestyén *Összes művei (1540–1555)*, közzéteszi SZILÁDY Áron, Bp., Akadémiai, 1881 (Régi magyar költők tára, 3), 321–358.

³ TINÓDI Sebestyén, *Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról* = Uő, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, Bp., 1984, 195 (553–554. sor).

⁴ TINÓDI Sebestyén, *Erdéli história* = Uő, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, Bp., 1984, 138 (1145–1147. sor).

⁵ HEGEDŰS Márton, *Az hegedűsökről* = Kozárvári Mátyás, Decsi Gáspár, Decsi Mihály, Tolnai Fabricius Bálint, Pécsi János, Murád dragomán (Somlyai Balázs), Szepesi György, Vajdakamarási Lőrinc, Skaricza Máté, Zombori Antal, Tardi György, Tasnádi Péter, *Hegedűs Márton, Moldovai Mihály és ismeretlen szerzők énekei (1579–1588)*, kiad. Ács Pál, Bp., Akadémiai–Orex, 1999 (Régi magyar költők tára, 11), 169–172.

⁶ PAP Balázs, *Az ismeretlen Tinódi Sebestyén* = P. B., *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 189–219.

szólnak, tanításaik könnyen átültethetők a gyakorlatba. A 16. század literátus énekmondója ismerte a célközönségét, és tisztában volt kulturális horizontjával, abban pedig a népi énekmondói hagyomány élt.

2. Mi veszett el?

Arra a ritkábban szem előtt tartott körülményre szeretném itt felhívni a figyelmet, hogy az nemcsak a törökön és a véletlenül múlik, hogy mi maradt fenn. Egy műveltséggel, értelmiségi kapcsolatokkal, netán patrónussal rendelkező szerző könnyebben gondoskodhatott arról, hogy szövege több írott, esetleg nyomtatott példányban létezzen, mint egy írástudatlan, helyi közösségben működő énekes. Az egyes írott szövegpéldányok fennmaradási esélye sem azonos. Egy kompromittáló tartalmú levelet a címzettnek érdeke azonnal megsemmisíteni, míg ha egy szöveget egy nagy intézmény, például egy egyház vagy egy szerzetesrend magáénak érez, az jó eséllyel ránk maradt. Így van ez a históriás énekek esetében is. A főurakkal kapcsolatot tartó Tinódi énekei kerültek kinyomtatásra, aminek az lett a következménye, hogy a históriás énekek között Tinódi lett a mintaadó a következő száz évre, illetve hogy a kortársaktól a mi kortársainkig mindenki az ő költészetét tekinti reprezentatívnak. Egy hasonló műveltségű, de énekszerzőként kevésbé sikeres, és kevésbé szerencsés kapcsolatokkal rendelkező szerző műve egy-két példányban terjedhetett, és szerencsés esetben ránk maradt, míg egy írástudatlan énekmondó históriája sokkal könnyebben lehetett az enyészeté.

Ebből arra a következtethetünk, hogy a heterogén csoportot alkotó históriák közül a ránk maradt szövegek nem kínálnak reprezentatív mintát az egykor létezett korpuszra nézve, mert a szóbeliséghez közelebb álló szövegek sokkal nagyobb arányban veszhettek el, mint az írásban születettek és terjesztettek. Arról pedig, hogy mennyi mű veszhetett el, legjobb esetben is csak becsülni tudunk. Tinódi, aki nemcsak a legtermékenyebb, hanem a mi korunk számára legjobban ismert énekmondó is, legalább két olyan énekéről tesz utalást, amelyek nem maradtak ránk.⁷ Ha ezt összevetjük azzal, hogy milyen gyakran utal egy-egy énekében egy másikra, kaphatunk egy durva becslést arról, hogy az ő esetében hány ránk nem maradt énekkel kell számolnunk. Ez a becslési mód természetesen nem alkalmazható az ismeretlen szerzőjű, a szóbeliséghez közelebb álló históriák esetében. Azt viszont biztosra vehetjük, hogy Tinódi szövegeinek volt legjobb esélyük a fennmaradásra, hiszen a világi história-szerzők közül egyedül ő kapott lehetőséget műveinek önálló kötetként nyomtatásban való megjelenítésére, míg

⁷ SZAKÁLY Ferenc, *Igaz történelem – versben és énekben elbeszélve* = TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, Bp., 1984, 7–76.

a szóbeliségben keletkezett históriaszövegek nagyobb része el sem jutott odáig, hogy leírják.⁸

3. A jellemzők

Mivel továbbra sem válogatható szét egyértelműen, hogy melyik ének kötődik az írásbeliséghez és melyik a szóbeliséghez, célszerűnek tartom csoportosítani azokat a szövegeken belüli jellemzőket, amelyek az adott szöveget valamelyik pólushoz közelíthetik.

Ahhoz, hogy egy szöveg az írásbeliségben keletkezhessen, elsősorban arra van szükség, hogy a szerző írni tudjon. Az írástudás akkor még nem önálló és öncélú tudás, hanem mindig valamilyen szintű műveltséggel kapcsolódik össze. A históriás énekek tárgya általában olyan történet, amelynek alapos ismerete és hitelességének elismerése a szerző műveltségének bizonyítéka. Egy krónikás ének esetében ismerni kellett az alapjául szolgáló, jellemzően latin nyelvű krónikát, egy antik eredetű vagy szerelmes história megalkotásához pedig további nyelvi vagy kézirat-megszerzési nehézségeket kellett leküzdeni. A szerző általában hivatkozik műveltségével, történészi vagy kritikus rátermettségével. Ez annyira általános, hogy ha egy szerző nem dicsekszik műveltségével, arról feltételezhetjük, hogy azért nem dicsekszik, mert nincs mire. A históriás énekek megalkotásának célja a 16. században nem a gyönyörködtetés, az esztétikum, a szépirodalmi tökéletesség, hanem az igazság feltárása és megismertetése. Ezért a művelt, írástudó szerzők igyekeznek a kor hitelesség-fogalmának megfeleltetni műveiket. Ezt szolgálják a megkérdőjelezhetetlen forrásokra hivatkozások, legyen az a Biblia, valamely nagy tekintélyű szerző, vagy Tinódi esetében az „igazmondó jámbor vitézök.”⁹ Az igazság terjesztése mint célkitűzés szükségessé teszi a didaktikus vonást és a tanító vagy moralizáló szándékot. A szöveget írásbeli terjesztésre szánják, vagy számolnak az írásbeli terjesztés lehetőségével. Ezért a szöveget általában kolofon kíséri, mely általában tartalmazza a szerző nevét. A szerző nevének fennmaradása és a szövegromlás lehetőségének csökkentése érdekében gyakran ír akrosztichont, amely szóbeli előadás során észrevétlen marad, a másoló vagy nyomdász figyelmét azonban felhívhatja a versszakok helyes sorrendjére. Ismeretes, hogy Tinódi szövegei kétféle változatban élhettek: a harcokban részt vevő katonák nevének hosszú és unalmas felsorolása nem illeszkedik bele az

⁸ A bekezdés végleges formájának elnyeréséért Pap Baláznak tartozom hálával, aki a vallásos históriák nyomtatott kiadásainak összevetése során arra a következtetésre jutott, hogy igen kevés szöveg vesztett el. Tételét azonban éppen a fentebb leírt érvek miatt nem tartom kiterjeszthetőnek a tudósító jellegű világi históriákra. PAP Balázs, *A Hoffgreff-énekeskönyv szerkezete a szövegahagyományozódás tükrében* = P. B., *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 59–84, különösen 75–84.

⁹ TINÓDI Sebestyén, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, Bp., 1984, 89.

akrosztichonba, ebből feltételezhetjük, hogy ezek csak az írott változatnak képezik részét, énekelt előadásban kihagyták.¹⁰

A szóbeliséggel való kapcsolatot vagy a szóbeli (énekelt) előadás lehetőségét jelzik, ha a szöveg énekelhető, dallammal kísérik. Mivel az éneklés során a verselés és a rímek pontossága nem szembetűnő, ezek a szövegben is vesztenek fontosságukból. Az alliterációk viszont hangzó előadás esetén érezhetőek jobban, ezért ezek szerepe fontosabb. A szerző személyére vagy más szövegekre tett utalás nem jellemző, ahogy a hitelesség és történelmi pontosság iránti törekvés, de jellemzően a tanító szándék sem. Ezek alá vannak rendelve annak az élménynek, amelyet a szöveg befogadása nyújthat. A szóbeli előadásra gondolva viszont olyan technikák kerülnek a szövegbe, amelyek segítik a szöveg előhívását az emlékezetből. Ilyen a gondolatrímek, kérdés-válasz szerkezetek alkalmazása, és mindazoké, amelyeket összefoglaló néven formulának nevezünk. Itt hosszasan lehetne érvelni arról, hogy mi a formula és mi nem, ehelyett emeljük ki, hogy a históriás énekek formuláinak elismert kutatója, Amedeo di Francesco szerint épp a formulákon keresztül érthetjük meg a históriás énekek lényegét, hiszen amennyiben nem áll a história mögött egy közvetlen minta, maguk a formulák lépnek elő szövegszervező erővé.¹¹ A szöveget szóbeli előadás során nem kísérik metatextusok, írásbeli rögzítés esetén sem fogunk kolofont találni, legfeljebb egy címszerű utalást arra, hogy miről szól a szöveg.¹² Ugyanezért az ének saját szövegének elején megjelöli saját témáját. A szóbeli terjesztés és a formulákból építkezés miatt a szövegeknek nincs egy állandónak tekintett változata, hanem ahány előadás, annyszor született meg újból és újból a szöveg; és ha az egyik írásos formában ránk maradt, az a szövegváltozat nem a legjobb, hanem a legszerencsésebb az összes közül.

Természetesen ha egy szöveg rendelkezik a fentebbiekben összeírt jellemzők egyikével, azért még nem sorolandó be a szóbeliség vagy írásbeliség halmazába. A históriás ének műfaja éppen azért érdekes számunkra, mert a szóbeliségre és az írásbeliségre jellemző jegyek párhuzamosan, egymást nem kizárva megtalálhatók bennük. Minél több jellemzővel bír viszont egy história valamelyik csoportból, és minél kevesebbel a másikból, annál valószínűbb, hogy köze van a szóbeliséghez vagy írásbeliséghez.

¹⁰ VADAI István, *A tudósító ének műfaja = A magyar irodalom története*, I, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 274–286.

¹¹ Amedeo DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formulaköltészet = Uő, Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban*, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 19), 147–164; Amedeo DI FRANCESCO, *Toposz és formula a magyar históriás énekekben = Uő, Kölcsönhatás, újraírás, formula a magyar irodalomban*, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 19), 165–171.

¹² Ezt már Varjas Béla is rögzítette: VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről = Uő, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 185–219. Példákat az ebben a tanulmányban idézett források közül a Kuun-kódex szolgáltatja, *Alia, Cantio pulchra* stb. énekcímeivel: *A Kuun-kódex*, kiad. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, 275.

Az ismert históriák nagy részénél egyenesen azt tapasztalhatjuk, hogy mindkét csoportból rendelkeznek néhány tulajdonsággal. Vegyük például Tinódinak az *Eger vár viadaljáról való énekét*,¹³ éppen azért, mert egy széles körben ismert, a ránk maradt históriák tekintetében tipikusnak mondható szövegről van szó. Azt látjuk, hogy címe, akrosztichonja, szerzője van; a szerzőnek itt műveltsége helyett inkább jólértesültsége kerül középpontba, legfőbb törekvése a valóság eseményeihez való hűség, illetve gyakorlatias tanácsokkal és buzdítással zárul. Emellett énekelhető, Heltai nyomtatásában kottával együtt jelent meg, a címet nélkülözhetővé tevő témamegjelöléssel és bevezetéssel indul, illetve bizonyos mennyiségben él formulák alkalmazásával. Vagyis összességében – Varjas elgondolásának¹⁴ megfelelően – az írott kultúrára jellemző tulajdonságok mellett a szöveg alkalmas a szóban való előadásra, terjesztésre is. A szöveg kettős beágyazottságát illusztrálja ebben a speciális esetben a vitézek névsora, amely a nyomtatott változatban szerepel, de a versfők jelzik, hogy ez egy olyan betét, amely szóbeli előadás alkalmával nem képezte a szöveg részét.

4. A *Cantio de militibus pulchra*¹⁵ és szóbelisége

Ha az előző fejezetben említett szövegen belüli jellemzők alapján kellene megítélnünk a *Cantiót*, eléggé egyértelműnek tűnne a kérdés. Akrosztichon nincs, a szerző sincs előtérben, se a neve, se a műveltsége; valamiféle tanulság ugyan levonható, de közel sem olyan didaktikus, mint más énekek esetében. Ugyanakkor viszont a *Cantio* témamegjelöléssel indul és gyakoriak a szóbeli előadást könnyítő formulák is (itt említeném meg, hogy Varjas Béla a 174 soros költeménynek 110 sorából tudott ismétlést, vagy valamilyen más szövegből ismert formulát kimutatni,¹⁶ ami elképesztően magas arány).

Úgy tűnik tehát, hogy a *Cantio* sokkal szorosabb kapcsolatot tart a szóbeliség közegével, mint az írásbeliségével, vagy az általunk ismert históriás énekek legnagyobb részével. Az írásbeli kultúrától ekkora távolságot tartó és tőle ennyire

¹³ TINÓDI Sebestyén, *Eger vár viadaljáról való ének* = Uő, *Krónika*, kiad. SUGÁR István, bev. SZAKÁLY Ferenc, Európa, Bp., 1984, 221–290.

¹⁴ VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről* = Uő, *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 185–219.

¹⁵ Kritikai kiadás: ERDÉLYI Máté, FRÁTER Gáspár, PESTI György, KÜKÜLLEI Névtelen, TORKOS János, VARSÁNYI György, SZERÉMI Illyés, DÁVID Ferenc, HUSZÁR Gál, MÉLIUS Péter, NÉMETI Ferenc, SZENDREI Névtelen, BESENYEI Jakab, TUBA Mihály, BORNEMISZA Péter, KARÁDI Névtelen, FELNÉMETI Névtelen, DOBOKAI Mihály és névtelenek énekei, *Komédia Balassi Menyhárt árultatásáról (1560–1566)*, közzét. SZILÁDY Áron, jegyz. SZILÁDY Áron, DÉZSI Lajos, Bp., MTA, 1912–1926 (Régi magyar költők tára, 7), 175–180. Hasonmás kiadás: *A Kuun-kódex*, kiad. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, 86–94.

¹⁶ VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről* = *A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai, 1979, 68–70.

különböző históriát talán csak még kettőt ismerünk magyar nyelven: a *Szilágyi és Hajmásit*, illetve a *Béla király és Bankó lányát*. Ezeket a tudomány általában a délszláv epika hatásából vezeti le, a *Cantio* azonban a téma és a közvetlen minták hiánya miatt helyi találmánynak tűnik. Talán másodlagos is az eredet kérdése a szöveg milyenségéhez képest.

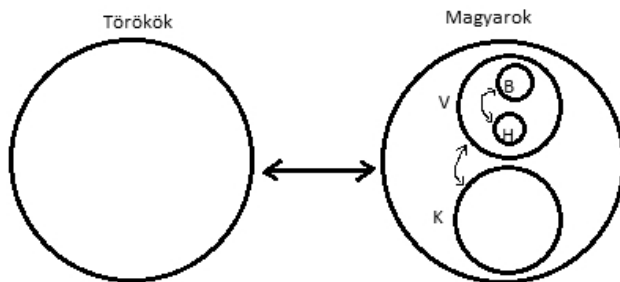
A 20. század második harmadának kezdetétől kezdve ugyanis minden érintett kutató igyekszik felhívni a figyelmet a *Cantio* ritka erőnyeire. A történet egyetlen kerek egységet alkot, kitérők, mellékszálak és tudálékoskodás nélkül. A jellem- és konfliktusábrázolás ragyogó érzékenységre és ábrázolóképeszségre vall, főleg annak figyelembe vételével, hogy a jellemzés nem narráció, hanem a szereplők saját megszólalásai alapján történik. A posztmodern kor olvasója esetleg didaktikusnak tarthatja, hogy a jók megdicsőülnek, a rosszak megszégyenülnek, de a konfliktusábrázolás mélysége, motiváltsága messze kiemelkedik a kortárs históriák közül. Figyelmet érdemel az is, hogy a várkapitány csupán erkölcsi értelemben kerül ki vesztesként a történetből, nincs valami külső erő, ami materiális síkon is érzékelhetővé tenné vereségét, így nincs szükség arra, hogy addig nem szereplő erők lépjenek fel. Beke és Hedegűs viszálya pedig anélkül oldódik fel, hogy bármelyikük legyőzné vagy megszégyenítené a másikat: a törökkel nem azért csapnak össze, mert Hedegűs győzött volna a vitában, hanem mert már nem tudnak kitérni előlük, a csata után pedig a korábbi konfliktust félretéve megbékélnek.¹⁷

Horváth János pont a csata utáni kibékülés jelenetét tartotta lélektanilag motiválatlannak,¹⁸ Varjas azonban igazolja, hogy a szerkezetet a kibékülés jelene teszi teljessé, és a bajtársiasságra hivatkozva lélektanilag hitelesnek tartja.¹⁹ Varjas a konfliktusok rendszerét ábrázolja is, ő azonban arra kíváncsi, hogy a konfliktusok hogyan szervezik a szöveget, én pedig arra, hogy a konfliktusok hogyan viszonyulnak egymáshoz.

¹⁷ A *Cantio*val foglalkozó fontosabb tanulmányok, a teljesség igénye nélkül: ARATÓ György, *Cantio de militibus pulchra = Régi magyar irodalmunk és európai háttere*, szerk. BARTÓK István, MONOK István, Szeged, JATE BTK, 1980. HORVÁTH János, *Tinódi és Istvánfi nyomában = Uő, A reformáció jegyében: A mohács utáni félé század magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 215–232. JANKOVITS László, *A szóbeli kultúra és a Cantio de militibus pulchra = Uő, Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetéről*, Bp., Balassi, 2006, 32–54. NEMESKÜRTY István, *Az anyanyelvű magyar reneszánsz és barokk irodalom története = N. I., A magyar népnek, ki ezt olvassa*, Bp., Gondolat, 1975. VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről = Uő, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 185–219.

¹⁸ HORVÁTH János, *Tinódi és Istvánfi nyomában = Uő, A reformáció jegyében: A mohács utáni félé század magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 215–232.

¹⁹ VARJAS Béla, *Szép ének a gyulai vitézekről = Uő, A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai, 1982, 185–219.

1. ábra: A *Cantio* konfliktusrendszere

Beke (az ábrán B-vel jelölve) konfliktusa Hedegüssel (H) másodlagos a vitézeknek (V) a kapitánnyal (K) szembeni viszáltyához képest, de még utóbbi is alá van rendelve a magyarok és törökök közti háborús helyzetnek. A konfliktusok erőteljessége a *Cantio* szövegében jól követhető. A háborús felek között szavakra nincs is szükség, csak fegyverekre, mert az az ellentét már csak erőszakkal kezelhető. A vitézek és a kapitány viszáltya a szavak és a megszegényítésre tett kísérletek szintjén zajlik. Feloldható lenne, ha a kapitány változtatna viselkedésén, ennek hiányában viszont az ő morális megsemmisülése a konfliktus kimenetele. Ennyi rosszakaró között Beke és Hegedüs nem tehetik meg, hogy maguk között is ellenségesen viselkedjenek, és ne bocsássanak meg egymásnak, főleg azután, hogy vitájuk kiváltó oka a csata után már nem áll fenn. És pontosan a kibékülés mozzanata, illetve a kapitánnyal szembeni konfliktusnak a morális megszegényítés felé terelése az, ami a *Cantio* jellem- és konfliktusábrázolását kiemeli a többi história közül.

Hozzá kell tenni azt is, hogy ezt a fajta érzékeny ábrázolásmódot kizárja a ránk maradt históriák többségére jellemző merev forrás- vagy valóságkövetés.

5. Gúnyvers-e a *Cantio*?

A *Cantio de militibus pulchra* kapcsán legutóbb Schelhammer Zsófia hozakodott elő merőben új szempontokkal.²⁰ Felvetése szerint a vers az írásos kultúra közegeiben született, ennek nyomait magán viseli, nem kezelhető valós eseményeket leíró szöveggént, és komikus elemekkel van tele, ami miatt gúnyversként vagy paródiaként olvasható/olvasandó.

²⁰ Schelhammer előadása 2013. október 10-én hangzott el a Fiatalok Konferenciáján, Szegeden. Azóta írásos formában is megjelent: SCHELHAMMER Zsófia, „Akkor az vitézek így jártak vala”: A *Cantio de militibus pulchráról* = *Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2014 (Arianna könyvek, 7), 79–92.

A gúnyversként való olvashatóság kétségtelenül bátor felvetés, a következőkben azonban megpróbálnám ezt megcáfolni. A *Cantió*nak a szóbeliség közegeivel való kapcsolatát a fentebbiekben próbáltam összegezni. A történeti valósággal való kapcsolat kérdését itt és most nem kívánom vizsgálni, mégpedig azért, mert nincsenek hozzá megfelelő bizonyítékaink.²¹

Arra nézve, hogy a *Cantio* gúnyvers lenne, Schelhammer Hargittay Emilnek az *A régi magyar gúnyvers poétikájához* című tanulmányát²² teszi meg elméleti háttérnek. Hargittay ebben a tanulmányban tipológiát ad a 16–17. századból ránk maradt gúnyversekhez: négy műfajt különít el, sajnos azonban a *Cantio* egyikbe sem illik bele. Viszont Hargittay az 1700 előttről ránk maradt 105 magyar gúnyvers kapcsán azt a megállapítást teszi, hogy többségének – 105-ből 55-nek, ez 52,38% – nem ismerjük a szerzőjét, és soknak csak műfaji, vagy tág értelmű, semmitmondó címe van. Ezek a megállapítások Hargittaynál csupán a korpusz statisztikai jellemzéseként kerülnek elő, Schelhammer számára viszont műfaji követelmények lesznek, és megállapítja, hogy a *Cantió*nak sem ismerjük a szerzőjét, és semmitmondó címe van, ami szerint bizonyító erővel bír a *Cantio* gúnyvers voltára.²³ Pedig a régi magyar irodalomban előfordul, műfajtól függetlenül, hogy nem ismerjük a szerző nevét, akár históriák között is bőven akad ilyen.

Viszont ha már szóba került Hargittay Emil tanulmánya és az általa listába szedett 105 gúnyvers, nincs közöttük egyetlen tudósító ének sem. Az, hogy históriás ének van-e benne, az attól függ, hogy milyen szűk definíciót adunk a históriás éneknek. A históriás énekek témaválasztását tekintve elmondhatjuk, hogy a „lőtt dolgokról” szólnak, amelyeknek hitelességéhez nem férhet kétség, és legalább a forma kedvéért valamilyen erkölcsnevelő tanulságot is szoktak tartalmazni, hiszen a históriák célja a megkérdőjelezhetetlen igazság megismertetése (másodlagos célja lehet valamilyen morális, politikai vagy gyakorlati tanulság).²⁴ Ezekkel a műfaji elvárásokkal – mert az ábrázolt események történeti hitelességének látszata valóban műfaji sajátosság, nem úgy, mint a szerző ismeretlensége –, összeegyeztethetetlen az öncélú nevetetés, gúnyolódás.

Az említett 105 gúnyvers között továbbá egy sincs, amelyik a katonákat gúnyolná ki. A katonacsúfoló elvileg besorolhatók a mesterségcsúfolók közé,²⁵ még-

²¹ Arra azért felhívnám a figyelmet, hogy a Jankovits László által idézett történelmi adatok némelyike a Beke Pál által vezetett, sikeres, de nagy vérvesztéssel járó portyákról valóban nagyon hasonlít a *Cantió*ban leírthoz. JANKOVITS László, *A szóbeli kultúra és a Cantio de militibus pulchra = Uő, Hazugok, fecsegők, álmodozók: Tanulmányok a régi magyar költészetről*, Bp., Balassi, 2006, 32–54. Jankovits forrásai: VERESS Endre, *Gyula város oklevéltára*, Gyula, 1938, 346, 357–360; KOMÁROMY András, *Magyar levelek a XVI. századból*, Történelmi Tár, 8(1907), 128.

²² HARGITTAY Emil, *A régi magyar gúnyvers poétikájához*, ItK, 1989, 312–322.

²³ SCHELHAMMER, i. m., 88.

²⁴ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.

²⁵ Hargittaynak egy másik tipológiája alapján: *Hatvanhat csúfos gajd: XVI–XVII. századi magyar csúfolók és gúnyversek*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Magvető, 1983.

sem ismerünk ilyet. Ez, azt hiszem, egyrészt történeti okokra vezethető vissza, másrészt önvédelmiekre. Olyan szöveget ismerünk, amelyben katonák gúnyolódnak polgárokon,²⁶ olyan szöveget elképzelhetőnek tartunk, ahol egy katonaközösség tagjai pécéznek ki egy másikat,²⁷ de úgy tűnik, kívülállóknak nem volt célszerű a kardcsörtető huszárok kárára tréfálkozni.²⁸

A komikumnak és a gúnynak a szövegben való állítólagos megjelenései tekintetében Schelhammer kijelöl egyes szöveghelyeket, amelyek szerinte komikusak. Azonban nem egyértelmű, hogy saját kompetenciáján kívül mi az a szituációbeli vagy nyelvi elem, amely komikussá teszi a kijelölt részeket. Így legfeljebb annyi ellenérvet mondhatok, hogy ezt én nem tartom komikusnak, és valószínűsítem, hogy azok sem, akik számára mindez valóság volt. Ilyen például a sebesült török vajda átadása a várkapitánynak. Schelhammer erről így ír:

A Cantio szintén nagyon fontos momentuma, hogy habár portyázni indultak el a vitézek, hogy valamivel etetni tudják magukat és a lovaikat, mégsem zsákmányolnak semmit, ami megoldaná ezt a kezdeti problémájukat.²⁹

Mikor végül megérkeznek, a vajdát átadják a kapitánynak. [...] Hedegűs János megpróbálja megalázni a kapitányt a többiek előtt azzal, hogy nem törődik vele, hány embere veszik oda, csak „kazdag prédát” hozzanak neki. Azonban, még ha nem is rendelkezem kiemelkedő ismeretekkel a magyar–török összecsapások hasznáról, egyetlen vajdát semmiképp sem tekinténék gazdag prédának, hiszen a kezdeti ok (hogy nem kapnak fizetséget és már a lovaikat is alig tudják etetni) nem szűnt meg.³⁰

Ebből számomra nem derül ki, hogy a vajda átadása miért lenne komikum forrása. Talán azért, mert *ma* nem szokás élő embereket ajándékozni? Vagy azért, mert a katonák első pillantásra érdek nélkül mondanak le egyetlen zsákmányukról?

Abban persze igaza van Schelhammernek, hogy nem feltétlen szükséges a végvári világ kiemelkedő ismerete a jelenet megértéséhez. Hiszen a kíváncsi olvasót eligazítják a *Kuun-kódex* hasonmás kiadásának jegyzetei,³¹ és Horváth Jánosnak Schelhammer által hivatkozott tanulmánya,³² melyek egyaránt leírják, hogy a vajdáért a kapitány bevett szokás szerint váltságdíjat követelhet, és abból

²⁶ ECKHARDT Sándor, *Végvári vitézek gúnyverse = Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára*, szerk. SZABOLCSI Bence, BARTHA Dénes, Bp., Akadémiai, 1953, 111–114.

²⁷ Amint erre Csörsz Rumen István is reflektált előadásomhoz fűzött hozzászólásában: 2014. november 21.

²⁸ *A Kuun-kódex*, kiad. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, 86–94.

²⁹ SCHELHAMMER, *i. m.*, 91–92.

³⁰ SCHELHAMMER, *i. m.*, 87. A végkimenetel Pap szerint is komikus, azonban ő sem írja le, mitől: PAP Balázs, *História és ének = P. B., Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannonia, 2014, 56.

³¹ *A Kuun-kódex*, kiad. VARGA Imre, Bp., Magyar Helikon, 1979, 275.

³² HORVÁTH János, *Tinódi és Istvánfi nyomában = Uő, A reformáció jegyében: A mohács utáni félévszázad magyar irodalomtörténete*, Bp., Gondolat, 1957², 215–232, különösen 219.

a pénzből fizethetné a katonák zsoldját. Így teljesebb ki a katonák és a kapitány közötti morális ellentét: a katonák megtették a maguk kötelességét, a kapitány nem.

Arra már Horváth János is felhívta a figyelmet, hogy a *Cantio* és a Nikolsburgi Névtelenek a kenyérmezei győzelemről írt históriája³³ között kapcsolat lehet, amikor így ír:

Szövege [a *Cantióé*] azonban oly egyezéseket mutat a Nikolsburgi megfelelő helyével, hogy azt kell hinnünk, nem egyenest Bonfiniból, hanem e magyar énekből ismerte szerzőnk azt a híres jelenetet.

Van egy csepp ironia abban, hogy egy névtelen szerző művét részben életrajzi adatok alapján rokonítjuk egy másik művel. Nikolsburg ugyanis 1560 táján Kerecsényi László birtoka, így lehetséges a kapcsolat Nikolsburg és Gyula között. Ugyanezért nem tett eddig kísérletet az irodalomtudomány Temesvári Deák István históriájának és a *Cantió*nak rokonításával, mert bár Temesvári históriája szövegét tekintve ugyanúgy Bonfiniét másolja, mint a nikolsburgi, de ott nem feltételezhető életrajzi kapcsolat. Schelhammer az énekek közti kapcsolat gondolatát annyival viszi tovább, hogy szerinte a *Cantio* a Nikolsburgi Névtelen szövegének paródiája.³⁴ A szövegek közelebbi vizsgálata egyrészt rávilágít, hogy a Nikolsburgi szövege annyira szorosan követi Bonfiniét,³⁵ amit nem lehet mással magyarázni, csak azzal, hogy a Nikolsburgi Bonfini prózáját dolgozta át verssé. A szövegek egyezése alatt a török hadjárat és a csata azonos elemekkel, néha azonos szavakkal való leírására gondolok, beleértve például a két karddal támadó Kinizsit, a társa megérkezéséről csak az ellenség ritkulásából értesülő Báthoryt, és azt, hogy Kinizsi nem túl életszerű módon a csata közepén a tisztaság tükörének nevezi Báthoryt. Nem tartható fenn tehát Varjasnak az az állítása, hogy a két szöveg közös forrásra mehetett vissza, de nem szükségszerű, hogy a Nikolsburgi ismerte Bonfini szövegét.³⁶

Ugyanakkor arra is szeretnék rámutatni, hogy a *Cantio* és a Nikolsburgi szövege között sokkal távolibb a hasonlóság, inkább csak a szituáció hasonlít, mintsem annak elrendezése, vagy a felhasznált nyelvi jelek. A szituáció annyiban közös, hogy egyik katona (Kinizsi/Beke) a harctéren keresi a másikat (Báthory/Hedegűs),

³³ NIKOLSBURG Névtelen, *Kenyermezei győzelem* = Hartyáni Imre, István deák, Szegedi Lajos, Tesini Imre, Tseh énekszerző, Dóci Ilona, Bornemissza Miklós, Nikolsburgi Névtelen, Hunyadi Ferenc, Újlaki Péter, Temesvári István, Lévai Névtelen, Palatics György, Semptei Névtelen, Temesvári János, Csanádi Demeter, Zeleméri László, Enyedi György, Sztárai Miklós, Szegedi Veres Gáspár, Szakmári Fabricius István és névtelenek énekei, Salamon és Markalf (1566–1577), közzét. Dézsi Lajos, Bp., MTA, 1930 (Régi Magyar Költők Tára, 8), 36–50. A *Cantió*val párhuzamba állított rész a 341–365. sorok között található.

³⁴ SCHELHAMMER, i. m., 89–91.

³⁵ Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 846–847.

³⁶ VARJAS, i. m., 210.

aki holttestek között sebesülten fekszik. De még a cselekmény is különbözik abban, hogy Kinizsi a csata kellős közepén találkozik Báthoryval, aki inkább csak mások véréből piszkos, és aztán folytatja a harcot;³⁷ Beke és Hedegűs ellenben a harc befejezése után találnak ismét egymásra (és sejtjük, hogy Hedegűst is szekéren kellett hazavinni). A két szöveg nyelvi-retorikai megalkotottsága pedig meglehetősen különbözik. Mátyás vezérei a rövid jelenetben a kereszténység és az ország végromlását vizionálják, az igaz hit védelméről szónokolnak, Báthory végrendelkezik, majd Kinizsi buzdítása hatására ismét Krisztus vérszomjas bajnoka lesz belőle. Ezek a végletes fordulatok és nagy célok távol állnak a gyulai vitézek-től. A „hol vagy – imhol vagyok” szerkezet az egyetlen nyelvi elem, amely mindkét szövegből kimutatható, az pedig annyira a szituációhoz kapcsolódik, hogy még formulának is csak fenntartásokkal nevezném.³⁸ Ezért nem látom bizonyítotttnak, hogy a *Cantio* és a Nikolsburgi szövege között kapcsolat lenne.

Schelhammer Hedegűs és Beke csata utáni párbeszédéről, egészen pontosan a 142–150. sorokról így ír:

Az egész jelenet olyan rendkívül abszurd, hogy nem is lehet komolyan venni, nélkülöz minden hősiességet, példamutatást, a pátosznak csak árnyékát, legjobb esetben gúnyolódását érhetjük tetten.³⁹

Itt sem világos, hogy egészen pontosan mitől lesz abszurd vagy éppen gúnyos a szövegrész, csupán sejtjük, hogy a sebesülten fekvő Hedegűs részéről elhangzó monológ információgazdagságát és belső ellentmondásait tarja komikusnak. Ennek viszont az a feltétele, hogy – bár a *Kuun-kódex* hasonmás kiadása nyomán maga Schelhammer is párbeszédként tördelve idézi a szövegrészt, és két külön tanulmányként is hivatkozik arra a szövegre, amelyben Varjas részletesen leírja, hogy ez miért párbeszéd, és melyik nyilatkozat melyik szereplőé⁴⁰ – Schelhammer

³⁷ Nem túl jelentős, inkább bosszantó félreolvasás, hogy Schelhammer Báthory haláláról olvas (SCHELHAMMER, *i. m.*, 91), pedig Báthory túlélte a kenyérmezei csatát, úgy a valóságban, ahogy a Nikolsburgi Névtelen históriájában is.

Filológiai kérdések tekintetében szintén nem túl jelentős, de megjegyzendő, hogy Schelhammer nem ismeri a történelemtudomány egy újabb eredményét, nevezetesen azt, hogy Kinizsi és csapata nem a csata közben érkezett meg, hanem kezdettől fogva a magyar hadrend részét alkotta. A témáról: SZAKÁLY Ferenc, FODOR Pál, *A kenyérmezei csata (1479. október 13.)*, Hadtörténeti Közlemények, 111(1998), 2, 309–350. Utánközlései: *Fegyvert s vitézt: A magyar történelem nagy csatái*, szerk. HERMANN Róbert, Bp., Corvina, 2003, 61–80; *Rex invictissimus*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., Zrínyi Kiadó, 2008, 65–94.

³⁸ Di Francesco szerint teljesen hétköznapi, szemantikailag jelentéktelen nyelvi elem is lehet formula, sőt a formulák nagy része ilyen. AMEDEO DI FRANCESCO, *A históriás ének mint formulaköltészet = Uő, Kölcsönhatás, újírás, formula a magyar irodalomban*, Bp., Universitas, 2005 (Historia Litteraria, 19), 147–164. Kinizsi és Beke „hol vagy?” kérdései azonban nem csak szemantikailag jelentéktelenek, hanem az adott helyzetben nem is igazán lehetne más nyelvi elemmel helyettesíteni.

³⁹ SCHELHAMMER, *i. m.*, 87.

⁴⁰ VARJAS, *i. m.*, 194–195.

mindezt nem veszi észre, és Hedegűs monológjaként értelmezi azt.⁴¹ Pedig ha a 145–147. és 149–150. sorokat Beke megszólalásaként értelmezzük, akkor tökéletesen értelmes és nem abszurd párbeszédet kapunk.

A fentebbiekben tehát azt próbáltam állítani és alátámasztani, hogy a *Cantio* gúnyversként vagy paródiaként való olvasása elméletileg megalapozatlan, a konkrét szöveghelyeken pedig a gúnyversnek megfelelő értelmezés félreértelmezés eredménye. Kétségtelen, hogy a *Cantiótól* idegen az egyes más históriákra jellemző idealizálás és a tanulságok didaktikus közlése, sőt még a történelmi tényeknek való aggályos megfelelési kényszer is. Eerre azonban elégséges magyarázat az, hogy a *Cantio* más közegben született, mint a ránk maradt históriás énekek legtöbbször; itt a vezérek és hősök helyett a közemberek a főszereplők, és az ő szempontjaik jelennek meg a szöveg értékrendjében. Nincs nyíltan kimondva az erkölcsi tanulság, nem valamely nagy fontosságú esemény áll a középpontban, és nem számon kérhető az a például Tinódira jellemző történelmi pontosság, aminek hiányában, megengedhető, hogy a törökök és a halottak számát sem a feltételezhető valós események alapján adja meg a szöveg, hanem arra legyen gondja, hogy mindegyik *h* hanggal kezdődjön. Hiszen a *Cantio* számára egy alliteráció többet ér, mint az aggályosságig fokozott pontosság követelménye. Itt az énekelhetőség, a drámaiság, és a konfliktusábrázolás van a középpontban.

Historical Songs in the Oral and Written Culture

The historical songs of the 16th century are considered to be a borderline between the oral and written cultures. These songs were mainly written by learned authors who have read other literary works or chronicles. But on the other side, the target audience was illiterate and because of this the songs had to accommodate to the expectations, based on the works of medieval minstrels.

The study tries to gather and organize all the characteristics that may connect a certain song to the oral performance or written dissemination. As the products of the oral culture tend to be lost more easily, we may conclude that what we know as epic poetry of the 16th century is not a representative of what has once been, although we can give only a broad estimation of what have been lost.

The study examines a certain poem known as the *Cantio de militibus pulchra*, closely. The *Cantio* is now again thought to be one of the songs born in the oral culture and is thought to have the most dramatic structure and the most elaborate conflict representation of its time within the Hungarian epic poetry. The last chapter confutes a newly constructed idea that claimed the *Cantio* to be a parody.

⁴¹ SCHELHAMMER, *i. m.*, 86–87.

Politikai irodalom a 17. század eleji Magyarországon

Szepsi Korotz György és Lackner Kristóf fejedelmi tükreinek forrásai

1.

A 16–17. századi magyarországi politikai irodalom nem bővelkedik önálló elméleti művekben. Ezért a kora újkor hazai politikai gondolkodásának megértéséhez és feltérképezéséhez érdemes szemügyre venni – műfajtól függetlenül – minden olyan munkát, amely politikai témával foglalkozik. Ezek lehetnek a fejedelmi tükrök, az emblematika vagy éppen az országgyűlési iratok műfajába sorolható írások.

Dolgozatomban ezért két olyan művet mutatok be, melyeknek műfaja bár eltér egymástól, de politikai motivációja, tartalma szorosan összeköti őket. Lackner Kristóf emblémás fejedelmi tükre, a *Coronae Hungariae emblematica descriptio*¹ az önálló, eredeti politikai munkák közé sorolható, míg Szepsi Korotz György *Basilikon doronja*² a politikai fordításirodalmunkat gazdagítja.

Dolgozatom elsősorban filológiai jellegű, mivel a művek forrásait veszem számba. Úgy gondolom, hogy politikai irodalmunk feltárásának és elemzésének első lépcsőfoka kell, hogy legyen a vizsgált művek filológiai szempontú alapvizsgálatának elvégzése. Így arra törekszem, hogy e két fejedelmi tükrök antik görög és latin, illetve neolatin forrásait a teljesség igényével tárjam fel. A képi és bibliai források bemutatása ezen a helyen terjedelmi okok miatt már nem megalósítható.

Hazai egyetem hiányában jellemző volt a magyar diákok nagyarányú és sokirányú peregrinációja szerte Európában. Ez azt eredményezte, hogy a magyar politikai irodalom szerfelett sokszínű volt. Ez a diverzitás éppen abból adódott, hogy nem egy-két hazai egyetem volt az, ami meghatározta volna az éppen aktuális trendet, hanem az a számtalan külföldi intézmény (Németalföldtől Wittembergen keresztül Padováig), ahol a magyar peregrinusok megfordultak és hazatérvén magukkal hozták az ott megszerzett tudásukat is.

¹ LACKNER Kristóf, *Coronae Hungariae emblematica descriptio*, Laungen, 1615, RMNy II, 1135.

² SZEPSI KOROTZ György, *Basilikon doron*, Oppenheim, 1612.

A források feltárása és elemzése tehát pont azt célozza meg, hogy rekonstruálni és értelmezni tudjuk azt a gondolattérképet, azt a gondolkodási horizontot, amelyen a korabeli politikai és irodalmi diskurzus folyt. Ez a vállalkozás tovább mélyíthetné koraiújkorai művelődéstörténetünk ismereteit e két, még kevésbé kiaknázott műfaj termékeinek vizsgálatával.

2.

Szepsi Korotz György Szenci Molnár Albert biztatására látott hozzá (VI.) I. Jakab³ fejedelmi tükrének fordításához, amelyet 1612-ben Oppenheimben ki is nyomtattak.⁴ Az eredeti munka 1598-ban keletkezett, az akkor még skót király, belső használatra készítette, elsőszülött fiának, Henriknek a királyi útmutatást. 1603-ban azonban az edinburghi és londoni kiadások a nagy nyilvánosság számára is elérhetővé tették a *Királyi ajándékot*.

A mű igen gyorsan terjedt el egész Európában a számtalan fordítás révén (latin, német, francia, spanyol, flamand, olasz, svéd). Szepsi ezt a gazdag fordításirodalmat gyarapította a magyar átültetéssel, melynek alapja a mű egy latin fordítása lehetett.⁵

A *Basilikon doron* három könyvből épül fel: 1. Az királynac, és az Fejedelmeknek Istenre tartozó kereztényi tiztekről, 2. Az királynac és Fejedelmeknek tiztekről, 3. Az királynac közönséges dolgairól. Az első könyv az uralkodó kötelességeit veszi sorra, amelyekkel az Istennek tartozik. A második – egyben legterjedelmesebb rész – foglalkozik az uralkodás elméleti és gyakorlati oldalával, tárgyalva az uralkodó hatalom eredetét és legitimitását, illetve az uralkodónak, mint a legfőbb hatalom birtokosának jogköreit. A harmadik könyv inkább etikett szabályokat határoz meg a vadászattól az étkezésen keresztül a játékokig.

A magyar fordítás dedikációja Homonnai Drugeth Bálint fiának, Istvánnak szól. Fontos itt megjegyezni, hogy a dedikáció háttérében Bocskai István végrendeleti szándéka áll, melynek értelmében Drugeth Bálint az erdélyi fejedelmi trón várományosa, így fiának, Istvánnak, mint leendő fejedelemnek ajánlotta Szepsi a művet.

Lackner Kristóf részt vett Mátyás főherceg 1608-as pozsonyi koronázási ünnepségen, ahol Révay Péter koronaőr révén testközelből is szemügyre vehette a Szent Koronát. Ekkor születhetett meg benne az elhatározás, hogy morális,

³ Jakab skót királyként került trónra 1567-ben VI. Jakab néven, majd Anglia és Írország trónját I. Jakab néven foglalta el 1603-ban.

⁴ A fordítást Vincze Hanna Orsolya vizsgálta meg tüzetesen összevetve az eredetivel: VINCZE Hanna Orsolya, *The Politics of Translation and Transmission. Basilikon Doron in Hungarian Political Thought*, Cambridge Scholars Publishing, Newcastle upon Tyne, 2012.

⁵ RADÓ Bálint, (VI.) I. Jakab király politikai teológiája, Pécs, 2005, 130.

tanító jellegű emblémás fejedelmi tükröt készít.⁶ Lackner műfaji szempontból a „klasszikus” emblematikák elvét követi, azaz egy-egy emblémája három elemből épül fel: mottóból, képből és képaláírásból.⁷

Az emblémás fejedelmi tükr az emblematika műfajának szerves részét képezi, hiszen emblémák révén fejti ki politikai, erkölcsi nézeteit. Tehát Lackner műve egyszerre gyarapítja a hazai embematikus és politikai irodalmat.

A *Corona Hungariae* ajánlólevele Thurzó György evangélikus nádornak dedikálja a művet. Thurzó maga is olvasta és ő bízta Lackner a képi illusztrálásra és a kinyomtatásra.⁸ A mű 32 (uralkodói) erényt jelenít meg, melyek a király személyében egyesülnek. Ezeket az erényeket egy-egy embléma mutatja be. A mottót és a képet egy három részből összetevődő subscriptio követi, melynek első részét Lackner saját kompilatív leírása, másik részét a bibliai megerősítések, alátámasztások, harmadik részét pedig az ókori történetíróktól származó példák képezik.

Aquila autem volantium maxima est, quam cuncta
timeant, & generosissima, anserem etiam multo major,
tamen maxime alis, & caudâ potius, quam corpore ipso
ac pondere.

Ex hac ave principali multa in diverbium abiverunt,
ut puta.

Aquilam testudo vincit, quod ironice accipi potest,
ubi quis ingenio vel arte superiorem alias superat, &
sic, quod viribus efficere non potuit, arte consequitur.

1. kép Subscriptio (a): Lackner saját leírása a Sas emblémáról

Ubi bonos, ibi onus.

2. kép Mottó

⁶ Kovács József László, *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*, Sopron, 2004, 103.

⁷ Knapp Éva sorra veszi a 16–17. századi embléma meghatározásokat. A mottó, kép és képaláírás, mint az embléma műfajának morfológiai meghatározási szempontja Claude Paradintól ered. KNAPP Éva, *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században: Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*, Bp., Universitas, 2003, 34.

⁸ Kovács i. m., 103.

3. kép Pictura (Aquila)

Docent hac hagiographa.
Isaia 58. Nonne hoc est magis ieiunium, quod elegi? Dissolve colligationes impietatis, solve fasciculos deprimentes, dimitte eos, qui confracti sunt, liberos, & omne onus dirumpe. Item: frainge esurienti panem tuum, & egenos vagosq; induc in domum tuam, cum videris nudum, operi eum, & carnem tuam ne despexeris.

4. kép Subscriptio (b): bibliai citátumok

Exempla,

Nehemia s. Nehemia Dux & administrator terra Iuda, administratoris specimen prabet, se suamq; administrationem in hunc modum pro perpendicularo gubernationis & regiminis proponens: à die autem illa, qua praeceperat Rex mihi, ut essem Dux in terra Iuda, ab anno vicesimo usq; ad annum tricesimum secundum Artaxerxis Regis, per annos duodecim ego & fratres mei annonas, quae ducibus debebantur, non comedimus: Duces autem primi, qui fuerunt, gravaverunt populum, & acceperunt ab eis in pane & vino de pecunia quotidie siclos quadraginta: sed & ministri eorum deprefferunt populum: ego autem non feci ita, propter timorem Domini.

5. kép Subscriptio, exempla (c): történeti művekből merített leírások

A korszak humanista elvárásait szem előtt tartva a források feltárása során öt forráscsoportot érdemes egymástól elkülöníteni: 1. az antik görög, 2. az antik latin, 3. a neolatin és 4. a bibliai forrásokat, illetve ötödikként – az emblémairodalom révén – a képi forrásokat. Ezek a források természetesen lehetnek jelöltek vagy jelöletlenek. Idézetségük szempontjából pedig közvetlen, pontos idézés vagy allegorizált, csak a lényegét tartalmazó, átírt hivatkozás.

A *Corona Hungariae* és a *Basilikon doront* is ezen szempontok alapján vizsgáltam. Ennek alapján megállapítható, hogy Lackner műve 337 db idézetet tartalmaz, melyből 30 görög, 32 latin, 5 neolatin és 270 bibliai idézet. A Szepsi-fordításban összesen 340 db darab jelölt vagy jelöletlen citátum fordul elő, melyek közül 110 antik latin, 190 antik görög, 40 pedig bibliai hivatkozás.

A felhasznált szerzők és művek között viszonylagosan nagy az átfedés a két szerző esetében. Lackner és Szepsi Korotz munkáiban a politikai, államberendezkedési kérdéskör gerincét az antik görög források esetében Arisztotelész és Platón adja, míg a latinoktól Ciceróra alapoznak. Az idézetek tetemes száma származik mindkét szerző esetében Arisztotelész *Politikájából* és Platón *Törvényekről* és *Államról* írt műveiből. Cicerótól pedig szintén az *Államról* és a *Törvényekről* írt művei a legidézettebbek. Lényeges megemlíteni, hogy míg a *Basilikon doronban* legalább 18-szor történik hivatkozás Platón *Az államférfi* című művére, addig a *Corona Hungariae*ban egyszer sem. Ennek oka az lehet, hogy a két mű két különböző politikai kontextusba ágyazódik: míg Lackner esetében a rendek uralkodóval szemben való hatalomra jutása áll a középpontban, addig Szepsi fordításában épp ennek az ellenkezője: a törvények által uralkodó abszolút hatalmú király. Platón államférfija pedig azt az uralkodási sémát preferálja, amit a *Basilikon doron* is: a törvények általi legfőbb hatalom gyakorlását.

A másik, szintén érdekes eltérés a két mű között Plinius *Naturalis Historiájának* idézetsége. Míg Lackner legalább 11-szer hivatkozik Pliniusra, addig a *Basilikon doron* csak kétszer említi. Ennek oka a műfajok eltérősége: a *Corona Hungariae* képi, szimbolikus és allegorikus ábrázolásainak nagy része drágakövek, mitikus állatok és növények jelképrendszerére támaszkodik, ennek pedig alapvető antik forrása Plinius volt. A *Basilikon doron* viszont mentes az ilyen típusú szimbólumoktól, így Plinius munkája is elhanyagolható a citátumok elemzése során.

A források másik fontos pillérét alkotják a történeti munkák, melyekben szintén átfedéseket láthatunk. Mivel mindkét mű didaktikus szándékkal íródott, a történeti művekből származó idézetek is oktató cézzal kerültek be a művekbe. Egy-egy ókori államférfi politikai, katonai döntései kerülnek példaként a kora újkor leendő vezetői, uralkodói elé. Lackner kedvelt történeti forrásai a görögök közül Hérodotosz, Plutarkhosz és Polübiosz voltak, a latinok közül pedig Livius és Valerius Maximus. A *Basilikon doronban* a történetírók száma emelkedik:

Plutarkhoszon és Polübioszon kívül helyet kapnak Xenophóntól, Thuküdidésztől és Dionüsziosz Halikarnasszosztól származó citátumok is. A Liviustól származó történeti idézetek pedig Tacitus, Sallustius és Varro műveivel egészülnek ki.

4.

Fontos kiemelni, hogy e két fejedelmi tükör teljesen más kontextusban, más politikai légkörben keletkezett. Lackner munkája nem az abszolút, isteni eredetű uralkodói hatalmat kívánja támogatni. Ő a monarchikus államberendezkedésnek a rendek és a nemesség által befolyásolt, irányított ágát tartja követendőnek. Ennek alapja az 1608-as királyválasztás, melynek során a magyar és alsó-ausztriai rendek Mátyás főherceget választották az ország uralkodójának. Ennek persze ára volt: a központi hatalom meggyengült és vele szemben a nemesség politikai hatalma erősödött meg. Nem véletlen tehát, hogy nem kerül említésre Plátón törvények által uralkodó *Államférfije* sem.

Ezzel ellentétben a *Basilikon doron* – ahogy Radó Bálint monográfiájában is olvasható – az uralkodó király legfőbb, isteni eredetű, abszolút hatalmát legitimizálja alattvalókként tekintve a rendekre is. Úgy gondolom, hogy e fordítás nem véletlenül jött létre Erdélyben a 17. század elején. Bár az Erdélyi Fejedelemségben a rendek jogai között szerepelt a szabad fejedelemsválasztás, de a 17. század második évtizedére mégis egyre inkább kiszorultak a politika döntéshozásból. Tehát feltételezhető egy olyan folyamat az 1570-es és 1610-es évek között, mely során az erdélyi nemesség fokozatosan veszített politikai hatalmából a fejedelem javára. Ez az abszolutizálódási folyamat éri el tetőpontját Báthory Gábor 1608-as színrelépésével. Véleményem szerint ezt a tendenciát támasztja alá az a tény is, hogy Szepesi hozzálatott a legfőbb uralkodói hatalmat propagáló és támogató mű lefordításához. Valószínűsítem azt, hogyha Erdélyben nem lett volna politikai helye egy ilyen mű beszívargásának, akkor a fordítás is tárgytalanná vált volna.

Így tehát ha a politika koordinátarendszerében szeretnénk elhelyezni a két művet, akkor a *Basilikon doron* az abszolutizmus, a *Corona Hungariae* pedig a rendi monarchia felé tolódná.

Rövid ismertetőm lezárásaként ismét szeretném felhívni a figyelmet a magyar vonatkozású fejedelmi tükrök és emblémás kötetek filológiai feltárásának, elemzésének fontosságára. Aktuális lenne egy olyan intelligens, digitális forrásadatbázist kiépíteni, amely nem csupán felsorolásszerűen sorakoztatná fel a művek forrásait, hanem akár tematikusan rendszerezve azokat, hiperhivatkozásokkal a felhasználó számára egy kattintással elérhetővé tenné a citátumok, képi források eredeti helyeit megadva az azonnali összevetés és kontextualizálás lehetőségét. A hazai politikai és emblémairodalom elmélyült és alapos kutatásához nagyban hozzájárulna egy ilyen vagy ehhez hasonló digitális filológiai platform kiépülése.

5. Forrástáblák

Coronae Hungariae emblematica descriptio

Antik görög források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a <i>CHed</i> -ban
ARISZTOTELÉSZ, <i>Politica</i>	5. könyv, 6., 7., 8., 9. fejezet	185.
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	5. könyv, 10., 11. fejezet	21.
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	7. könyv, [10. fejezet]	111.
ARISZTOTELÉSZ, (címadat nélkül)	n. a.	141.
EURIPIDÉSZ, <i>Hecuba</i>	n. a.	27.
EURIPIDÉSZ, (címadat nélkül)	n. a.	7.
HÉRODOTOSZ, <i>Historia</i>	2. könyv	111.
HOMÉROSZ, (címadat nélkül)	n. a.	152.
ISZOKRATÉSZ, <i>Oratio ad Nicoclem</i>	n. a.	113.
PINDAROSZ, (címadat nélkül)	n. a.	8.
PLATÓN, <i>Crito</i>	n. a.	67.
PLATÓN, <i>De Legibus</i>	1. könyv	63., 114., 148.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	2. könyv	63., 170.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	3. könyv	165., 171.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	4. könyv	116.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	5. könyv	116., 137.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	6. könyv	98., 99.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	7. könyv	116.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	8. könyv	114.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	10. könyv	67.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	12. könyv	170.
PLATÓN, <i>De Republica</i>	1. könyv	97., 113.

PLATÓN, <i>i. m.</i>	3. könyv	115.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	5. könyv	147., 148.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	6. könyv	147.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	8. könyv	181.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	9. könyv	127., 128.
PLATÓN, <i>i. m.</i>	10. könyv	177.
PLUTARKHOSZ, (címadat nélkül)	n. a.	177.
POLÜBIOSZ, (címadat nélkül)	n. a.	30.

Antik latin források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a <i>CHed</i> -ban
Manlius Eques Romanus BOETHIUS (címadat nélkül)	n. a.	56.
Marcus Tullius CICERO, <i>De Legibus</i>	2. könyv, 5. fejezet	33.
CICERO, <i>De Natura Deorum</i>	2. könyv, 49. fejezet	44.
CICERO, <i>i. m.</i>	2. könyv, 125. fejezet	74.
CICERO, <i>i. m.</i>	3. könyv, 85. fejezet	18.
CICERO, <i>Pro Ligario</i>	35. fejezet	50.
CICERO, <i>Pro Rabirio Perduellionis</i>	29. fejezet	18.
CICERO, (címadat nélkül)	n. a.	57.
Sextus Pompeius FESTUS, címadat nélkül	n. a.	31.
Aulus GELLIUS, címadat nélkül	n. a.	31.
HORATIUS, <i>Epistulae</i>	1. könyv, 2. levél, 14. sor	155.

Titus LIVIUS Patavini, <i>Historiarum Ab Urbe Condita Decadis Primae</i>	1. könyv	41., 115., 121., 131., 149.
LIVIUS, <i>i. m.</i>	2. könyv	122., 173.
LIVIUS, <i>i. m.</i>	3. könyv	173.
Valerius MAXIMUS, <i>Factorum et Dictorum Memorabilium...</i>	3. könyv, 2. fejezet, 24. vers	29.
MAXIMUS, <i>i. m.</i>	3. könyv, 2. fejezet, 2–5. vers	29–30.
MAXIMUS, <i>i. m.</i>	4. könyv, 1. fejezet, 4. vers	32.
Publius OVIDIUS Naso, <i>Tristia</i>	3. könyv, 5. fejezet, 33–34. vers	11.
OVIDIUS, <i>Epistulae ex Ponto</i>	4. könyv, 3. fejezet, 35. vers	97.
PLAUTUS, (címadat nélkül)	n. a.	47.
Gaius PLINIUS Secundus Maior, <i>Naturalis Historia</i>	35. könyv, 3. fejezet.	7.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	3. könyv, 9. fejezet.	65.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	10. könyv, 22. fejezet	74.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	37. könyv, 1. és 10. fejezet	138.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	36. könyv, 16. fejezet	140.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	10. könyv, 2. fejezet	180.
PLINIUS, <i>i. m.</i>	n. a.	9., 30., 31., 198., 200.,
SENECA, <i>De brevitate vitae ad Paulinum</i>	3. fejezet, 1. vers	145.
SENECA, <i>Epistulae morales ad Lucilium</i>	7. könyv, 66. levél, 44. fejezet	94.
SENECA, <i>Troades</i>	2. fejezet, 291. vers	102.
Quintus Septimus Florens TERTULLIANUS, (címadat nélkül)	n. a.	7.
VERGILIUS, <i>Aeneis</i>	6. fejezet, 853. sor	130.

Neoatin források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás megjelenésének helye a <i>CHed</i> -ban
Hieronymus CARDANUS, (címadat nélkül)	n. a.	54.
CARDANUS, (címadat nélkül)	n. a.	141.
Desiderius ERASMUS, <i>Institutio Principis Chirstiani</i>	1. könyv, 1. fejezet, 56. vers.	19.
ERASMUS, <i>Im.</i>	n. a.	80.
ERASMUS, (címadat nélkül)	n. a.	160.

Basilikon doron

Antik görög források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás helye a <i>Basilikon doronban</i>
ARISZTOLETÉSZ, <i>Oeconomica</i>	n. a.	171
ARISZTOLETÉSZ, <i>i. m.</i>	2. könyv	95, 147
ARISZTOTELESZ, <i>Ad Alexandros</i> [?] ⁹	n. a.	234
ARISZTOTELESZ, <i>De generatione animalium</i>	n. a.	168
ARISZTOTELESZ, <i>Etika</i>	1. könyv	129
ARISZTOTELESZ, <i>i. m.</i>	4. könyv	201, 206, 222, 243
ARISZTOTELESZ, <i>i. m.</i>	5. könyv	181
ARISZTOTELESZ, <i>i. m.</i>	8. könyv	171
ARISZTOTELESZ, <i>i. m.</i>	10. könyv	258
ARISZTOTELESZ, <i>Magna moralia</i>	1. könyv	179

⁹ Azokban az esetekben, amikor nem vagyok maradéktalanul biztos a szerző nevének vagy a mű címének helyes feloldásában, szögletes zárójelbe helyezett kérdőjellel jelölöm.

ARISZTOTELÉSZ, <i>Metafizika</i>	2. könyv	200
ARISZTOTELÉSZ, <i>Politika</i>	n. a.	149
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	2. könyv	142, 171
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	3. könyv	48, 132
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	5. könyv	45, 51, 68, 91, 115, 132, 134, 135, 146, 177, 206, 210, 275
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	6. könyv	135
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	7. könyv	57, 174, 252, 266
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	8. könyv	252, 259, 266
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	20. könyv	99
ARISZTOTELÉSZ, <i>Politica in agriculturae</i> [?]	5. könyv	151
ARISZTOTELÉSZ, <i>Rhetorica</i>	1. könyv	181, 173, 191, 193
ARISZTOTELÉSZ, <i>i. m.</i>	2. könyv	197
ARISZTOTELÉSZ, <i>Rhetorica ad Alexandrum</i>	n. a.	117
DÉMOSZTHENÉSZ, <i>Philippicae</i>	2. filippika	134
DÉMOSZTHENÉSZ, <i>i. m.</i>	8. filippika	149
DÉMOSZTHENÉSZ, <i>Olynthoszi beszédek</i>	2. könyv	120
Dionüsziosz HALIKARNASSZOSZ, <i>De Romulus</i> [?]	n. a.	115
HALIKARNASSZOSZ, <i>i. m.</i>	52. könyv	151
ISZOKRATÉSZ: <i>Ad reges Mytilenaeos</i> [?]	n. a.	228
ISZOKRATÉSZ, <i>Archidamus</i>	n. a.	125
ISZOKRATÉSZ, <i>De pace</i>	n. a.	143, 211, 212
ISZOKRATÉSZ, <i>Evagorasz</i>	n. a.	92, 243
ISZOKRATÉSZ, <i>Jugurtha háborúja</i>	n. a.	254
ISZOKRATÉSZ, <i>Nikokles</i>	n. a.	143

ISZOKRATÉSZ, <i>Panathenaikos</i>	n. a.	211
ISZOKRATÉSZ, <i>Panegyricus</i>	n. a.	109, 134, 143
ISZOKRATÉSZ, <i>Philippos</i>	n. a.	124, 152
PLATÓN, <i>Az állam</i>	n.a.	43, 44, 125
PLATÓN, <i>i. m.</i>	2. könyv	58, 103
PLATÓN, <i>i. m.</i>	3. könyv	266
PLATÓN, <i>i. m.</i>	4. könyv	143, 191
PLATÓN, <i>i. m.</i>	5. könyv	167, 173, 174
PLATÓN, <i>i. m.</i>	7. könyv	135
PLATÓN, <i>i. m.</i>	10. könyv	58
PLATÓN, <i>De legibus</i>	3. könyv	135
PLATÓN, <i>i. m.</i>	4. könyv	59, 127, 179, 202
PLATÓN, <i>i. m.</i>	5. könyv	131, 147
PLATÓN, <i>i. m.</i>	6. könyv	134, 174, 191, 252
PLATÓN, <i>i. m.</i>	7. könyv	173, 174, 200, 223, 224
PLATÓN, <i>i. m.</i>	8. könyv	103
PLATÓN, <i>i. m.</i>	9. könyv	59, 106, 124, 217
PLATÓN, <i>i. m.</i>	11. könyv	103, 105, 169
PLATÓN, <i>i. m.</i>	12. könyv	135
PLATÓN, <i>De regimenis politicos</i> [?]	n. a.	229
PLATÓN, <i>Euthyphron</i> vagy <i>Euthydemus</i> [?]	n. a.	128
PLATÓN, <i>Menon</i> [?]	n. a.	173
PLATÓN, <i>Minós</i> [?]	n. a.	113
PLATÓN, <i>Philéboz</i>	n. a.	217
PLATÓN, <i>Politika</i>	n. a.	59, 70, 74, 95, 113, 147, 176, 193, 279
PLATÓN, <i>Theaetetus</i>	n. a.	128, 174
PLUTARKHOSZ, <i>Alexandros</i>	n. a.	255
PLUTARKHOSZ, <i>Antonius</i>	n. a.	120

PLUTARKHOSZ, <i>Marcellus</i>	n. a.	200
PLUTARKHOSZ, <i>Politika</i> [?]	n. a.	143
PLUTARKHOSZ, <i>Sertorius</i>	n. a.	120
POLÜBIOSZ, <i>Historia</i> [?]	n. a.	125
THUKÜDIDÉSZ, <i>A peloponnészi háború</i> [?]	5. könyv	124
THUKÜDIDÉSZ, <i>i. m.</i>	6. könyv	143
XENOPHÓN, <i>Agesilaus</i>	n. a.	123, 151, 268
XENOPHÓN, <i>Cyropedia</i>	n. a.	92, 96, 194, 254
XENOPHÓN, <i>i. m.</i>	1. könyv	122, 124, 205, 220, 257
XENOPHÓN, <i>i. m.</i>	3. könyv	205
XENOPHÓN, <i>i. m.</i>	5. könyv	122
XENOPHÓN, <i>i. m.</i>	8. könyv	47, 115, 209
XENOPHÓN, <i>De disciplina militaris</i>	n. a.	122
XENOPHÓN, <i>Dictorum et factorum memorabilium Socratis</i>	n. a.	223

Antik latin források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás helye a <i>Basilikon dironban</i>
CAESAR, <i>De bello civili</i>	1. könyv	121, 122
CAESAR, <i>i. m.</i>	3. könyv	121
CICERO, <i>Ad Atticum</i>	n. a.	243
CICERO, <i>Ad Brutum</i>	n. a.	240
CICERO, <i>Ad QUINTUM FRATREM</i>	n. a.	58, 68, 92, 133, 143, 146, 152, 176, 179, 193, 205, 206, 211, 240, 246, 268
CICERO, <i>De divinatione</i>	2. könyv	168
CICERO, <i>De finibus</i>	2. könyv	187

CICERO, <i>De iuventione</i>	2. könyv	177
CICERO, <i>De legibus</i>	3. könyv	56, 215
CICERO, <i>De Officiis</i>	n. a.	68, 260
CICERO, <i>i. m.</i>	1. könyv	125, 177, 179, 188, 201, 206, 208, 229, 233, 244, 252, 257, 263
CICERO, <i>i. m.</i>	1. könyv, 19. bekezdés	129
CICERO, <i>i. m.</i>	2. könyv	117, 208, 241, 244, 247
CICERO, <i>i. m.</i>	3. könyv	212
CICERO, <i>De oratore</i>	n. a.	191
CICERO, <i>i. m.</i>	2. könyv	197
CICERO, <i>De Re Publica</i>	n. a.	50
CICERO, <i>i. m.</i>	5. könyv	47, 279
CICERO, <i>Paradoxa Stoicorum</i>	n. a.	177
CICERO, <i>Philippicae</i>	7. könyv	125
CICERO, <i>i. m.</i>	8. könyv	215
CICERO, <i>Pro Caecina</i>	n. a.	181
CICERO, <i>Pro domo sua</i>	n. a.	56
CICERO, <i>Pro lege Manilia</i>	n. a.	120
CICERO, <i>Pro Sestio</i>	n. a.	56
CICERO, <i>Tusculanae disputationes</i>	3. könyv	213
CICERO, <i>i. m.</i>	5. könyv	223
CLAUDIANUS, <i>Panegyricus de quarto consulatu Honorii Augusti</i>	299-301. sor	44-45
CURTIUS, <i>Historiarum Alexandri Magni</i> [?]	4. könyv	149
CURTIUS, <i>i. m.</i>	8. könyv	268
HORATIUS, <i>De arte poetica</i>	n. a.	248, 250
HORATIUS, <i>i. m.</i>	343. sor	111
HORATIUS, <i>Epistulae</i>	1. könyv	274

HORATIUS, <i>i. m.</i>	1. könyv, 2. fejezet, 69–70. sor.	131
HORATIUS, <i>i. m.</i>	1. könyv, 4. fejezet, 13. sor	34.
IUVENALIS, <i>Saturae</i>	2. könyv, 3. sor	57
IUVENALIS, <i>i. m.</i>	4. könyv	222
IUVENALIS, <i>i. m.</i>	8. könyv, 140–141. sor	4.
LAERTIUS, <i>A filozófiában jeleskedők élete és nézetei</i> (Szókratész)	n. a.	223
LIVIUS, <i>Ab urbe condita</i> [?]	1. könyv	117
LIVIUS, <i>i. m.</i>	4. könyv	117
LIVIUS, <i>i. m.</i>	7. könyv	122
LIVIUS, <i>i. m.</i>	22. könyv	124, 149
LIVIUS, <i>i. m.</i>	24. könyv	200
LIVIUS, <i>i. m.</i>	25. könyv	268
LIVIUS, <i>i. m.</i>	30. könyv	120
LIVIUS, <i>i. m.</i>	31. könyv	124
LUCANOS, <i>De bello civili</i> [?]	7. könyv	118
LUCRETIUS, <i>De rerum natura</i>	4. könyv	168
Valerius MAXIMUS, <i>Factorum et dictorum memorabilium</i>	2. könyv	149
OVIDIUS, <i>Tristia</i>	5. k., 6. fej.	132
PLAUTUS, <i>Trinnumus</i>	n. a.	212
PLINIUS, <i>Historia Naturalis</i>	14. könyv	223
SALLUSTIUS, <i>Bellum Catilinae</i>	n. a.	149
SALLUSTIUS, <i>Jughurta</i>	n. a.	107, 208
SALLUSTIUS, <i>Oratio ad Caesarem</i>	n. a.	59
SENECA, <i>De beneficiis</i>	4. könyv	208
SENECA, <i>De clementia</i>	n. a.	57, 179, 201
SENECA, <i>Epistulae morales ad Lucilium</i>	n. a.	191

SENECA, <i>Epistularum</i>	1. levél	266
SENECA, <i>i. m.</i>	34. levél	199
SENECA, <i>i. m.</i>	76. levél	221
SUETONIUS, <i>Nero</i>	n. a.	266
TACITUS, <i>Annalae</i>	1. könyv	151
TACITUS, <i>i. m.</i>	7. könyv	113
TACITUS, <i>Historiae</i>	1. könyv	149
TACITUS, <i>i. m.</i>	2. könyv	124
TACITUS, <i>i. m.</i>	4. könyv	48, 125
VARRO, <i>De vita populi Romani</i>	2. könyv	117
VARRO, <i>i. m.</i>	15. könyv	118
VERGILIUS: <i>Aeneis</i>	6. könyv	201, 280

Neolatin források

Forrásadatok (szerző, cím)	Forrásadatok (könyv, fejezet, vers)	A forrás helye a <i>Basilikon doronban</i>
Aegidius ROMANUS, <i>De regimine principum</i>	n. a.	173

Political Theory in Hungary in the Early 17th Century:

The Sources of György Szepesi Korotz's and Krisóf Lackner's Work

The political thinking of Europe in the 16th–17th century was largely leaning on the works of ancient Greek, Latin and Neo Latin writers. The horizon of the early modern state's apparatus should be placed in the coordinate system of political ecclesiastica, autonomous policy, absolutism and *res publica*.

There are now two ways to conduct our newest political history studies: the British intellectual history, and the possibility of German historical concept-based analysis. Sándor Bene in his proposal concerning the direction of domestic policies and methods of historical research suggests the fusion of these the methods of these two schools. This means that during studying the texts created in Hungary

it is strongly advised to organize the concepts we created in a dictionary-like way and in the same time examine them in regards of the history of their usage. Also it's important to outline the types of discourse in which political texts that have been created, and to interpret the interactions and modifications of these types of discourses.

In my lecture I'd like to present Kristóf Lackner's emblem: *Coronae Hungariae emblematica descriptio* and the translation of György Szepesi Korotcz's *Basilikon dórón* in terms of their resource use. These works provide a very tight but at the same time representative cross-section of the domestic political thinking at the turn of the century.

I believe that the examination of these two genres of the early modern Hungarian literary history provides a wider horizon of the period along with a more accurate and deeper understanding. Riving the sources is necessary for providing a base for future studies.

A Nádasdy-Mausoleum újrahasznosítva

Éppen háromszázötven évvel ezelőtt az akkori országbíró, Nádasdy Ferenc saját költségén reprezentatív kiadványt jelentet meg Nürnbergben *Mausoleum Potentissimorum ac Gloriosissimorum Regni Apostolici Regum et Primorum Militantis Ungariae Ducum* címmel.¹ A *Mausoleum* a mecénás előszavával indul, majd tizennégy magyar vezér és negyvenhét magyar király latin, illetve német nyelvű elogiumát, azaz fiktív sírfeliratát² és igényesen kidolgozott rézmetszetét tartalmazza. A metszetek tulajdonképpen „talált tárgyak” Nádasdy Ferenc számára, eredetileg Berger Illés udvari történetíró tervezett nagy magyar történelmi összefoglalásához készültek. A legújabb kutatások szerint³ Nádasdy nemcsak a képi anyaghoz jutott hozzá, ahogy korábban gondoltuk, hanem Berger kéziratához is. A munka történelemkoncepcióját is átveszi,⁴ azonban teljesen új formába önteti: mauzóleumot, egyik fordítójának, Horányi Eleknek a szavaival „emlékeztető koporsó épületet” rendel Nicolaus Avancinus jezsuita drámaírótól a vizuális anyag mellé.

Az újrahasznosított metszetek és a humanista szöveg sorsa azonban nem ér véget a *Mausoleum*ban való megjelenéssel: a reprezentatív kiadványnak mind a kézirat, mind a nyomtatott recepciója igen jelentős. A magyar történelem alakjait egyedülálló módon, átfogó rendszerben ábrázoló kiadvány a *natio hungarica* körében hosszú évtizedekig újra és újra előkerül, legyen szó az oktatás, a személyes írásgyakorlat vagy a közösségi reprezentáció szintjeiről. A dolgozat további részében ezt a folyamatot szeretném bemutatni és kontextusba helyezni.

¹ *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum Regni Apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum: vindicatis è mortuali pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam, à plo et IVsto patrlae DoLore ereCtVM*, Norimbergae, 1664. (Régi Magyar Könyvtár III/1: Magyar szerzőktől külföldön 1480–1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok könyvészeti kézikönyve, kiad. SZABÓ Károly, Bp., 1896, 2254). Továbbiakban *Mausoleum*.

² ld. RÓZSA György, *A Nádasdy-Mausoleum és Nicolaus Avancini*, ItK, 1970/4, 467.

³ VISKOLCZ Noémi, *A mecénatúra színterei a főúri udvarban: Nádasdy Ferenc könyvtára*, Szeged–Bp., Szegedi Tudományegyetem – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, 2013 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai, 8.), 286–287.

⁴ A magyar uralkodókat a heptarchia, hexarchia és monarchia keretei között sorakoztatja fel, a hat hun vezértől a Habsburg-házból való keresztény királyokig.

I. Kéziratos terjedés

A *Mausoleum* kéziratos terjedése már néhány évvel első megjelenése után nyomon követhető. Az alábbiakban az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában fellelhető másolatokat mutatom be,⁵ kronológiai sorrendben, amennyire az adatható az adott kézirat esetében.

1673-ból való az *Oct. Lat. 140.* jelzetű latin nyelvű kézirat, Jankovich Miklós gyűjteményéből jutott az OSZK állományába, valószínűleg későbbi (Jankovich Miklós által adott) címe *Varia historico-politica potissimum Hungariam et Hungaros tangentia*. Breznóbányán (lat. Brizna) másolták a címlap tanúsága szerint. A *Mausoleum* másolata százötven oldalra terjed ki a 150x90 mm méretű füzetben, melyet Nádasdy Ferenc, majd II. Ferdinánd király epitáfiuma követ, tehát tematikailag műfajilag kapcsolódó verseket másol be a breznóbányai másoló a *Mausoleum* után. A *Mausoleum* vezér- és királyverseit több helyen ceruzarajz illusztrálja (ld. 1. melléklet), a rajzoló csupán inspirációt merített a *Mausoleum* metszeteiből, vázlatos portrékat skiccel – legtöbbször profilból és – főként a vezérek versei mellé. Itt tetten érhetjük azt az igényt, hogy a *Mausoleum* tulajdonképpen illusztrált könyv, és ezt a kéziratos másolatnak is valamiképp imitálnia kell. A további kilencven oldal szövegei nem tartoznak a témához, valószínűleg későbbi bejegyzések.

Az *Oct. Lat. 163.* jelzetű kézirat szintén a Jankovich-gyűjteményből származik, kizárólag a *Mausoleum* szövegét tartalmazza, de töredékesen: csupán Mátyás királyig jutnak el a latin versek, némelyiknek a német változata is belekerül, gót betűkkel másolva. A címlapon más kéztől származó írással olvashatjuk a kódex címét: *Sigismundi Betulii ... Bohemi Wildensteinensis Mausoleum ... regum et ... Hungariae ducum ... ad gratam apud posteros memoriam ... erectum.*” *Ab initio saeculi quinti ad regis Matthiae Corvini aetatem*, illetve az alábbi megjegyzést: *Cod. Transylvanicus sec. XVII. (mancus) Vide opus impressum sub Mausoleum...* Ebből több fontos dologra is következtethetünk: először is, erdélyi, 17. századra datálható kéziratról van szó – valószínűleg a gyűjtő megállapítása, neki ismernie kellett a kézirat származását –, tehát nem sokkal a megjelenés után Felső-Magyarország után Erdélyben is kezd terjedni a *Mausoleum*. Bár a kódex töredékes, így nem tudhatjuk, hogy elkészültek-e a Mátyás utáni versek másolatai, mégis beszédes, hogy az erdélyi másolat az ország három részre szakadása utáni korszakot nem tartalmazza, csupán a közös történelmet, azt is annak legdicsőbb pontjáig. Fontos információja még a címlapnak, hogy a művet a német fordítónak, Sigmund von

⁵ Bizonyára az OSZK Kézirattárában kívül is található néhány további kézirat. Az egyházi levéltárak közül a piaristák esetében tudunk egy 18. századi kéziratról, amely Cornelius Nepos műfajteremtő életrajzgyűjteményének szemelvényeivel egy kötetben őrizte meg a *Mausoleum* másolatát. Teljes körű feltárást azonban az OSZK-n kívül nem végeztem. ld. KOLTAI András, *A Magyar Piarista Rendtartomány Központi Levéltárának Kéziratkatalógusa*, I. kötet, Bp., 2000 (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 13.), 250. tétel.

Birkennek (Sigismundus Betulius) tulajdonítja.⁶ Birken nevét a *Mausoleum* nem tartalmazza, valószínűleg a gyűjtő kutatómunkájának eredményeként jutott el a német fordítóig.

A *Quart. Lat. 2706.* jelzetű, 205x155 mm méretű, száz két lapnyi kézirat különlegesnek számít a *Mausoleum*-másolatok között, annak ugyanis egy praktikus használati módjára is rámutat. A címlapján ez áll: *Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae dum vindicatis e mortuali pulvere reliquiis ad gratam apud posteros memoriam ... transcriptum per me Ezechielem Berzeviczi.* Ebből rögtön következtethetünk a másoló kilétére: Berzeviczy Ezékiel előkelő Sáros megyei család sarja, a család ősi fészke az Eperjestről 35 kilométerre fekvő Berzevice.⁷ A címlap a keletkezés idejét is tartalmazza: 1683.

A kéziratban több jel mutat arra, hogy a nemesi írásgyakorlat keretében készülhetett.⁸ Először is a *Mausoleum* szövegének végén a *Nulla dies sine linea* mondást olvashatjuk, amiből egyértelmű, hogy az írás rendszeres praxisát fontosnak tartja a másoló. Szerencsés helyzetben vagyunk, mert a *Magyar leveleskönyv* Berzeviczy két 1713-as keletkezésű levelét is közli, melyekben immáron fiát buzdítja az írás rendszeres gyakorlására: „Papirozt küttem, csak szorgalmatos légy az írásba és szépen tanuly írny, magyar szóba kiváltképpen exerceáld magadat, mert rut ki magyarul nem tud, s most kell fundamentomot tanulnod.”⁹ Amint látszik, az írásgyakorlat mellett a magyar nyelv gyakorlására is inti diákoskodó gyereket.¹⁰ Ennek kapcsán a levélhez írt bevezető utal rá, hogy a magyar nyelv gyakorlása a hungarus nemzettudat erősítésében is fontos szerepet játszott, hiszen a felső-magyarországi urak számára is rendkívüli fontosságú volt a magyar rendekhez,

⁶ A tény, hogy a *Mausoleum* címlapja nem árulja el a szerző kilétét, találgatásokra adott okot. Hosszú ideig például Nádasy Ferenc munkájának gondolták, legalábbis sokszor az ő neve alatt említették.

⁷ A családról ld. Dr. VERES Endre, *Berzeviczy Márton erdélyi kancellár*, Atheneum – Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1911. (<http://mek.oszk.hu/05700/05763/html/>) Ezékiel nevű családtag levelére bukkanunk a *Magyar leveleskönyv*-ben. A levelek 1713-ban keletkeztek, a kézirat 1683-ban, így jogosan feltételezhetjük, hogy ugyanarról a szerzőről van szó. Az 1713-as leveleket Berzeviczy Ezékiel diák fiának címzi, a kézirat másolásakor az időbeli távolságból ítélve valószínűleg ő maga volt diák. *Magyar leveleskönyv*, szerk. H. BALÁZS Éva, Bp., Corvina, 2001, 375–376.

⁸ „Ezt az írásgyakorlatot nem egy műfaj ismerete, nem egy közös irodalmi program tartja fenn, hanem az fajta kulturális tudás, nevezhetjük íráshasználati mentalitásnak, amely az írásnak a kora újkori életvitelben funkciót, szerepet, célt biztosít.” (TÓTH Zsombor, *Cserei Mihály és élettörténete (Esettanulmány)* = *Könyvek által a világ... Tanulmányok D. Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 403–426. (http://szijarto.web.elte.hu/program/toth_zsombor_cserei_mihaly1.pdf)

⁹ *Magyar leveleskönyv*, i. m., 375–376.

¹⁰ Ezt a levélhez írt bevezető így magyarázza: „a sárosi magyar urak ekkor a magyar mellett a latin, a szlovák és a német nyelvet is használták, és ebben a nyelvi zűrzavarban volt szükség arra, hogy a fiatalok jó alapot szerezzenek a magyar nyelv helyes ismeretéhez” *Uo.*, 375.

a Magyar Királysághoz tartozás. Példánkból az tűnik ki, hogy a nyelvhasználat mellett a magyar állam hagyományainak őrzésével is jelezni lehet ezt az identitást.

Hogy ez a másolat egy írásgyakorlat terméke, része lehet, az a tény is bizonyítja, hogy a *Mausoleum* eredetileg sírfeliratra emlékeztető módon elhelyezett szövege összetömörül, és a másoló a margón helyet hagy saját margináliáinak. Ezek a széljegyzetek legtöbbször egy-két szóból állnak, erényeket, toposzokat, stilisztikai eszközöket, történelmi mozzanatokot jegyez fel Berzeviczy az üres helyekre, de előfordul az *NB* és a *Sent.* (egy szentenciára rámutató) bejegyzés is. Ezek a bejegyzések gyakorlatilag kézikönyvvé avatják a *Mausoleumot*, keresetűvé teszik a benne foglaltakat, illetve felhasználhatóvá a további írásgyakorlatban, új szövegek felépítésében. A továbbiakban ezekből közlök egy kis ízelítőt a teljesség igénye nélkül.

Keve: *servanda fortuna*,¹¹ *Mors Kevei*¹²

Kadicha: *Paronomasia*¹³

Béla: *fratrum equalitas*,¹⁴ *amor fraternus*¹⁵

Buda: *victor, discordia fratrum*¹⁶

Attila: *pavor*,¹⁷ *tyrannus, victor, Hungariae jactura, potens*,¹⁸ *desolatio*,¹⁹ *incendium*,²⁰ *miles*,²¹ *formidabilis*,²² *pax, crudelitas, invictus*²³

Szabolcs: *felicitas*²⁴

Lehel: *constantia, magnanimitas*²⁵

Stephanus: *virtus regis facit*²⁶

Petrus: *malus princeps*²⁷

Salomon: *Inimicus, timidus, poenitentia*²⁸

¹¹ Országos Széchényi Könyvtár, *Quart. Lat.* 2706., 3.

¹² *Uo.*, 3v.

¹³ *Uo.*, 4.

¹⁴ *Uo.*, 5v.

¹⁵ *Uo.*, 6.

¹⁶ *Uo.*, 6v.

¹⁷ *Uo.*, 7v.

¹⁸ *Uo.*, 8.

¹⁹ *Uo.*, 8v.

²⁰ *Uo.*, 9.

²¹ *Uo.*, 9v.

²² *Uo.*, 10.

²³ *Uo.*, 10v.

²⁴ *Uo.*, 13v.

²⁵ *Uo.*, 15v.

²⁶ *Uo.*, 20.

²⁷ *Uo.*, 24.

²⁸ *Uo.*, 29.

Geisa II.: *providentia Dei*²⁹
 Stephanus III.: *simulata magnanimitas*,³⁰ *ambitio*³¹
 Bela III.: *clemetia*³²
 Emericus: *discordia fratrum*³³
 Ladislaus: *felix successio regis*³⁴
 Andreas III.: *alegoria perfecta*³⁵
 Venceslaus: *libertas*³⁶
 Carolus I.: *imperium bonum*,³⁷ *iustitia*³⁸
 Carolus II.: *dominandi ambitio*,³⁹ *rebelles*⁴⁰
 Albertus: *metonimia*⁴¹
 Ladislaus Posthumus: *emphasis*⁴²
 Uladislaus Polonus: *pax*, *Allusio*⁴³
 Matthias Corvius: *magnanimitas*, *Ambitio Austriaca*,⁴⁴ *prodigia*⁴⁵
 Maximilianus: *laus regis boni*⁴⁶
 Ferdinandus IV: *exhortatio ad lachrymas*,⁴⁷ *emphasis*⁴⁸

A *Mausoleum*-másolat után még egy unikum is vár bennünket a kézirat végén: *Series Ducum et Regum Hungariae. Duobus distichis nomen et gesta comprehendentibus adornata* címmel epigrammákat olvashatunk az uralkodókról. A *Mausoleum*hoz képest újabb uralkodókat is bevonnak az epigrammák – mint pl. Álmos és Csaba –, viszont Géza király az utolsó, akinek tettei disztichonokba foglaltatnak, így a sor nem teljes. Az epigrammák forrására eddig nem sikerült ráakadni,

²⁹ Uo., 37v.

³⁰ Uo., 37v.

³¹ Uo., 38.

³² Uo., 40v.

³³ Uo., 41v.

³⁴ Uo., 42.

³⁵ Uo., 47v.

³⁶ Uo., 49.

³⁷ Uo., 51.

³⁸ Uo., 51v.

³⁹ Uo., 56.

⁴⁰ Uo., 56v.

⁴¹ Uo., 60v.

⁴² Uo., 62.

⁴³ Uo., 64.

⁴⁴ Uo., 69v.

⁴⁵ Uo., 71.

⁴⁶ Uo., 79.

⁴⁷ Uo., 91v.

⁴⁸ Uo., 92.

így az sem elképzelhetetlen, hogy az írásgyakorlat mellett egy saját poétikai gyakorlat nyomát is megőrizte a kézirat. Berzeviczyé mellett még egy nevet találunk a kézíraton: a címlapon Nagy Iván 19. századi családtörténész possessori bélyegzője áll.

A 18. század vége újabb hullámot és tanulságokat hozott a *Mausoleum*-másolatok terén. Elsőként a *Quart. Lat. 3173.* jelzetű kéziratot fontos kiemelni, amelyben a következő megjegyzést találhatók a másoló kilétét és a másolás idejét illetően: *originale. Norimbergae ... anno ... 1664. impressum, hoc vero in usus proprios manu et industria Joannis Gáspár anno 1780. transumptum.* Gáspár János másolata tehát éppen II. József trónra lépésekor keletkezett, és sok szempontból hiányos, félbe hagyott kézíratról van szó. A kézíratos kötetet Gellén József eredeti metszeteket imitáló vízfestményei illusztrálják, melyek csak Géza fejedelemig készültek el, de a helyük a többi uralkodó esetében is üresen áll. A festmények esetében a háttér a kevésbé kidolgozott, az eredeti metszetekhez képest: az összes alak többnyire egy üres mezőn áll, Keve és Keme vezért pedig fel is cseréli az illusztrátor (ld. 2. melléklet). A kézirat készítőjéről és az illusztrátorról sajnos keveset tudunk,⁴⁹ az azonban látszik, hogy a másolás aktualitását a folytatás, az aktuális uralkodóig való kiegészítés igénye adta, a közvetlen ok talán éppen Mária Terézia halála lehetett. A kézirat ugyanis nem ér véget IV. Ferdinándnál, a további uralkodók nevei is fel vannak írva megfelelő helyközökkel egy-egy lap tetejére: Leopoldus, Iosephus I., Carolus III., Maria Theresia. Vers azonban csak Mária Teréziánál van (halála épp a másolás évében történt), amelynek forrását szintén nem leltem fel, így Gáspár János saját, korábban még máshol nem közölt verséről is szó lehet.

Az *Oct. Lat. 697.* (155x95 mm, 176 f.) Martinus Lautsek 18. század végi szakolcai szlovák lelkész és író másolata, aki huszonnétezer oldalas kézíratos gyűjteményt hagyott maga után, melynek a *Mausoleum*-másolat is része volt. Ismét a Berzeviczy-féle másolatnál tett megállapításra kell utalnunk, miszerint a felső-magyarországiak számára fontos volt hungarus identitásuk fenntartása. Ezen kijelentést csak aláhúzza a tény, hogy egy szlovák lelkész⁵⁰ is lemásolja a *Mausoleum*-t.

A *Fol. Lat. 1704.* jelzetű kézirat (67 f., 370x220 mm) tulajdonképpen egy képmásolat-gyűjtemény. Kézírásos része csupán a *Series Iconum* címmel a kötet elejére illesztett tartalomjegyzék, illetve a képaláírások. Címe: *Icones dvcm et*

⁴⁹ A familysearch.org oldalon, amely anyakönyvi adatok feldolgozása (keresztelés, házasság, születés) alapján tárol alapinformációkat személyekről, Joannis Gáspárra és Josephus Gellénre is több száz találatunk van, mind Zala megyében, mind Felső-Magyarországon van Gellén és Gáspár család is, így a két régió közül valamelyikben készülhetett el a félkész *Mausoleum*-másolat.

⁵⁰ A felső-magyarországiak multikulturális identitásáról ld. BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkori Kárpát-medencében = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk., bev. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, 2008 (Studia litteraria, 45.), 11–23.

regvm Hvingariae a Keve dvce vsqve Iosephvm II. regem coloribvs pictae anno 1785. Tehát ez esetben is II. József uralkodásához köthető a keletkezés, aki maga is megjelenik a képek között utolsóként, az alábbi néven: *Iosephus II. Romanorum Imperator, et XLIX. Rex Hungariae, sed non coronatus*. A képalírás jelzi is a korszak politikai gondolkodásának központi problémáját:⁵¹ zavar állt be a sorban, az uralkodó ugyanis nincs megkoronázva.

Bár a képek egyértelműen a *Mausoleum* metszeteit imitálják színes rajzokban, a gyűjtemény mégsem *Mausoleum*, mivel az aktuális uralkodó is benne foglaltatik – ennek megfelelően a készítő nem veszi át a *Mausoleum* címet sem –, inkább valamiféle politikai üzenettel bíró történelmi képcsarnok, panteon,⁵² melynek possessora és talán a megrendelője a múzeumalapító Széchényi Ferenc.⁵³

A kéziratok közt utolsóként egy szintén Széchényi Ferenc tulajdonában álló – de egy ismeretlen nemesi bélyegzőt is tartalmazó – kéziratos gyűjteményről kell szólnunk, mely nagyrészt 17. századi keletkezésű, 17–18. századi másolatok kétkötetes kolligátuma, több kéz írása. A szakirodalomban főként 18. századi gyűjteményként szerepel, hiszen jelen formáját minden bizonnyal a 18. század második felében érte el, így az *Oct. Lat. 59.* jelzetű (206, ill. 234 f., 160×100 mm) *Miscellanea historico-Hungarica* a 18. század történelemfelfogását és a *Mausoleum* abban elfoglalt helyét mutatja. Ebben a kolligátumban a *Mausoleum* latin és német nyelvű, Magyarországgal, Erdéllyel, a Magyar Királysággal, királyokkal és egyéb méltóságokkal kapcsolatos szövegek társaságában jelenik meg.

A teljesség igénye nélkül kiemelek néhány szöveget a kolligátum anyagából, amelyek illusztrálják fenti kijelentésemet, miszerint a kötetek által a 18. század végének rendi történelemszemléletébe nyerhetünk bepillantást. A kötet teljes tartalomjegyzéke elérhető az Arcanum adatbázisban.⁵⁴

⁵¹ Egy korábbi tanulmányomban már összefoglaltam, II. József korona nélküli uralkodása mennyire fellendítette a Szent Koronáról szóló művek létrejöttét, újra felfedezését, terjedését. Hasonló jelenség lehet a *Mausoleum* terjedésének hátterében is: a király nem volt hajlandó egyezséget kötni a rendekkel, ezzel felborította a hagyományt, így azt újra elő kell venni, értelmezni, felmutatni. (KÖLLŐ Zsófia, *Nyomtatott és kéziratos Szent Korona-történetek a XVIII. század végén*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 2013/1, 25–48.)

⁵² A panteonizáció műszt Pörköly Tibor értelmezésében használjuk. „A panteonizáció műszo nem csupán a Pantheonba (vagy valamely más, a nemzeti panteon státusára emelt objektumba, nekropoliszba stb.) történő bebocsátás procedúráját jelentheti, hanem általában a panteonképző nyelvi és nem nyelvi szertartások rendszerét, azaz a ceremóniális kommunikációnak azt a változatát, amely feladatát elsősorban a nemzet kollektív emlékezetét reprezentáló (imaginárius) dicscsarnok felépítésében és működtetésében látja.” PÖRKÖLY Tibor, „Nagyjainknak panteonja épül”. *Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékezés*, Bp., Anonymus, 2005, 5.

⁵³ „A haza nagy fiai előtt tisztelgő panteon eszméje már a Nemzeti Múzeum megalapításának időszakában összekapcsolódik a történeti képcsarnok létrehozására irányuló törekvésekkel.” (PÖRKÖLY Tibor, *Panteonizáció és vizuális reprezentáció*, Regio, 2004/3, 91.)

⁵⁴ <http://www.arcanum.hu/oszk/lpext.dll/kezirattar/catlat/58d9/5923?fn=document-frame.htm&f=templates&2.0> (2015. 06. 12.)

A kolligátumban igen népszerű a Hunyadi család, mindhárom jeles tagjáról, Jánosról, Lászlóról és Mátyásról is találunk szövegeket:

ff. 96–99. *Virtus triumphans Hunniadis Coruini, seu facta, fata hujus herois de Hungaria immortaliter meriti*. Notae biographicae et genealogicae.

ff. 100–105. *Tristitia fata Ladislai Hvnniadis filii natv maximi*.

ff. 121–160. *Historia Matthiae Corvini uariorum auctorum opera confesta*.

ff. 205–207. *De bibliotheca Budensi Matthiae Corvini*.

Ugyanakkor a jeles alakok közé kerül Zrínyi is:

ff. 209v–210. *De ornamento literario-nummario Tsak-Tornensis Nicolai Serini Zrinii, qui anno 1664. ab apro interfectus*.

A kéziratban megtalálható a számos latin nyelvű történelmi feljegyzés, geográfiai leírás mellett a Szent Korona pápai eredetét legitimáló, és ezért a rendek által gyakran érvként használt Szilveszter-bulla:

ff. 91v–93. *Epistola Sylvestri II. papae ad Stephanum I. regem, quando eidem aureum diadema ... misit*. Ann. 1001.

A német nyelvű kéziratok közül két történelmi összefoglalót kell kiemelnünk, melyek a 17–18. században meghatározták a német ajkú közösségek magyarság-képét:

ff. 3–80. *Der Hungarische Herold, welche des Königreichs Ungarn alte und neue Begebnisse, Veranderungen, Beschaffenheit, Kriegs und Friedens Sachen vorstellet ... ausgefertigt von Friedrich Leutholff von Franckenberg*. Franckfurt und Leipzig, 1688.

ff. 81–193. *Florilegium historiae Hungaricae oder Samlung Verschiedener Stücke zur Erlauterung der Hungarischen Historie gehörig aus Warhafften Geschicht Schreibern genommen, und an das Licht gebracht von I. C. D. in fünf Teilen*. Saec. XVIII.

II. Kiadások

A *Mausoleum*nak már első megjelenése után három évvel, 1667-ben készül egy újabb kiadása. Ezt Nádasdy maga adja ki, saját alapítású nyomdájában, Pottendorfban. Ebből a kiadásból nemcsak a metszetek hiányoznak, hanem a német fordítások is, így lehetőség volt a formátumot is kisebbre szabni: Az 1664-es reprezentatív, mondhatni monumentális és ennek formátumában is megfelelő kiadványt kiegészíti az 1667-es, amely immár könnyen hordozható is.

A következő – szintén metszetek nélküli és csak a latin szöveget tartalmazó – kiadásra 1752-ig kell várni, ez Budán, a Landerer-nyomdában jelenik meg. A kötet egy kettő az egyben jellegű kiadvány, úgynevezett *liber gradualis*, vagyis téziszfüzet, amely a *Mausoleum* szövege mellett diákoknak szóló téziseket, a tananyag összefoglalását is tartalmazza (*Theses ex universa philosophia*). Emellett a kötet bevezetője Máriát mint a magyarok nagyasszonyát is megidézi, így a magyar királyok versei, amelyekben szintén hangsúlyos Mária patronátusa, a 18. századi barokk egy jelentős toposzával megerősítve jelennek meg, diákok számára. Ez után rövid idő telik el, és újra felbukkan a *Mausoleum* szövege, egymás után két évben is, ugyancsak *liber gradualis*ként. A kiadó mindkét esetben a piarista tanár és író, Ambrosovszky Mihály. Ambrosovszky az 1758-as egri (Royer) kiadáshoz jelentős mennyiségű kísérszöveget kapcsol. Ebben az esetben is ott találjuk a diákoknak szóló téziseket, van *Praefatio ad Lectorem*, melynek megszólítottja a *Nobilis Juventus Hungariae*, azaz a magyar nemes ifúság. Ezt követi egy kivonatos történelmi összefoglalás (*Synopsis historiae Ducum et Regum Hungariae*), valamint tizenkét megjegyzés, amelyekben főleg az őstörténetet illetően tesz kiegészítéseket (*Notanda quedam*). A *Mausoleum*ot egyébként szöveghűen közli, azonban érvényesíti a genealógiai szemléletet – az uralkodók alá odairja, ki kinek milyen rokona, illetve kronológiát is közöl, mivel a koronázás idejét is feltünteti a nevek alatt. Az 1758-as kiadáshoz még kapcsolódik egy *Compendiosa Chronologia Hungariae*, amelyben különböző méltóságoknak, nádoroknak, érsekeknek kronológiáját állítja össze. Az 1759-es kiadás abban különbözik, hogy kronológia nélkül, de minden egyebet megtartva kerül kiadásra (ld. 3. melléklet). A fentiekből arra következtethetünk, hogy a 18. század közepén piarista körökben a Nádasdy-Mausoleum a tananyag szerves részét képezte, ráadásul néhány évenként új kiadásra volt szükség, ami a kiadványra való igényt és annak intenzitását is kellőképpen illusztrálja. A *Mausoleum*ot ezen kiadások tanúsága szerint történeti forrásként (is) használták, mivel koronázási adatokkal, kronológiákkal, összefoglalókkal és pontosításokkal egészítik ki, hogy az elmúlt majd száz évben megváltozott történelemfelfogásnak megfelelően használható legyen. Alapjában véve tehát még belefért a 18. század közepének latin nemesi kultúrájának és a piarista oktatásnak a szemléletébe. Mindezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a piarista Horányi Elek lesz az, aki 1773-ban először lefordítja a *Mausoleum*ot, nyomtatásban is megjelentetve azt magyar nyelven. Piarista körökben ezt követően a magyar nyelvű *Mausoleum* is potenciális *liber gradualisszá* válik, 1779-ben Gányi József meg is jelenti a Horányi-fordítást tézisek kíséretében és latin címlappal (ld. 4. melléklet). A tézisek témái: *Historia religionis*, *Historia imperatorum*. A kötet ajánlása Batthyány Józsefnek szól, aki 1776-tól esztergomi érsek, 1778-tól bíboros, tehát leendő királykoronázó személy, később ő koronázta II. Lipótot és I. Ferencet. Jól eltalált gesztus, hogy a koronás fők sorát felvonultató művet neki ajánlották.

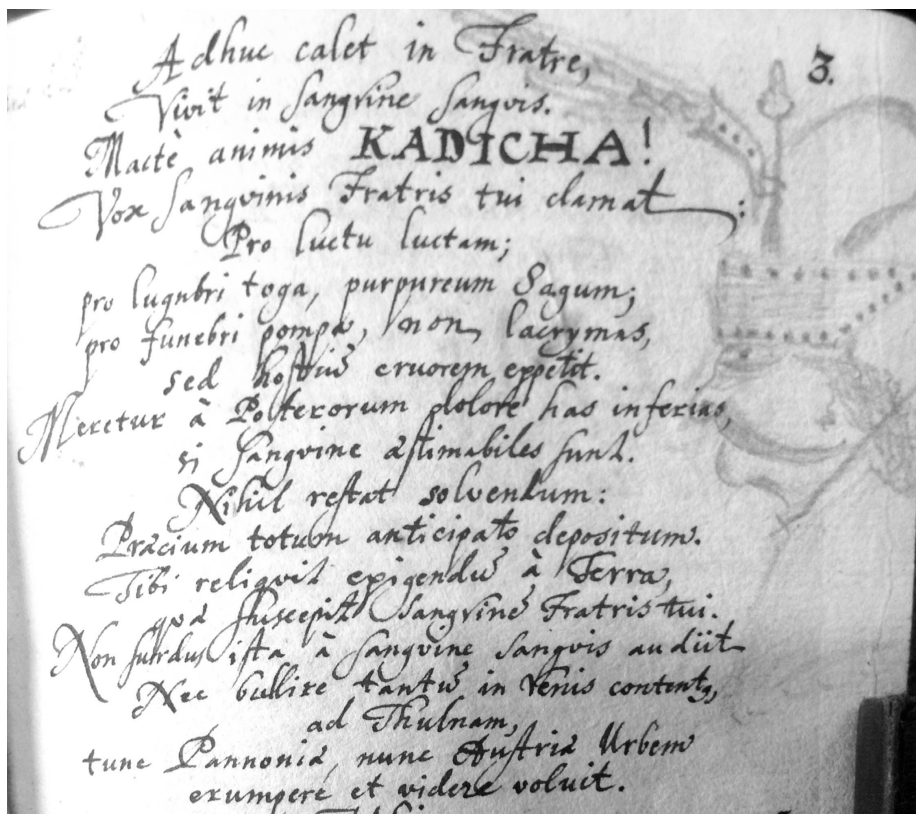
III. Tendenciák a recepcióban

Összefoglalva a másolatok és nyomtatott kiadások vizsgálatának tanulságait, a következő tendenciákat figyelhetjük meg a *Mausoleum* recepciójában:

I. Lipót kora után Mária Terézia és II. József felvilágosult abszolutista uralkodása az a korszak, amikor a *Mausoleum* rendkívüli módon terjedni kezd. A Mária Terézia-érában háromszor is megjelenik a latin változat, megszületik a nyomtatott magyar fordítás, illetve annak egy újabb kiadása is napvilágot lát.

A *Mausoleum* jezsuita berkekben születik – Avancinus, a latin versek szerzője, jezsuita tanár és drámaíró –, a 18. században azonban a piarista rend viseli szíven terjesztését, a század egész második felében. Széchényi Ferenc, akinek könyvtárában két *Mausoleum*-kézirat is megtalálható, maga is piarista neveltetésű volt.

További három jellegzetességet emelnék még ki. A másolatok között igencsak felülreprezentáltak a felső-magyarországi „multikulturális” másolók példányai – rajtuk kívül Erdélyből egyet, a nyugati országrészből néhányat regisztrálhatunk. A *Mausoleum* praktikus célokra is használhatónak bizonyult, beépült a nemesi írásgyakorlatba, illetve az iskolai oktatás rendszerébe. A *Mausoleum* kezdeti képszoveg egysége fellazul, sokáig képek nélkül terjed a szöveg mind kéziratban, mind nyomtatásban, a 18. század végén élénkül fel az igény a képekre, melyek aztán a nemzeti panteonizációs törekvések által közismertek is maradnak, míg a szöveg a 19. századra elavulttá nem válik.

1. melléklet:

Varia historico-politica potissimum Hungariam et Hungaros tangentia,
 Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 140, 3.

2. melléklet:

Keve vezér ábrázolása, Országos Széchényi Könyvtár, Oct. Lat. 3173.

MAUSOLEUM
POTENTISSIMORUM
HUNGARIÆ
REGUM & DUCUM.

Joannis Cui addita est: *Radix*
COMPENDIOSA
CHRONOLOGIA HUNGARIÆ.
SIVE
CATHALOGI:

- I. Eorundem Hungariæ Regum, & Ducum,
- II. Palatinorum & Locumtenentum.
- III. Judicum Curiae Regiæ.
- IV. Banorum Croatiae, Dalmatiæ, & Slavoniæ.
- V. Primatum, sive Archi-Episcop. Strigon.
- VI. Episcoporum Agriensium.

AUDITORIBUS OBLATUM;
D U M

SUB GRATIOSIS AUSPICIIS
REVERENDISSIMI ac CLARISSIMI,
D O M I N I

MICHAELIS
AMBROSOVSZKI,

Cathedralis Ecclesiæ Agriensis Canonici,
Abbatis B. M. V. de Egres, Præpositi S. Petri
de Castro Agriensi, Archi-Diaconi Szabolcsensis,
SS. Theologiæ Doctoris, & Episcopalis
Scholæ Agriensis

DIRECTORIS.

AGRIÆ, Typis Caroli Josephi Bauer, Episc. Typ.

3. melléklet:

Mausoleum Potentissimorum Hungariæ, Eger, 1759.

MAVSOLEVM
INVICTISSIMORVM
HUNGARIAE
REGVM ET DVCVM
LINGVA PATRIA
EXORNATVM
ET
TRIVM DIVORVM
IMPERATORVM
LEOPOLDI M. IOSEPHI I.
ET
CAROLI VI.
CINERIBVS AVCTVM.

PESTINI,
LITTERIS ROYERIANIS.

4. melléklet:
Mausoleum, Pest, 1779.

Nádasdy-Mausoleum Recycled

By leafing through the 17th-century series of the Corpus of the Early Hungarian Poetry we can notice that the portrait series of Hungarian rulers are highly popular. These consist in conveying a poem (mostly functioning as a fictive epitaph) about Hun and Hungarian rulers in order of their reign, along the narrative of the origin of the Hungarian community. The piece which underwent the greatest career among the set of texts and, as it were, represents its prototype, is the 1664 Nürnberg publication referred to as the *Nádasdy Mausoleum*, which displays Hun and Hungarian rulers accompanied by full-length portraits with the pretence of completeness in Latin and German eulogium (at the expense of judge royal Ferenc Nádasdy). The study presents the ways in which the *Mausoleum* was recycled in the 17-18th century: copies, translations, reissues.

Egy Mária-ének évszázada

Az *Angyaloknak nagyságos asszonya* kezdetű ének 16. századi szövegváltozatainak nyelvi jellemzése

Bevezetés

Tanulmányomban három középkori kódexünk (*Peer-kódex*, *Thewrewk-kódex* és *Pozsonyi kódex*)¹ egy párhuzamos szöveghelyének nyelvi jellemzését végzem el. E szöveg az „Angyaloknak nagyságos asszonya” kezdetű Szűz Máriához szóló ének, amelynek szerzését Vásárhelyi Andráshoz kötjük. Elemzési szempontjaim: írástípus és hangjelölés, írásjel-használat és szövegtagolás, hibatipológia és írásbeli megakadás-jelenségek, nyelvjárási jelenségek és szemantikai változások köre. Hangtani jelenségek magyarázatába csak akkor bocsátkozom, ha a scriptor hangjelölési szokása alapján nyelvjárási jelenség állhat az adott betűsor mögött. Az elemzést nehezíti a szövegek másolat jellege, illetve az is, hogy nagyon keveset tudunk a középmagyar kori nyelvjárásokról. Az egyes kódexekben található szöveg nyelvallapotának jellemzése után röviden összegzem az elemzésből levonható tanulságokat.

A korabeli hangjelölési szokások

A magyar helyesírás kialakulásának két fő vonalát a nem mellékjeles (tehát mellékbetűs) vagy kancelláriai írás terjedése, illetve a mellékjeles vagy huszita írás megjelenése adja, végül ezek keveredése során alakult ki a mai helyesírás hangjelölésének és írásjelhasználatának rendszere. A nem mellékjeles helyesírás két részre osztható: az egyjegyes mellékjel nélküli írás volt a kancellária kezdeti szakaszára jellemző, ebben a latin ábécéből hiányzó hangokra a latin

¹ *Peer-kódex*. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata, közléteszi: KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, OSZKÓ Beatrix, Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. (Régi Magyar Kódexek, 25.), 330–337. *Thewrewk-kódex 1531*, közléteszi: BALÁZS Judit, UHL Gabriella, Bp., MTA Nyelvtudományi Intézet, 1995. (Régi magyar kódexek, 18.), 77–82. *Pozsonyi Kódex 1520*, közléteszi: ABAFFY Csilla, ABAFFY Erzsébet, MADAS Edit, Budapest, 2004. (Régi Magyar Kódexek, 29), 63.

betűt használták. Ez azt eredményezte, hogy több betű többféle hangértékben is előfordulhatott; emellett a betűkombinációkkal élő többjegyes (mellékjel nélküli) írás is kialakult.² Az egyjegyes mellékjeles helyesírás az első bibliafordítás (a *Bécsi*, a *Müncheni* és az *Apor-kódex* néhány részletének) újítása. Az, hogy Husz János helyesírási elvét (egy hangot egy betű jelöljön) alkalmazzák a magyar klerikusok, azt jelenti, hogy aki a magyar mellékjeles rendszert kialakította és először használta, Prágában ismerkedett meg a cseh nyelvre alkalmazott új írásrendszerrel. Ezen írástípus későbbi elterjedése a ferences rendi kódexek között a legjelentősebb.³ Csak kevés scriptor helyesírása egynemű, a legtöbb esetben keverék-helyesírással találkozunk. A mai helyesírási elveket tekintve kódexirodalmunkra leginkább a fonetikus elv érvényesítése a jellemző, de megjelenik néhol az etimologikus elv is.⁴ A hibák meghatározása és osztályozása még nehezebb: a kevert írásrendszer, a sokszor másolati jelleg, a normatív nyelvváltozat hiánya és az ingadozó mértékű egyéni nyelvi tudatosság miatt.⁵

A nyelvtörténeti szempontból ómagyar kor végének nevezett korszak nyelvjárásairól keveset tudunk. A középkorban a tatárjárás (a kunok és a jászok betelepülése mellett) a jobbagymozgások miatt, északon a huszita hadjáratok, délen a török betörések következtében kialakuló migráció hatására nyelvjárás-keveredéssel kell számolni. A középkor végén meginduló magyar nyelvű irodalmi élet pedig az irodalmi nyelv megszületésének kezdetét jelzi: egyes nyelvjárástípusok és egyes jelenségek így gátolva lehettek azáltal, hogy az egyházi szövegek meghatározott szókészleten és irodalmi hagyományokon alapultak. Az írás rögzítő szerepéből következett, hogy a könyvek másolása tovább mélyítette a szóbeli és az írott nyelvváltozat közti különbséget. Természetesen teljesen tiszta nyelvjárástípus nincs, és egyes nyelvjárások is mutatnak hasonlóságot, a területi különbségek ellenére számos nyelvjárásban különböző okokból fejlődtek ki hasonló hangtani jelenségek.⁶ Az egyes kezek nyelvjárásának jellemzésekor a hangjelölési szokásaik általános jellegzetességeiből kiindulva állapítottam meg sajátosságaikat, de néhány esetben természetesen többféle olvasati lehetőség kínálkozik.

A *Peer-kódex* változata

A Vásárhelyi András énekét bejegyző személy a *Peer-kódex* harmadik keze: írása kurzív, változó vastagságúak betűi, sok helyen megfolyt a tinta. Helyesírása Kni-

² FARKAS Vilmos, *Helyesírásunk hangjelölés-rendszerének története*, Bp., Akadémiai, 1971, 12–14.

³ KOROMPAY Klára, *Helyesírás-történet* = KISS Jenő–PUSZTAY Ferenc, *Magyar nyelvtörténet*, Osiris, 2003, 295.

⁴ KNEZSA István, *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*, Bp., Akadémiai, 1952, 143.

⁵ HAADER Lea, *Írásbeli megakadásjelenségek történeti pszicholingvisztikai szempontból*, MNyr. 2009, 49–50.

⁶ BENKŐ Loránd, *Magyar nyelvjárástörténet*, Bp., Tankönyvkiadó 1957, 37–73.

ezsa beosztásában III. A típusú keverék-helyesírás: a többjegyes mellékjel nélküli és a mellékjeles helyesírás keveréke.⁷ A szöveg tagolásához összetett rendszert használ. Az ének sorait nagybetű jelöli, ezeket egymástól pont (·) vagy kettőspont választja el (:) – ezek gyakran elmaradnak –, míg a versszakok elkülönülését a kezdőbetűk megnagyobbítása és meghosszabbított szárú dísze jelzi, emellett áthúzott v jelet (Ű) használ a versszakok végén. Kettő virgula (=) jelöli a szótörést: az érintett szó végén és gyakran a következő sor elején is elhelyezte ezeket.⁸ Az Isten, Jézus, Mária nevek kis kezdőbetűvel szerepelnek, Éva nevét nagybetűvel írta. Összetett szavakat, igekötők és igék különírása a korszakban általános.⁹ A szöveg terjedelméhez képest viszonylag sok hibát tartalmaz, ennek oka lehet, hogy másolás közben a lejegyző figyelmét nem tudta kellően a munkájára irányítani. Valamint az is, hogy kevésbé tudatos nyelvhasználó végezte a másolást és az ő betűformái vagy nyelvjárása számára szokatlan, archaikusabb szöveget rögzített. Tévesztéseit legtöbb esetben áthúzással és a szöveg helyére fölé írással javította, betűk esetén a betű átírásával. A következőkben ezeket próbálom összegyűjteni – az első szóalak mindig a rontott, a második szóalakban a vastagon szedett részek jelölik a szerzői javítást – és csoportosítani.¹⁰

1. Betűcsere:

- javítatlan: 2 (*zok* ~ *sok*; *szánki vetés* ~ *számki vetés*, ez utóbbi adódhat a két írásjel hasonlóságából),
- javított: 9 (csak néhány esetben tudjuk, hogy melyik betűt mire javította: *virága*, *szent* [talán y-ból], *segedelmönk*, *gazdggejtója* ~ *gazdagejtója*, *fírfiak* ~ *férfiak*, *szépséges*; *emlekeyzel* ~ *emlékezzél*, *özönről* [talán t-ből], *vétkezésönk* ~ *vétkezetünk* [az első alak az újabb, valószínűleg a másoló által preferált változat, de visszajavította a régiesebb alakra] e három utolsó esetben a betű jelének hasonlósága okozta a tévesztést).

⁷ KNIEZSA, i. m., 104., 127.; FARKAS, i. m., 22.

⁸ KESZLER Borbála, *A magyar írásjelhasználat története a XVII. század közepéig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1995, 30–66.

⁹ BENKŐ Loránd szerk., *A magyar nyelv története*, Bp., Tankönyvkiadó, 70.

¹⁰ LENGYEL Zsolt, *Az írás. Kezdet – folyamat – végpont*, Bp., Corvina Kiadó, 128–180. A műben vizsgált korosztály és a jelenre vonatkozó kutatás miatt korlátozott eredménnyel vetíthető a múltba, viszont a hibák kategorizálásában kiváló iránymutató. Az elemzés a három kódex hasonló kiadásai és nem az eredeti példányok alapján készült, így a hibásnak ítélt adatok az eredeti kódexek alapján módosulhatnak.

2. Mellékjel (alsó vonás) hiánya:

- javítatlan: 2 (*tisztességönk* ~ *tisztességönk*; *törököknek* ~ *törököknek*)

3. Betűkihagyás: javítatlan: 1 (*apostolonak* ~ *apostoloknak*).

4. Hibás toldalékválasztás: *nak-ról*, *ra-ban*¹¹ (*halálonk<nak>* ~ *halálonkról*, *utcájára* ~ *utcájában*).

5. Betűnél nagyobb egység javítatlan kihagyása: szóvégi *onk+nak* (hiányzik): *asszonyonk* ~ *asszonyonknak*.

6. Szövegtagolásnál javított hibák:

- rossz tagolás: 1 („ajtója” után);
- a tagoló jel kihagyása: 1 (13. versszakot kezdő jel).

7. Szótálalási hibák:

- hasonló kezdetű szavak felcserélése: *<paradicsomnak>* ~ *patriarchának* (a *paradicsomnak* szó hat hátrafelé a 4. sorból a 8. sorba).
- 1. Hasonló jelentésű és azonos szótagszámú szó felcserélése: *<irgalmat>* (talán a szövegben előforduló *igaz*-származékok hatására, vagy a másoló rendjében jobban preferált változat) ~ *kegyelmet*.
- 2. Javítatlan, rímrontó szócsere: 8. sor utolsó szava: *dicsősége* (a közvetlenül utána következő szó hathatott előre).

A *Peer-kódex* szövegváltozatának nyelvjárási jellegzetességei között legerősebb a déli-keleti és a kelet-Dunántúli. Ezt támasztja alá az *i*-ző alakok használata *ü*-vel szemben (*szíz*, *dicsőséges*). Az *igazságonkhoz* hasonló *u*-val szembeni *o*-zás és a *tisztességönk*hez hasonló *ü*-vel szembeni *ö*-zés keleti nyelvjárásokra jellemző hangsúlytalan helyzetű záródás.¹² Az *i~ü* és *e~ö* szembenállás mellett kifejlődő eredmény: az *i*-zés *e*-ző (*mend*, *kerály*, *kencs*) alakokat, *ü*-zés pedig *ö*-ző alakok terjedését hozhatta magával (*bölcs*). Az *i*-s alakokkal szembeni *e*-zés erősen mutatkozik meg, ez az ország középső, kelet-Dunántúli részére volt jellemző.¹³ A nyíltabb magánhangzók régies stílusról vagy régebbi forrás felhasználásáról is tanúskodhatnak (*hivolkodásonk*) a nyelvjárási sajátosságon kívül, ugyanígy régies az *angyal* szó a szövegben *angel* betűsorral írva. Ugyancsak a keleti származást vagy korai szöveg felhasználását sejteti a középkor végére már mérséklődő [v] és [w] hangot jelölő *v*, *u*, *w* betű nagyfokú váltakozása: nyugaton már XIII. században megindult a *v* állandósulása, keleten a XVII. században is még tartott a [β]-s ejtés.¹⁴ A következő táblázat szemlélteti a nyelvjárási sajátosságokat.

¹¹ Ez a javítás kevésbé egyértelmű, talán egy bastarda *r* látszik megbújni a javítás alatt.

¹² BENKŐ szerk., i.m., 177.

¹³ BÁRCZI Géza, *Régi magyar nyelvjárások*, Magyar népkutatás kézikönyve füzetek, 1947, 19–27.

¹⁴ BENKŐ szerk., i.m., 77.

Nyelvjárási jelenség leírása	Érintett hangpárok	Jellemző tájegység vagy terjedési irány	Szóalak
illabializáció	ű > í, ü > i		szíz, dicsekedjél
nyíltabbá válás	í > é	Dunántúl nyugati irányába terjed	népnek, férfiaknak
labializáció	i > ü, í > ő	délről a Dunántúlon, a Balaton keleti részétől az északi és nyugati részig	születésönk, ügyelmes
intervokális β labializálja az előtte álló hangot, hiátus kitöltetlen	i > ü	nyugati és keleti szélek	szüőnkért
nyíltabbá válás	i > e	Dunántúl keleti részéből terjed, Szerémség	mend, kencs, kerály
utolsó vagy hangsúlytalan szótag nyíltsága	ü > ö, u > o		reménségönk, hivolkodás
utolsó vagy hangsúlytalan szótag zártsága	o > u		nagyságus, bódogságus
geminálódás	s > ss, z > zz	Dunántúl	bűnössöknek, azzonképpen
depalatalizáció	ny > n	középső rész	reménség
palatalizáció	n > ny, l > ly	középső és keleti részek	szegényeknek, kerályoknak
az l vokalizációja	ol > ó	legerősebben nyugaton	ótalmazó, bódog
	ó > ol		oltalmazó
hangsúlytalan helyzetű labializáció	e > ö	Duna-Tisza közétől keletre	széködben
	ról, ről, től	keleti részek	halálonkról, esésről, vétéről, özönről, istentől

A Thewrewk-kódex változata

A *Thewrewk-kódex* 1. kezének munkája bastarda írás, III. D. típusú keverékek-helyesírás.¹⁵ A szövegben különböző egységek tagolására külön jelet nem használt. Az írást díszes kezdőbetűvel kezdte, a későbbiekben a versszakok kezdőbetűi-

¹⁵ KNIEZSA, i. m., 137, FARKAS, i. m., 22.

jét írta nagybetűvel. A sorvégeken kettő virgula (=) jelzi az szótörést, a következő sor elején csak ritkán ismételte meg. A hatodik versszak első sorának ötödik szótagára eső Jézus nevet nagybetűvel írta, ez az eljárás ismétlődik meg a tizenkettedik versszak első sorában is, ahol a hetedik szótagra eső születetésünk szó kezdőbetűje nagybetűs. Ez a hatvannégy soros műben a huszonegyedik, illetve negyvenötödik sorokra esik, így ennek csak versszakok szintjén van jelentősége. Neveknél nem használ nagy kezdőbetűt. Hibái másoló hibák:

1. javítatlan, betűalak hasonlóságán alapuló betűcsere: *velen* ~ *velem*;
2. javított hibák
  - azonos hangértékű betűk közül az újabb választása: *ítéletiiben* (az *ÿ* helyén két *i* látható, a másodikat hosszabbította *y*-ná),
  - szókihagyás: *annya* (utólag írta a margóra).
3. Korábbi változathoz képest hibák:
  - betűkihagyás: *szólok* (helyesen: *szólonk*; E/1 a T/1-es alak helyett),
  - téves szótalálás: *ez vegyeknek* ~ *özvegyeknek*,
  - értelemzavaró betoldás: „sok bűnönkről” betoldása (helyes a „sok bűnönkért” lenne, tehát hibás a toldalékválasztás).
4. Korábbi változathoz képest javított betűcserék: *szán ki vetésnek* ~ *szám ki vetésnek*, *zok* ~ *sok*;
5. korábbi változathoz képest javítatlan hibák: *mártíromok* (latin és magyar többes szám jele van a szón egyszerre).

Nyelvezete és hangjelölése alapján másolata már többszöröse az eredetinek: keveredett a rendszere a [c]-[cs], [g]-[gy] hangokra, az [ő] és [cs] hang jelölésére kétféle rendszerből vette a jeleket. A *Thewrewk-kódex*beli másolatban több nyelvjárási jelenség tükröződik. A 3., 4., 10. sorban jelentkező *ö-ző* alakok a *Pozsonyi kódex* másolója hatására kerülhettek a szövegváltozatba. Erre a szövegre jellemzők a nyugati *i*-s és *e*-s illabiális alakok (*tikere*, *terekekknek*), illetve ez *é* helyetti *i*-zés (*bínes*, *fírfiaknak*), de a fordítottjára is van példa: *kén* 'kín'.¹⁶ Néhány alak párhuzamos a *Peer-kódex*beli szövegével is: 20. sor: *halálonkról*, 22. sor: *kencs*, 45. sor: *sirodalmas*. a scriptor anyanyelvjárása nyugati peremnyelvjárás lehet, melyre rákerült a kelet-Dunántúli, középső nyelvjárási réteg, valamint a *Pozsonyi kódex* déli-délkeleti sajátosságai.¹⁷ Egy táblázatban összefoglalva mutatom be a szöveg jellegzetességeit.

¹⁶ BENKŐ szerk., *i. m.*, 154.

¹⁷ BÁRCZI, *i. m.*, 19–27.

Nyelvjárási jelenség leírása	Érintett hangpárok	Jellemző tájegység vagy terjedési irány	Szóalak
illabializáció	ű > í, ü > i	Dunántúl nyugati része, észak-északkelet	szíz, dicsekedjél, sziletésünk, dicsőséges, bines, bínönkrül, tikere,
zártabbá válás	é > í	peremterületek: Észak-Nyugat-Dunántúl, kelet	fírfiaknak
nyíltabbá válás	í > é	Dunántúl nyugati irányába terjed	népnek, kénvallási
labializáció	i > ü, í > ő	Dél-Kelet-Magyarországról terjed a Balaton észak-nyugati részéig	bülcs,
zártabbá válás	e > i	nyugat	mind, kincs, királyoknak
nyíltabbá válás	i > e	Dunántúl keleti része, Szerémség	ehai
illabializáció	ö > e	délről Budáig, észak-északkelet	özenről, gyezedelme, ördögöknek, terekkeknek, eszvén, tikere
utolsó vagy hangsúlytalan szótag nyíltsága	ü > ő, u > o		bínönkrül, titkos
utolsó vagy hangsúlytalan szótag zártsága	o > u		nagyságus, bódogságus
geminálódás	s > ss, l > ll, k > kk	Dunántúl	essetünk, szóltnak, prédikállási, bajvívássunk, terekkeknek
depalatalizáció szó belsejében	ny > n, ly > l	középső rész	reménség, szegéneknek, királoknak
palatalizáció	n > ny, l > ly		királyoknak
az l vokalizációja	ol > ó	legerősebben nyugaton	ótalmazó, bódog
hangsúlytalan helyzetű labializáció	e > ő	Duna-Tisza közétől keletre	szeretetödben, ezvögyeknek
	ről > rül	nyugat	bínönkrül

A Pozsonyi kódex változata

A *Pozsonyi kódex* 6. kezének írása bastarda. Betűinek mérete és jól megformáltsága változó; nagybetűt használ a versszakkezdéshez. Az adott sorokat a papírlap széléig írja, nem használ elválasztójelet, a következő sor elején folytatja az írást. Az egész lapon egy másik szöveg tintájának nyomai láthatók, a két réteg gyakran egybemosódik. A rövid szöveg terjedelmi korlátai között is találunk betűjavítást: a *nekūd* szóban a *k* jel utólagos beszúrását. Mivel a lejegyző nem használt szóelválasztó jelet, a *myn* szót, a töredék ötödik sorában, amely nem fért ki a lapszélig, a következő sor elején teljesen kiírta: *mind*, majd folytatta a szöveg lejegyzését. Ugyanakkor a befejezetlen szót nem húzta át. A *Peer-kódex* szövegváltozata csak egyetlen későbbi másolatban őrződött meg hasonló terjedelemben – a *Thewrewk-kódex*ben. Viszont e változat inkább a *Pozsonyi kódex* töredékével rokon, tehát feltételezésem szerint A *Thewrewk-kódex*be nem közvetlenül a ferencesektől másolták az éneket. Az ének az 58. sorig tartalmaz még nyelvjárási eltérést, amely a forrásra utal vissza. Így tehát jogos a felvetés, hogy a *Pozsonyi kódex* változata is legalább 16 versszakos változatban élt a szóbeli hagyományokban. Érdekes még, hogy a *Pozsonyi kódex* lejegyzője az [ö]-t *ew* betűkapcsolattal jelölte, addig itt az első 7 sor *ö-ző* nyelvjárási alakjaiban mégis *o*-s alakokat jegyeztek le, később ellenben *ew*-s alakok lesznek többségben az *ö*-zést mutató nyelvjárási sajátosságok esetében. A *Pozsonyi kódex* szövegébe az énekből lejegyzett utolsó szó (*tisztassága*) kettőzött *s* jele dunántúli nyelvjárási sajátosság. A töredék nyelvezete tehát délkelet-magyarországi és dunántúli nyelvjárási sajátosságai illenek a szegedi apácák Somlővásárhelyen keveredett dialektusával. A lapra, amelyre a scriptor elkezdte az „Angyaloknak nagyságos asszonya” kezdetű éneket lejegyezni, csak az ének első hét sora fért rá, a következő oldalon nem folytatódik tovább ez az ének.

Az ének szerkezete

Az ének a Mária-imádságok hagyományai szerint majdnem teljes egészében dicsőítő jelzők sorozata. A szövegben kétféle megszólalásmód keveredik: hol Szűz Máriát szólítja meg és hozzá intézi könyörgését (te), hol róla ír magasztalást (ő) az elbeszélő. A kolofon hiányzik a *Thewrewk-kódex* szövegéből – hiszen nem releváns arra a változatra –, a lejegyző nem helyettesítette a saját másolatának keletkezési körülményeinek ismertetésével.

A feltételezést követve, miszerint Vásárhelyi énekének első lejegyzett változata is tudatos szerkesztés eredménye, felvetődik, hogy vajon milyen szövegek alapján szerkesztett át. Különböző versszerkesztési eljárások találhatók a *Cantilenában*:

- akrosztichon létrehozása;
- ezzel párhuzamosan a névelő elhagyása (*halottaknak nagy hiedelme, emlékezzél angyeli esésről*);
- szórend megváltoztatása (*áldott te légy*);
- rímtől független szóismétlés (*emlékezzél*), rímtől függő szóismétlés (*vétkezetünk*);
- ige helyett főnévi szerkezetek használata (*megvilágosítottja*);
- teljes szerkezetek ismétlése (*ha te nem lész nekünk*);
- sorok (majdnem pontos) ismétlése (29–32. sor és 53–56. sor);
- illetve a ritmus érdekében szükséges pótlások (*ezer öt száz és nyolc*).

Az éneken belül is párhuzamos szöveghely a 8., 14., versszak; a 10., 12. versszak – e szakaszok átszerkesztése és megismétlése az akrosztichon kialakításához volt szükséges. Az akrosztichon – amennyiben valóban tévesztés található benne – a 10. strófánál *V* betűt kellene, hogy tartalmazzon, viszont helyette *S* (*siradalmas*) áll. A strófa tisztán látszik, hogy ez a szerző egyéni betoldása vagy a másoló gyakorlatlansága. A 37-től a 40-ig tartó sorok szakaszában (azaz a 10. versszakban) található *v*-vel kezdődő szó (*vétkezetünk*); így ez a tévesztés a szó, illetve a sorok rendjének megváltoztatásával korrigálható. Nem kellene a *viadalmas* szót betoldani – ez a lépés nyelvileg indokolatlan is, mivel a *Cantilenában* e jelentés kifejezésére mindig a bajvívás szókapcsolatot használja a szerző. A versszakot pedig a következőképpen formálnám át:

Vétkezetünk rettenetes nekünk
 És sirodalmas az mi életünk
 És mi nekünk sok vétkezetünk
 Ha te nem lész nekünk segedelmünk

Ha csak a *sirodalmas* szó kicserélését tekintjük elfogadhatónak, akkor a *várodalmas* szót javaslom. A *vár* szó ugyanis ekkor 'nyugalomban van, nem tesz semmit, úgy marad' jelentésben is használatos volt.¹⁸ A két sor jelentése tehát így alakulna: 'semmittevéssel teli az életünk és ez nekünk a sok vétünk'. Talán az is előfordulhat, hogy a strófa 2. sorába kellene csúsztatni az „és mi nekünk” helyébe a *sirodalmas* szót, ez ilyen módosulást okozna: **váradalmas nekünk mi életünk, sirodalmas mi sok vétkezetünk*. Ez viszont a nagyobb változtatás miatt kevésbé indokolt.

Szerkesztés nyomait mutatják a következő szakaszok a *Peer-kódexben*, melyek vagy az alkotó bizonytalanságának, vagy a másoló tévesztésének, önkéntes újjításának tudhatók be. A 18–20. sorig pontatlan mondatfűzést találunk: a 18. sor

¹⁸ TESZ = BENKŐ Loránd főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III.*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1967–1976. TESZ 3., 1089b.

elejére nem kellene a kötőszó (*hogy*). Vonzatszerkezeti (*esedezzeél szent fiadnak, esedezzeél halálonkról*) és szóalaki (*szűönként*) régiségek is megmutatkoznak. A 25. sor szintén problémás szöveghely, ugyanis az első szó két olvasati lehetőséget enged: *segéljed*, illetve *szégyeljed*. A 38-as és 39-es sor többszörös ismétlései is bizonytalanságot mutatnak, a 40. sor 12-es szótagszámú, szintén ismétlést és kétértelmű olvasatú szót kínál. A 48. sorban szintén ismételt szószerkezetet látunk.

A *Thewrewk-kódex*be bejegyzett szövegváltozatban a fenti helyek nagy részénél korrekciókat látunk, de valószínűleg ezek már a *Pozsonyi kódex* szövegváltozata óta öröklődtek. A jelzők betoldásával próbálták a szótagszámokat és az egyértelműen bizonytalan részeket javítani. Ennek eredményeként általában új szöveghelyekkel helyettesítették a problémás részeket, a régies kifejezéseket újabbakra cserélték (18., 46. sor), vagy a szó-, vagy a szintagmaismétlést oldották fel betoldással (38., 39., 48. sor) – gyakran aktualizálva, megváltoztatva ezzel a szakasz jelentését (az 56. sor talán a mohácsi vészre utal).

Korábbi nyelvi réteg nyomai az énekekben

A legkorábbi változat szövegében több példa is akad olyan szöveghelyekre, amelyek egy korábbi keletkezés lehetőségét adják. Ezek úgy maradhattak a szövegben, hogy Vásárhelyi András a szöveg szerkesztésekor változatlanul átvett szerkezeteket, kifejezéseket. A későbbiekben e szöveghelyek, a szerkesztésének nyomait őrző részek kikoptak az énekből. Természetesen mikor egy-egy szóalak jelentését vizsgáljuk, tekintettel kell lenni arra, hogy nem tudhatjuk biztosan, hogy pontosan meddig él együtt, mikor válik el egy-egy jelentés, és hogy milyen viszony van egy szónak több különböző jelentése között. Általában a szöveghelykörnyezet is befolyásolja egy-egy szó jelentésfejlődését.¹⁹ Ha a változás olyan mértékű, hogy két külön szóalak alakul ki egy közös szóból a különböző jelentések kifejezésére (tehát szóhasadás lép fel), akkor sem lehet pontosan megállapítani, a jelentések kialakulása előtt hasad ketté a szóalak és éltek együtt azután, vagy előbb alakult ki több jelentése a szónak, és a többértelműség feloldásáért különült el a két jelentés két szóalakban. A folytatásban azokat a szöveghelyeket idézem az eredeti sorrendben a *Peer-kódex*beli változatból, melyek egy korábbi jelentésben is állhatnak.

1. A negyedik versszak *ihai* szava, amely még 'lelkei' jelentésben is állhatott. Az előző sorban előforduló *lélek* szót e helyen talán szinonimával helyettesítette.²⁰
2. A harmadik versszak *dicsekedjél* szava nem azt jelenti, hogy 'kérekdejél', hanem a *dicsekszik* szónak egy másik jelentésével 'valaminek birtokában van'

¹⁹ KÁROLY Sándor, *Általános és magyar jelentéstan*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970, 218–222.

²⁰ TESz 2., 194b.

magyarázható, úgy értelmezném: „uralkodjál angyali székedből”. Emellett lehet még a jelentése ’dicsőülj meg’ is.²¹

3. Az ötödik versszakban ide kapcsolódik a *bátorság* szó. E szó is az alapjelentésén kívüli értelemben olvasandó (de szintén régebbi jelentésében, amely azért tűnhetett el, mert új szót használtak erre a jelentésárnyalatra), amely nem más, mint a ’biztonság’ (1372/1448).²² A *bízik* igéből alakult *bizton* (1535) szó aztán leváltotta a *bátorság* szónak e jelentését.
4. A hetedik versszak régisége a *megengesztel* kifejezés, ma már idegennek hat. Korabeli jelentései: ’engedelmességre késztet, leigáz; könyörületessé tesz, haragot eloszlat; lágyít’.²³ A *meg* igekötő helyébe (többek között annak túlzott megterheltségét oldandó) a *ki* igekötő került ezzel az igekötővel szerepel a mai köznyelvben.
5. A hetedik versszakban a *segéljed* szó írott alakja („Scegel’ed”) két olvasatot enged meg. Az *sc* betűkapcsolatot általában [sz] hang jelölésére használták. A ferences írásban a *g* jel [g] hangot, a huszita írásban [gy] hangot jelöl. Ezt az alakot következetesen a későbbiekben is használja: a 10. versszakban szerepel a „fceghedelmõnkh” szó. Ezt a két szót *segéljed* és *segedelmõnk* alakban olvassák. A *gh* betűkombinációt is használja e kéz [gy] hangértékben is. Az Apáti-énekekben ugyanez a kéz a *szegény* és *szégyen* szavakat ugyanazzal a betűsorral jelöli: „scegen”, „sceghen”.²⁴
6. Ugyanígy archaikus a *bozo* szó, amely talán a *buzgó* szó régebbi, de azonos jelentésű szóalakja, talán a passzívva vált igetővel alkotott hapax.²⁵ A „buzgó bízók” költői fogás – már a *Thewrewk-kódex* változata is elhagyja, mert valószínűleg nem érti, a ritmust is megbontja a jelző használata. A szó nem jelenik meg az olvasatokban.
Korábban a *bosszús* szó töredékének véltem, így magyarázva a sorkezdő *segéljed* szó *szégyelj* olvasati lehetőségét: „szégyelj meg te benned bosszúsokat”. A *megszégyell* ma is használatos ’szégyell valamit’ jelentésben. Így a következő *bízókat* szóval a hasonló hangalak miatti téves szótalálást tettem fel.
7. A *Peer-kódex nyolcadik* versszakában olvasható *týtheq* szó jelentése valószínűleg nem azonos a mai *titkos* szó jelentésével. Szokványosabb lenne egy ⁹-jel az „us” szótag rövidítéseként, viszont a *h* után még egy karakter, inkább *e*

²¹ TESz 1., 631.

²² *Uo.*, 310–311.

²³ *Uo.*, 768.

²⁴ *Peer-kódex. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata*, közléteszi: KACSKOVICS-REMÉNYI Andrea, Oszkó Beatrix, Budapest, Argumentum Kiadó, Magyar Nyelvtudományi Társaság, 2000. (Régi Magyar Kódexek, 25.), 337–341. TESz 3., 507b–508a, 694–695, 697.

²⁵ BENKŐ Loránd szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 88–89, 321–327.

mint szokásos *c* áll. Magát a *týtheq* alakot *titekú* (ma *titkú*) alakkal olvasnám – „titkú”-t egyedül Révai olvas.²⁶ Ennek a szónak van még egy ma már nem használt jelentése: ’megmagyarázhatatlan, rejtélyes dolog’ (1372/1448), így a „titkos tanács” érthető magyarázatra szoruló tanácsként is.²⁷

8. A tizenegyedik versszak *tápláló* szava nem a mai ’etet’ jelentést képviseli, régi jelentése a ’támogat, gyámolít’.
9. A tizenharmadik versszakban a *hiedelem* szó sem a mai ’félelem, babona’ jelentéssel bírhat, hanem egy régebbi jelentésre, az időjárás viszontagságaival szembeni védőhelyre utalhat. Tehát a holtak (nyugalmának vagy emlékének) védelmezőjévé válik Szűz Mária.²⁸

A szöveg fejlődése

Ebben a szakaszban azt vizsgálom meg, hogy a *Peer-kódex* egyes szöveghelyei milyen változatban jelennek meg a *Thewrewk-kódex* szövegében. Kérdéses, hogy a befejezetlen *Pozsonyi kódex*ben is e szövegrészek álltak volna, de a már bemutatott eredmények alapján nagy valószínűséggel az esetek jelentős hányadában igen. Eme újabb szavak általában az elavult szavak helyén találhatók, de a régivel megegyező jelentésben. Néha már a jelentés sem öröklődik, hanem teljesen új szót találunk ezeken a szöveghelyeken.

1. Az ének vallási méltóságainak latin neveiben az *-in* végződés a latin többes szám jele. Valószínűleg a scriptor nem tudott latinul, ezért tette e szavakra még a magyar többes szám jelét is. Végso soron talán már a somlóvásárhelyi scriptor is ilyen formában jegyezhetette le a szavakat.
2. A második versszak *dicsősége* szava, amely megtöri a korábbi sorok rímét, a *Thewrewk-kódex*ben a *várása* szóra cserélődik, ez majdhogynem helyreállítja: a „ga” szótag helyett a „sa” szótag miatt csak az utolsó hang cseng össze.
3. A negyedik versszak *ihai* szava, amely *ehai* alakban szerepel. A *Thewrewk-kódex*ben *éhai* szó ’éhség, szomjúság’, illetve ’koplálás’ jelentésben is állhat, az árvák nélkülözéseire utalva.²⁹ Emellett nyelvjárási változata is lehet az *ihai* ’lélek; valamely belső szerv’ szónak. Szintén ebben a versszakban kerül az „és vének” kifejezés helyébe az „ez vögyek” szókapcsolat.

²⁶ RÉVAI Miklós, *Elegyes versei, és néhány apróbb kötetlen írásai függelékül hozzájuk adatnak másoknak is némelyly hozzá íratott darabjaik, végre néhány régiségek is*, Pozsony, Loewe Antal betűivel, 1787, 292.

²⁷ TESz 3., 926.

²⁸ TESz 2., 110.

²⁹ Uo., 194b.

4. Ugyanez és a következő strofa *szűvei és szűönként* (a szótó v-je nem jelölt, „szűvönként”;³⁰ szavai nyelvjárási változatai a *szívei és szívünkért* szavak helyett először a *szín* ’arc, tekintet’-szót találjuk,³¹ majd a „sok bűnönkről” szókapcsolatot.
5. A hatodik strofa utolsó szava a *Thewrewk-kódex*-ben már megvigasztalója alakban áll a korábbi bevett kifejezés helyén. Talán a mohácsi események hatására változhatott meg. A strófában a *megnyugosztója* szóból javított *nyugossága* szó a rímet kis mértékben megbillenti.
6. A hetedik versszak utolsó sora teljesen kicserélődik: a 20. és 28. sorok kompilációja, szintén a történelmi események hatására.
7. A következő két értelemjavítás egy szinonima betoldása a tizedik versszakban van. Elsőként az „és mi nekünk” kifejezés helyett valószínűleg nem a *Pozsonyi kódex* szöveghelyét, hanem saját betoldását látjuk a *Thewrewk-kódex*-beli változat *iszamandó* ’iszonyú, iszonytató’ (TESz 2. 247) szavában,³² a strofa *rettenetes* szavának előrevetüléseként. A szóalak legelső előfordulását látjuk – beszélt nyelvi fordulat lehet. A másik a *vétkezetönk* szó ismétlése helyett, ennek jelentése után, az *esett* szó kerül a szövegbe, úgy mint ’esés, bukás’.
8. A következő szakaszban ismét a komor hangvétel megmutatkozásához hasonló jelek látszanak: a mártírok „diadalmassága” helyén „nagy vér hullás” áll.
9. A 46. sor teljesen kicserélődik, valószínű, hogy itt is újabb egyéni betoldás figyelhető meg. A számára értelmetlen régibb (és nyelvjárási) *fügyelmes* ’figyelmes, figyelemre méltó’ szó³³ helyén a *féledelmes* szót találjuk.³⁴ A *hivolkodás* ’semmittevés, tétlenség’ szót sem ismerte fel a scriptor, e helyen is a korábbi betoldásával él.³⁵
10. A tizennegyedik versszak utolsó sorában újra az eseményekre reflektáló változatok kerülnek be, ez eredhet a feltett *Pozsonyi kódex* feltett hosszabb, szóbeliségben létező változatából is.

Összefoglalás

Ez elemzés eredményeként elmondható, hogy mindhárom szövegváltozat másolat. Erre utalnak a nyelvjárási jelenségek a szövegekből: a két hosszú énekben több nyelvjárási terület jellegzetességei láthatók, a *Pozsonyi kódex* töredékének

³⁰ TESz 3., 769a.

³¹ Uo., 758b.

³² TESz 1., 795.

³³ TESz 1., 907.

³⁴ Uo., 870.

³⁵ TESz 2., 124.

nyelvjárási jelenségei megjelennek a *Thewrewk-kódex* változatában is. E kettő variáns nyelvileg közelebb áll egymáshoz, mint a *Peer-kódex*ben olvasható ének, melynek hangjelölési rendszere és egyes szöveghelyek jelentései még régebbi nyelvállapotot tükrözhetnek. Ez eredhet abból, hogy Vásárhelyi András különböző korábban már a latinból magyarra fordított szövegeket használt fel a saját énekének összeállításához, lehet stiláris jegyként archaizálás, ugyanakkor egyes morfológiai sajátosságokkal együtt lehet nyelvjárási sajátosság is.

A Mary-prayer's Century:

Linguistic Characterization of the 16th Century Variants of the Mary-prayer known as *Angyaloknak nagyságos asszonya* [Angels Worshipful Lady]

This study gives a short linguistic comparison of a text from three Hungarian codices (*Peer-kódex*, *Thewrewk-kódex*, *Pozsonyi kódex*). This text („Angyaloknak nagyságos asszonya”) is an old chant to Saint Mary, which author was supposed to be Vásárhelyi András. The three text was analysed from the following aspects: type of the script, the use of punctuation marks, partition of the chant, inaccuracy in the writing, dialectical signs – however we know little about the dialects and semantical features of the middle Hungarian. I give phonological explanation only when the part of the text could be read as a dialectal variant of the hypothetical standard in that age. All three variants are descendants of a lost original text, but the texts in the *Thewrewk-kódex* and the *Pozsonyi kódex* are probably closer to each other. There are some parts of the variant in the *Peer-kódex*, which are maybe the remnants of an older chant – this makes the analysis more uncertain.

Egy törökszentmiklósi népi kézirat os füzet

Egy 2008. szeptemberi tiszakürti (Szolnok m.) terepkutatás során a falubéli régiséskereskedőnél bukkant fel egy törökszentmiklósi hagyatékból származó kézirat os füzet.¹ A kézirat első bejegyzését 1881. december 8-án ejtette meg egykori tulajdonosa, Deák Lajos, az utolsó datált beírását 1896. október 18-án készítette. A füzet néhány hétköznapi bejegyzés mellett számos, a népköltészet műfajai közé sorolható művet tartalmaz. Küllös Imola meghatározása szerint „mindenes”, „elegyes” gyűjteménynek, *omniárium*nak tekinthető.² A kifejezetten szép nyelvezettel, igényes stílusban, de központosítás nélkül, következetlen helyesírással írt ötven elkülöníthető darabból huszonhárom lakodalmi vőfélyvers, négy temetési ének, négy katonaéletről szóló vers, négy mese, három tűzér szakmai szöveg, a többi egyéb műfajú.³

A füzetben megtalálható szövegek közül a népmesékkal szakdolgozatomban már korábban is foglalkoztam, azokat a magyar népmesekutatás módszereivel elemeztem.⁴ Népi kéziratban fellelt népmesékkal a magyar néprajzi kutatás alig találkozik, főként nem ilyen szép stílusban megírtakkal. Ritkaságuk mellett néhány egyéb sajátosság is elemzésre érdemessé teszi őket: *A(z) pórul járt apostol* verses, strofikus formája eddig egyedi a magyar népmese-irodalomban. A *Nem szalad el az lajtorja* egy ostoba házmaster története, amely a népköltészet eszközeit remekül felhasználva neveteti ki az emberi hiúságot. Párhuzamait eddig ennek sem sikerült fellelnem. A *Mese és monda(t)* kezdetű novellamese a Halál és a vénasszony jól ismert történetének változata. *Az atya sírja* címet viselő mű több tündérmeséből összeálló története nyelvezetével, frappáns összekapcsoló elemeivel tűnik ki a népmesék közül. Jelen munkámban, rövid szakirodalmi összefoglaló után, a kutatás eredményeit kívánom ismertetni, valamint stilisztikai szempontból vizsgálom meg a meséket.

¹ A kéziratot Barna Gábor, a Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszékének tanszékvezető professzora találta és bocsátotta rendelkezésemre.

² KÜLLÖS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*; Bp., L'Harmattan, 2004, 53.

³ Barna Gábor besorolása, BARNÁ GÁBOR, *A pórul járt apostol legendamese (AaTh – MNK 791) verses változata = Hit–Élet–Tudomány: Tanulmányok Molnár Ambrus emlékére*, szerk. KÜLLÖS Imola, Bp., Soli Deo Gloria, 2010 (Vallási Néprajz, 15), 197.

⁴ A szakdolgozat címe: *A törökszentmiklósi kézirat os füzet: A füzetben található népmesék folklórisztikai elemzése*, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014, kézirat.

A kéziratos füzetek a tulajdonosok által az általuk elért kulturális közegekből, valamely egyéni szempontok alapján kiválogatott szövegek gyűjteményei. A magyar és európai népköltészet, népi epika, hitvilág, általános tudásanyag hiteles megőrzői, egyaránt tartalmazznak úgy a magaskultúrából, mint a szóbeliségből, és a populáris irodalomból származó elemeket. Kutatásuk a 18. század végén Révai Miklós felhívására kezdődött el, aki a ponyvákban és kéziratokban fennmaradt „költői régiségek” felkutatását szorgalmazta. Vizsgálatuk ezután a népköltészet kutatásával párhuzamosan haladt. Feldolgozásukhoz nagy lendületet adott Stoll Béla munkássága, aki elméleti alapvetéseivel, forráskiadásaisal, valamint a kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiájával,⁵ és nem kevésbé az időrendi csoportosítás bevezetésével megalapozta azok mai kutatását. Kócziány János Köllő Károly jegyzeteivel 1972-ben adott közre egy, 17–19. századi magyar kéziratos füzetek román szövegeit tartalmazó válogatást. Szintén értékes még Bán Imre és Julow Viktor antológiája a debreceni felvilágosodás kori diákirodalomról.⁶ Komáromy Sándor a sárospataki énekeskönyvek és versesgyűjtemények leíró-elemző-értékelő áttekintését nyújtotta.⁷ Az 1970-es évektől a tematikus szövegkiadványok szaporodtak meg, Stoll Béla, Küllös Imola gondozásában. Voigt Vilmos forrásfeltáró és -kiadó erőfeszítései a 1980-as években sajnos megszakadtak.⁸ Említésre méltó még Katona Imre és Lábadi Károly munkája, a *Kopácsi énekeskönyv*, amely Csöbrös István repertoárját adja ki.⁹

A négy meseszöveg népmesei jellegét a hagyományos motívum- és szűzsé- anyagból való építkezés, a stilisztikai eszközök és a mesei idő, tér, társadalom¹⁰ jellegzetes tulajdonságai támasztják alá. Habár a hagyományos szóbeli megjelenés helyett itt írásbeli formában találkozunk velük, és nincsenek információink az előadás létezéséről, mikéntjéről; a hagyománnyal való kapcsolatuk és folklórjellegük mégis megkérdőjelezhetetlen, további bizonyítéku szolgál, hogy a szövegek az élőbeszéd jellegzetességeit mutatják.¹¹ Erre a továbbiakban több példát is hozok. A mese címeit valószínűleg maga Deák Lajos adhatta.

⁵ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1515–1840)*, Bp., Balassi Kiadó, 2005.

⁶ KÜLLÖS, i. m., 36.

⁷ KOMÁROMY Sándor, *A XVIII. századi sárospataki kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1992 (Folklór és Etnográfia, 61).

⁸ KÜLLÖS, i. m., 38.

⁹ KATONA Imre, LÁBADI Károly, *Egy szép dologrul én emlékezem: Csöbrös István kopácsi énekeskönyve*, Újvidék, Forum, 1933.

¹⁰ BANÓ István, *A Népmese = Magyar Néprajz*, V, *Népköltészet*, szerk. VARGYAS Lajos, Bp., Akadémiai, 1988, 36–47.

¹¹ BARNA, i. m., 193.

Az *Az pórul járt apostol* történetét a Magyar népmesekatalógus a legendamesék közé sorolja.¹² A *legendamesék* sajátossága, hogy elsősorban Krisztus (esetleg valamelyik szent vagy biblia alak) személyével kapcsolatos tréfás vagy éppen komoly történetet mesélnek el. Nem a római katolikus egyház hivatalos legenda-történeteit mondják el, azok inkább a *hiedelemmondákhoz* hasonló *igaz történetek*. Jézus vagy Isten mellett gyakran alárendelt szerepben jelenik meg a legendamesékben Szent Péter, Szent Mihály, egy angyal vagy az ördög. A Jézusról és Szent Péterről szóló történetek a szakirodalom szerint inkább tréfás tartalmú legendák, míg a paraszti mesemondók a *tréfás mesék* közé sorolják őket.¹³ Ezek többnyire erkölcsi célzatúak, vagy éppen egy negatív tulajdonságot nevetetnek ki. Egy részük az *eredetmagyarázó mondákkal* rokon: tréfásan, mesésen magyaráz természeti jelenségeket. Nagy részük kora középkori apokrif evangéliumokra vezethetők vissza, melyek aztán egész Európában elterjedtek.¹⁴

A *Magyar legendamesék típusai* kötet szűzséanyaga szerint *A pórul járt apostol* az AaTh 791-es típusszámú, Krisztus és Szent Péter éjszakai szálláson (*A részeg gazda*) címet viselő ismert történetek közé tartozik, azonban ez verses formájú és strofikus. Az alaptörténet szerint Krisztus és Péter betérnek egy kocsmába (esetleg lakodalomba), éjszakai szállásra. A kocsmában mulatozó emberek (ácsok) megrugdalgják (megverik) Pétert, aki a fekhelyükön kívül fekszik. Péter helyet cserél Krisztussal (hogyan most ő szenvedje el a részeket ütéseit, rúgásait). Ekkor a mulatozók a belül fekvő Pétert rugdossák meg újra, hiszen ők úgy tudják, az még nem kapott a verésből. (Másnap Krisztus Péter kérésére görcsöt teremt a fába – ez az elem a történetből elmarad.) Párhuzamai az egész magyar nyelvterületen megtalálhatóak,¹⁵ de ezt a verses formájú változatát a folklorsztikai irodalom nem ismeri. Részletesebb elemzésével Barna Gábor foglalkozott, munkájában a szöveg mai helyesírással olvasható.¹⁶

A szóban forgó történet felépítése is a mesék hagyományos szerkezetét követi: a nyugalmi állapot után bonyodalom következik, a nyugalmi helyzet felborul, ami aztán egy tréfás (bár nem éppen boldog) végkifejlettel zárul le. A főhősök, mint mesei szereplők az ún. profán istenek kategóriáiba tartoznak: Krisztus és Szent Péter, habár a Megváltó itt inkább passzív szerepet játszik. A szent az emberi gyarlóságot testesíti meg. Alakjukra jellemző, hogy a földi emberekhez hasonlóan jelennek meg, tulajdonságaik, környezetük, kalandjaik is valószerűek. Ez az ábrázolásmód a hiedelemvilág azon elemére vezethető vissza, miszerint

¹² *A magyar legendamesék típusai* (AaTh 750–849), szerk. BERNÁT László, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982 (Magyar Népmesekatalógus, 3). A sorozat köteteit a tanulmányban MNK rövidítéssel jelölöm.

¹³ KOVÁCS Ágnes, *Legendamese = Magyar Néprajzi Lexikon*, III, szerk. ORTUTAY GYULA, Bp., Akadémiai, 1980, 426.

¹⁴ NAGY Ilona, *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór*, Bp., L'Harmattan, 2001, 33.

¹⁵ MNK, III, 64–69., példatár 202.

¹⁶ BARNA, i. m., 192.

régebben a földi és az égi világ lakói között szoros kapcsolat állt fenn.¹⁷ A mese erkölcsi tanulsága kétségtelen: Péter az alattomos, kárörvendő viselkedéséért megbűnhődik. Kezdő-, és záróformulát a mese nem tartalmaz, bár ez ennél a típusnál nem is jellemző.¹⁸ Kezdeté mindazonáltal tipikus bevezető forma: „*Mikor Jézus a Földön járt*”. Bár ez a darab a verses formájával, nem-népies nyelvezetével, műirodalmi utalásaival már inkább a közköltészet műfajai közé sorolható, megtalálhatóak benne a népköltészet stilisztikai eszközei.

A *Nem szalad el az lajtorja* egy becsapott és kirabolt ostoba ember, házmester története. Bár a *Magyar népmesekatalógusban* nem találtam meg a pontos történetét, az *ostoba emberről szóló* reális mesék közé sorolnám, a rabló azonban a rablómesékből ismert *leleményes tolvaj* (AaTh 950, 951A) alakjára emlékeztet.¹⁹ Lehetséges, hogy a „*Nem szalad el az lajtorja*” szólás formában volt használatos, és annak magyarázó meséje a történet. A *reális mesék* közé azért tartozhat ez a mű, mert a típus tulajdonságaival rendelkezik. Például nem tartalmaz csodás elemeket, tréfás tartalmú, és csattanóval ér véget. Főhőse egy, az *ostoba ember* alakjára emlékeztető szereplő.²⁰

A mese szövegét itt mai helyesírásra átültetve közlöm:

Nem szalad el az lajtorja

Czibula Márton mintaképe a házmestereknek azért, mert mindig be van rúgva, mindig goromba, és mindig készen tartja a tenyerét a borraivalóra. Ennyi jeles tálentuma mellett, egyszer mégis lefőzte valaki. Ott sepregetett Czibula uram az udvaron, és szidta a lakókat, hogy miért, azt maga se tudta, csak úgy szokásból, midőn egyszer csak eléje toppant egy úriember, s kérdi: „Maga az a jeles házmester, az a Czibula Márton?” „Csak én vagyok, kérem!” „Messze hírét hallottam, hogy nagyon okos ember, hanem azért fogadni mernék Márton gazdával, hogy nem tudna egy lajtorját egy fél óráig eltartani!” „Bolond beszéd! Eltartom egy fél nap is!” „De nem tartja, mert én úgy megbabonázom, hogy a létra elszalad a kezéből, he he he...!” „Az se nem igaz! Tartom, ha mondom egy fél nap is!” „Hát fogadjunk két liter borba!” A két liter bor hallatára gondolta, hogy soha életében könnyebben két liter borhoz nem jutott. [...] „Áll a fogadás!” Ezzel felkapja a lajtorját, és szólt a másik: „Én nem is leszek közel, bemegyek a konyhába, innét csinálom meg a mesterséget. Meglássa, elszalad a lajtorja!” „Ezzel a kókler bement a házba, Márton gazda pedig nevetett magában. Tartotta erősen a lajtorját, hogy valamiképp el ne szaladjon. Még most is tartaná, hanem

¹⁷ ERDÉSZ Sándor, *A mese és hiedelemvilág kapcsolata = Magyar Néprajz*, V, *Népköltészet*, i. m., 93–95.

¹⁸ KOVÁCS Ágnes, *Meskezdő formula = Magyar Néprajzi Lexikon*, III, i. m., 574–575.

¹⁹ BANÓ, i. m., 48.

²⁰ Uo., 50.

egyszer csak eléje toppant a felesége, aki e pillanatban ért haza a piacról. „Hát maga megbolondult? Mért tartja ott azt a lajtorját?” „Tartom, hogy el ne szaladjon!” De pillanat múlva jajveszékelve rohant ki az asszony. „Jaj, te ember, te oktan állat, hát így ügyelsz te a házra?! Míg az az ember járt itt, minden ruhát, ágyneműt kilopott az ablakon!” „Tyű, zatracine!” Kiáltott föl a házmester. Elhajintotta a létrát, és látja, hogy úgy van, amint az asszony mondta. Míg Márton gazda a létrát tartotta, az állat, a kókler mindent összepakolt a szobában, és ellódult vele az ablakon át. S azóta, ha Czibula Mártontól azt kérdik, hogy nem szalad-e még el a lajtorja, oly dühös lesz, mint a bölény. Ilyenkor nem tanácsos a közelében maradni, haragja oly rettenetes.

A mesék fejlődésének tipikus képviselője ez a darab, hiszen főszereplője egy házmester. Az ostoba emberről szóló mesetípusoknak ebben a későbbi fázisában már a polgári foglalkozású hősök is megjelennek. Itt erősen mutatkozik a népmese aktualizálódásra való hajlama, amely a meglepetés esztétikájának eszköze, ahogy azt később is tárgyalni fogom.

A történettel szoros párhuzamba állítható szöveget eddig nem találtam, a *Magyar népmesekatalógus* az ostoba emberről szóló történetek között nem közli,²¹ és a Berze-Nagy János által szerkesztett népmese-katalógusban sem találtam rá.²² Érdekes párhuzama van azonban a népmese-katalógus trufái között: az Arany János által is megverselt *A bajusz* című trufa²³ hasonló elemekből építkezik: a tolvaj utasítja a gazdát, akinek nem nő bajusza, hogy másszon be egy dézsába, üljön ott nyugodtan, ne nézzon sehova. Eközben ő mágikus varázslatokat csinál, amivel segít a gazda baján. Közben segítői ellopják a gazda egész vagyonát.²⁴ Ebben az esetben is a leleményes tolvaj a gazda hiúságát használja ki arra, hogy házát kirabolhassa, mint a tárgyalt kézirat meséjében. A mese kezdő- és záróformulát nem tartalmaz.

Az atya sírja klasszikus tündérmese, azon belül is hősmese,²⁵ benne több szöveg-típus keveredik. Szüksége a következő: Az öreg király halottas ágyánál megígérteti három lányával és három fiával, hogy halála után egy-egy napot virrasztanak a sírjánál. A legidősebb fiú a legidősebb lánnyal, a középső a középsővel, a legkisebb a legkisebbel. Az idősebb fiúk azonban ráveszik a legifjabbat, hogy helyettük virrasszon nővéreivel. Lánytestvéreit sárkányok ragadják el és testvérei szolgál-

²¹ *A magyar népmesék tréfakatalógusa (AaTh 1350–1429)*, szerk. Kovács Ágnes, Bp., 1986, (Magyar Népmesekatalógus, 7/A).

²² BERZE-NAGY János, *Magyar népmesetípusok*, I–II, Pécs, Baranya Megye Tanácsa, 1957.

²³ Kovács Ágnes, *Trufa = Magyar Néprajzi Lexikon*, V, szerk. ORTUTAY GYULA, Bp., Akadémiai, 1982, 356–357.

²⁴ *A magyar népmese tréfa- és anekdotakatalógusa*, szerk. Kovács Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988, (Magyar Népmesekatalógus, 7/B), 195, 1629* jelölésű trufa

²⁵ Kovács Ágnes, *Tündérmese = Magyar Néprajzi Lexikon*, V, i. m., 383.

ként bánnak vele. A szellem képében megjelenő apjától a fiú három sípot kap, melyet, ha megfúj vas, ezüst, ill. arany szerszámú paripa ugrik elő. Segítségükkel megszerzi a toronyban álló királykisasszony kezéből az aranyalmákat, illetve az aranykörtét, majd felfedve valódi énjét elnyeri annak kezét. Később a sárkány feleségét is elragadja, így annak keresésére indul. A sárkány sógorai segítségével legyőzi a rablót (légy képében kilesi, hogy miben rejlik az ereje), megszabadítja feleségét, és a legyőzött ellenség vérével emberré változtatja testvérei férjeit.²⁶

A mese alapja *A magyar tündérmesék típusai* kötet alapján az AaTh 314A, *A vitéz juhászlegény* című történet, amely a *Sárkányölő* (AaTh 300), valamint *A testen kívül elrejtett erő* (AaTh 302) típussal kombinálódhatott, de magában foglalja a *Túlvilágra vitt három királykisasszony megszabadítása* (AaTh 301) motívumait is. Első mozzanata a *Hajnalkötöző királyfi* (AaTh 314A) első,²⁷ a vége pedig a *Sárkánysógorok* (AaTh 552A*) típus utolsó része.²⁸ *A vitéz juhászlegény* típusához a következő részek tartoznak: A hős egy próba kiállása végett sípokot kap, melyekkel táltos paripákat hívhat elő. Segítségükkel magas torony tetejére ugrat. A király kinyomoztatja a hős kilétét, és lányát hozzáadja feleségül. A *Sárkányölő* típushoz a következő részek köthetők: A királykisasszonyt elrabolja egy sárkány. A sárkány a hőst széttépi, de azt segítői feltámasztják. *A testen kívül elrejtett erő* típushoz kapcsolódó részei: A köznapi hős – jelen esetben a király legkisebb fia – vándorútra indul. Feleséget szerez magának, akit a sárkány elrabol (út közben – AaTh 302IIa, *A feleségrabló sárkány*).²⁹ Keresésére indul, közben állatalakot is ölt – mesénkben légy alakjában hallgatja ki a sárkányt. Kifürkészi, hogy ellenségének miben rejlik az ereje, és ezen elrejtett erejét pusztítja el. *A Túlvilágra vitt három királykisasszony megszabadítása* típushoz a királylányok sárkányok általi elrablása tartozik. A hős elindulna kiszabadítani őket, de akadályba ütközik. A folytatásban a *Sárkánysógorok* típus jelenik meg: a sárkányok az elrabolt királylányokat feleségül veszik. A királyfiú meglátogatja nővéreit, (alászáll az alvilágba), a sárkányok szívesen fogadják őt, és felajánlják segítségüket. *A Hajnalkötöző királyfi* első motívuma a halálán lévő király kérése, hogy gyermekei halála után három éjjel őrizték sírját. Érdekes motívumok még a két gonosz testvér, akik öccsüket alárendelt állapotba taszítják, valamint a sárkányvérben való megfürdés.

Az itt megjelent típusok előszeretettel kombinálódnak egymással máshol is (pl. *Hajnalkötöző királyfi* – *Sárkánysógorok*; *A vitéz juhászlegény* – *Sárkányölő*), és más mesetípusokkal is (pl. *Sárkányölő* – *Hűtlen nővér*; *A túlvilágra vitt három királykisasszony megszabadítása* – *Fehérlófia*), de éppen ilyen kombinációra egyelőre nem

²⁶ Törökszentmiklósi kézirat, 122–150.

²⁷ Uo., 86–89.

²⁸ *A magyar tündérmesék típusai* (AaTh 300-749), szerk. DÖMÖTÖR Ákos, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1988, (Magyar Népmesekatalógus, 2), 110–116, 43–48, 76–78, 60–65.

²⁹ Uo., 76–78.

bukkantam. A típusok önmagukban és kombinációikkal is szinte az egész magyar nyelvterületen előfordulnak.³⁰

A tündérmesékre jellemző kezdő- és záróformula keretezi ezt az összetett mesét. A kezdőformula tulajdonképpen a „volt” szócska, amely a mese jellegzetességeit egyszerűen, önmagában fejezi ki, azaz volt valahol, valamikor, bárhol, bármikor egy királyi család. A záróformula a boldog életet hangsúlyozza a hős kalandjai után, különlegessége, hogy visszautal a mese elejére is, majd közli, hogy a mesének vége van: „ezek pedig boldogul éltek, így teljesült be édes atya szavai, hogy még többet is ki kel állani, míg rád mosojog az szerencse, vége van ezen igaz mesének és történeknak”.

A mese szereplői a magyar népmesei kutatás és a proppi kutatás szerint is tipikus mesei alakok. Szerepkörüket tekintve megkülönböztetjük az Ellenfelet (itt: a sárkányok illetve a testvérek), Adományozót (az apa és a sárkányok), Segítőtársat (táltosló), a Cárkisasszonyt (királylány), Útnak indítót (az apa, a király, illetve a királylányt is tekinthetjük annak), a Hőst, és az Álhőst vagy -hősöket (a testvérek, amennyiben annak tekintjük őket). A szereplők több szerepkört is betölthetnek (ld. az apa illetve a sárkánysággorok), és egy szerepkört több szereplő is vállalhat (pl. a sárkányok hárman vannak).³¹

A magyar népmesekincs jellegzetes alakja az alvilági, egy- vagy többfejű sárkány, a *Három elrabolt királykisasszony* jellemző szereplője, itt is ez jelenik meg. Ez a típusú sárkány az alsó világban, ember módjára él, nem emberevő. Gyakran felesége van, vagy azt rabol magának. Karral, kézzel rendelkezik, fegyvere (kard, buzogány) van, és a hőssel ember módjára viaskodik, birkózik. A mi mesénkben is ez történik.³² Az adományozóként fellépő halott apa a népi hiedelemvilág képét tükrözi, miszerint a földi élet csak az emberi lét rövid szakasza, és a halál a túlvilági lét kezdete. A halott egy ideig nem távozik el, hanem a ház körül tartózkodik, és időnként hazalátogat.³³

Az állattá változás is a népmesék jellegzetes jelensége. A hős légy képében való megjelenése is ehhez tartozik. A népi hiedelemvilágban az állattá változás főként a boszorkányképzetethez kapcsolható. Jellegzetes formája, amikor a hős saját akaratából, természetfeletti hatalmát kihasználva ölt állatalakot.³⁴

A mese mai helyesírásra átírt változatát és morfológiai elemzésének eredményeit korábbi munkámban közöltem.³⁵

³⁰ Pl. *A vitéz juhászlegény*: Kecskemét, Veszprém, Magyaregregy (Baranya m.), Csókanydoroszló (Vas m.), Kalotaszeg, Sára (Zemplén m.); *Sárkányölő*: Palócföld, Baranya megye, Ketesd (Kolozs m.), Szatmár, Zala megye, stb.

³¹ BANÓ, i. m., 34.

³² ERDÉSZ, i. m., 84–86.

³³ Uo., 92–93.

³⁴ Uo., 100–101.

³⁵ PAJOR Katalin, *Egy törökszentmiklósi kéziratot fűzet: „Az atya sírja” címet viselő népmese folklorisztikai és morfológiai elemzésének tanulságai = Tehetségek a tudomány horizontján: Válogatás*

A *Nese (!) és monda*³⁶ az ismert *A halál és az öregasszony* című mesetípus változata, novellamese.³⁷ Szövege majdnem szó szerint megegyezik a *Magyar Népmesék* első kötetének huszonhatodik számú, Török Károly (1843-1875) által gyűjtött meséjének szövegével, mely a *Magyar Népköltési Gyűjtemény* második kötetében jelent meg először.³⁸ Ugyanez a változat található a *Magyar Népköltészet* harmadik, *Népmesék* kötetében is,³⁹ illetve Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág* című gyűjteményében is ezt a variánst közölte.⁴⁰

A mese mai nyelvezetre átültetve így hangzik:⁴¹

Mese és monda

Egyszer volt, hun nem volt, még az Óperenciás tengeren is túl volt, kidőlt kemencének egy csepp oldala sem volt, ahol jó volt, ott rossz volt, ahol rossz volt, ott jó nem volt, volt egyszer egy nekeresdi s ebkérdi kopasz hegy mellett egy folyó, ennek a partján egy vén odvas fűzfa, ennek minden ágán egy-egy rongyos szoknya, ennek minden ráncában egy-egy csorda bolha. Ezen bolháknak az legyen a csordása, aki az én mesémre figyelmesen nem hallgat. Ha pedig belőle egyet is elugrat, akkor ezen bolhacsordának vérontásának legyen kitéve, csipkedjék agyon! Hol volt, hol nem volt hát az világon egy igen-igen vén asszony, aki öregebb volt az országútnál, vénebb volt az öreg isten kertészinél. Ez a vénasszony sose gondolkozott, már pedig a hamut is mamunak mondta, hogy még egyszer meg is kéne halni. Ahelyett úgy gondolkodott, lótot-futott a gazdaság után, sepet, kotort, egész világot át akarta élni. Pedig nem volt senkije se, csak annyi se, mint az öklöm. De volt is a házánaál kis fejsze, nagy fejsze, minden.

Egyszer azonban az ő nevét is kikrétázta a halál, el is ment hozzá, hogy elviszi azt magával. Azonban a vénasszony sajnálta otthagyni a gazdaságot, kérte hát a halált, hogy ne vigye el, engedjen meg neki még, ne többet csak tíz évet, vagy csak ötöt, vagy csak egyet. De a halál sehogy se akart engedni, hanem azt mondta, hogy készülj, és jöjj velem, ha nem jössz, viszlek. De a vénasszony nemhogy hagyta, kérte, hogy engedjen még neki valami kis időt, ha nem sokat is. De a halál nem akart engedni. Végre még

---

a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara hallgatóinak munkáiból, szerk. VAJDA Zoltán, Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2014.

³⁶ Törökszentmiklósi kézirat, 149–155.

³⁷ KOVÁCS Ágnes, *Novellamese = Magyar Néprajzi Lexikon*, IV, szerk. ORTUTAY GYULA, Bp., Akadémiai, 1981, 42.

³⁸ ORTUTAY Gyula, DÉGH Linda, KOVÁCS Ágnes, *A magyar népmese*, I–III, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960, 430–433, Jegyzet: 717–718.

³⁹ ORTUTAY Gyula, *Magyar népköltészet*, III, *Népmesék*, Bp., Akadémiai, 1955, 437–439.

⁴⁰ *A magyar rászedett ördög mesék típusai (AaTh 1030–1199)*, szerk. KOVÁCS Ágnes, Bp., MTA Néprajzi Kutató Csoport, 1982 (*Magyar Népmesekatalógus*, 5), 339. szerint

⁴¹ A mese eredeti kéziratos változatának első oldalait ld. első és második melléklet.

is addig árguválódtak, hogy a halál azt mondta, hogy engedek hát három órát. „Az nagyon kevés!” - mondja a vénasszony. „Hanem ne vigyél el ma, halál! Holnap nem lehet? No, de mégis, nem lehet? Ugyan már.” „No, ha olyan nagyon vagy” mondja a halál „nem bánom, legyen!” „Oszd még azt kérném, hogy, izé, írd fel ide az ajtóra, hogy holnapig nem jössz el! Legalább biztosabb leszek, ha látom az írást az ajtón! Azt még azt kérném, ha lehet, holnap se gyere el!” A halál nem akart kötözködni, kivette zsebéből a krétát, az ajtó felső részére felírta, holnap, s azzal elment.

Másnap reggel jókor reggel eljött a halál. A vénasszonyt, no, hát még akkor is a dunyha közt találta. „Na, gyere velem!” - mondja neki a halál. „Nem addig van az, nézd csak, mi van az ajtón!” A halál odanéz, hát látja az ajtón az írást, hogy holnap. „Na, jól van, eljövök ám holnap is!” A halál meg is tartotta szavát, mert a következő nap ismét elment a vénasszonyhoz, aki akkor is az ágyban nyújtózkodott. De most se ment vele semmire se, mert most is csak az ajtón levő írást mutatta a vénasszony, hogy holnap. Ez így ment egy hétig, végre megunt a halál a tréfát, a hetedik nap odamegy az ajtóhoz, és letörüli az írást. És mondja néki a halál: „Nem szedsz rá többet, hanem jövök holnap érted, és viszlek minden irgalom nélkül.”

De most már látta a vén asszony, hogy csakugyan meg kell halni. Félt és reszketett, mint az kocsonya. Már másnap reggel felé nem tudott hova lenni féltében. Belebújt volna a halál elől az üres palackba is, ha lehetett volna. Találgatta, hogy hova bújik. Volt a kamrájában egy hordó csurgatott méz, beleült abba úgy, hogy csak a feje látszott ki belőle. De hátha itt is rámtalál. Jobb lesz, ha a dunyhámba bújok. Kijött hát a mézből, belebújt a dunyhába a toll közé. De ezt se javasolta magának, ki akart hát jönni a dunyhából, hogy más, jobb búvóhelyet keressen. És amint bújt kifelé, éppen akkor toppantott be a halál, aki el nem tudta gondolni, hogy micsoda isten csudája lehet az az ízé. Úgy megijedt tőle, hogy majd kitörte a nyavalya ijedében. Úgy elszaladt, hogy tán még maig se ment felé a vénasszonynak.

A mese változatai sokfelől előkerültek már. A történetet Jókai Mór is közli, nála a főhős a „cras” szócskát íratja a kapufélfára.⁴² A mese szövege egy rendkívül szép, összetett formulával kezdődik,⁴³ mely fokozásával, haladványos formájával, még különlegesebbé teszi. Szövegünk szinte szóról szóra megegyezik a már említett Török-gyűjtéssel.

A mesék *stilisztikai* szempontból igen színvonalasak, és bennük bőségesen megtalálhatóak a Banó István által *azonosság* és *meglepetés esztétikájának* nevezett eszközök is.⁴⁴ A következőkben ezen eszközökre keresek példákat a művekből a

⁴² MNK, V, 332–339.

⁴³ Törökszentmiklósi kézirat, 149–150.

⁴⁴ Banó az *azonosság esztétikájához* azokat a stilisztikai elemeket sorolja, melyek biztosítják, hogy a mesében a várt, az óhajtott, az ismert jelenjen meg. Ide sorolja a szerkezet felépítését (ld.

teljesség igénye nélkül. Az azonosság esztétikájához tartozó szerkezeti felépítéssel a mesék egyéni elemzésében foglalkoztam.

Az azonosság esztétikájának leggyakoribb eszköze az *ismétlés*. A *pórus járt apostol* legendamesében a 6–7. és a 16–17. strófák ismétlődnek meg szinte szóról szóra. Az ismétlés általában valamiféle megerősítést, hangsúlyozást céloz, itt valószínűleg a rugdalózás megismétlését, annak kellemetlen voltát hangsúlyozza. Az *atya sírja* számos ismétlést tartalmaz. Az *egyszerű, kettős ismétlésnek* két tipikus formája is megtalálható benne: az egyik ilyen az üzenet megfogalmazása és annak megismétlése az üzenetátadás során, a másik a mesehős számára adott tanács, és annak végrehajtása.⁴⁵ Az elsőre a királylány kezéért tartott próba kihirdetése és az e hírt a főhősnek átadó szakács mondatai adnak példát, az utóbbira a kilencfejű sárkány tanácsa és annak végrehajtása. Hármasszoros ismétlések is többször előfordulnak tündérmesénkben: a királylányok elrablása, a királykisasszony kezéért folytatott próbák, a sárkánysógorokkal való találkozás is háromszor ismétlődik meg, de a királyfiak és királylányok száma is ide tartozik, valamint a király harmadnapra való eltemetése, és a három éjszakán át tartó virrasztás is. Ennek különleges formája a fokozás, mely a próbák változásánál figyelhető meg, illetve tipikus példája a vas, ezüst majd arany paripa megjelenése is, valamint a három, hat, és kilencfejű sárkányok.

A mesei párbeszéd párhuzamossága is az azonosság esztétikájának egy eszköze.⁴⁶ A mesék párbeszédeinek szinte mindegyike követi ezt a párhuzamosságot: a két beszélő szereplő szabályos egymásutánban szólal meg, párbeszédük rövid, harmadik fél csak ritkán csatlakozik be. Gyakoriak a sztereotip felépítésű párbeszéd: pl. a *Nem szalad el az ajtótorja* című mesében a „mesze hírét hallottam, hogy” megszólítás előfordul sok tréfás mesében, de más típusokban is. Az „az táatos repült, mint a szél”, és az „it embernek kel lenni, erzem az szagát” mondatok is tipikus elemei a tündérmeséknek. Az *A pórus járt apostolban* is szereplő „Ügy elaludt, mint a bunda” hasonlat a mai napig használatos. A halálról és a vénasszonyról szóló történetben is találhatunk ilyet: „belebút volna az halál elől az üres palackba is, ha lehetet volna”

A megsejtes esztétikájának eszközei⁴⁷ a késleltetés, váratlanság, a mesélő egyedi eszközei, az egyéni hasonlatok, mely valamilyen tulajdonság túlzott voltát hivatottak hangsúlyozni. Ilyen például a *Nese és mondatban* a vénasszony korának jellemzése: „egy igen igen vén asszony, aki öregeb volt az országútnál, vénebb volt

---

korábban a mese hármasszoros felépítését), az ismétléseket, formulákat, sztereotípiákat, párbeszédeket, az archaikus mondatfűzést és a névmáshalmazt. A *megsejtes esztétikájához* azok az eszközök tartoznak, melyek a mesét színesebbé, egyénibbé varázsolják. Ilyen a mindennapi életnek a mesei szövegbe való bekapcsolása, azaz az *aktualizálás*, az egyéni fantázia elemei, a hasonlat, a monológ és a késleltetés. BANÓ, *i. m.*, 19–22.

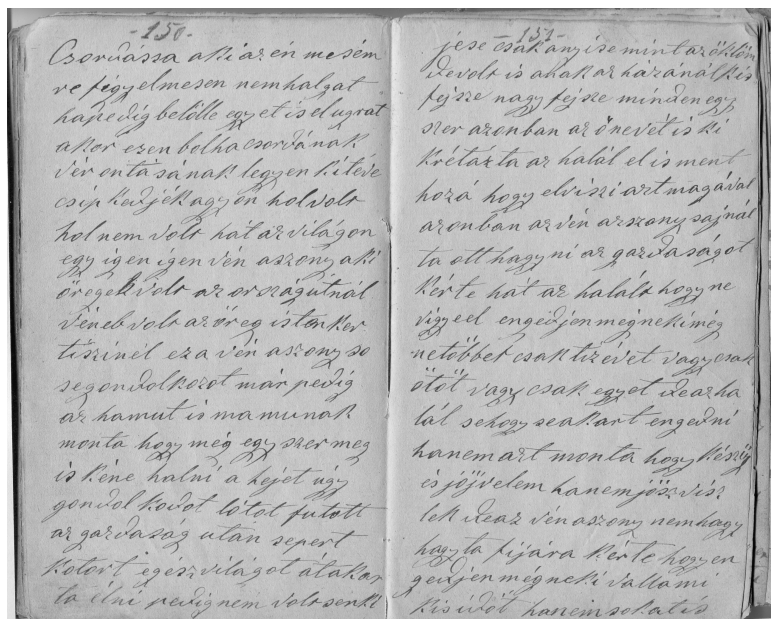
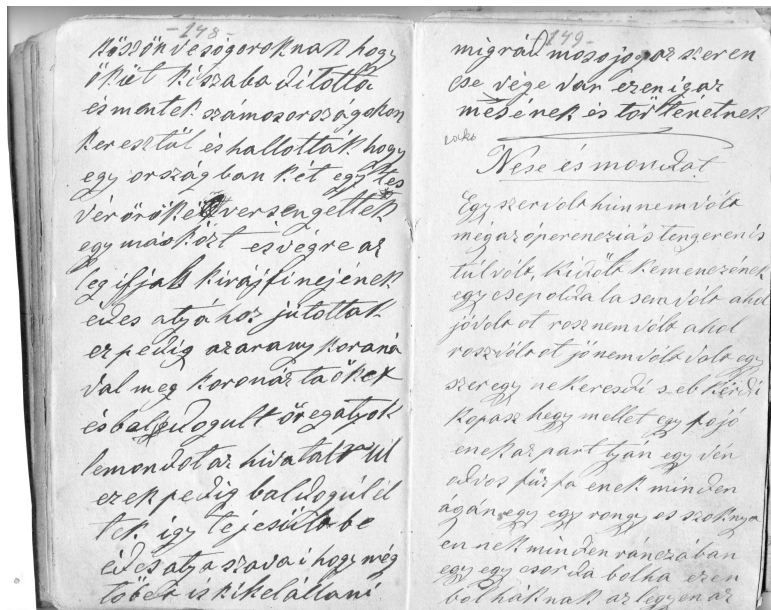
⁴⁵ Uo., 25.

⁴⁶ Uo., 33.

⁴⁷ Uo., 35–36.

az öreg isten kertészinél, [...] már pedig az hamut is mamunak monta” vagy ugyanezen asszony magányának kifejezése: „nem volt senkijese, csak annyi se, mint az öklöm”. Az aktualizálás, a mindennapi élet elemeinek bekapcsolása a mese folyamába szintén egyedi szint ad a történetnek. Az *atya sírja* hőséneke tette, miszerint „rögtön megtisztálkodot”, mielőtt lovára felszállt már egy 19. századi higiéniai nézetet tükröz. A *Nem szalad el az lajtorja* házmestere már egy, a polgárosult társadalomhoz tartozó foglalkozást szerepeltet, sőt a történet elején a mese alakítója a foglalkozáshoz tartozó napi rutint is bemutatja: „ott sepregett cibula uram az udvaron”. A szövegek monológjai többnyire a szereplők gondolatait közlik, ezzel lehetővé téve a mesemondó számára a saját szavakkal, szófordulatokkal való kifejezőmódot. Ez nem csupán a mesemondó egyéni stílusát, de a nyelvjárási, vagy éppen egy csoporthoz tartozó szójárást is szemléltetheti. Ilyenek a tündérmesénkben megjelenő hősi gondolat: „gondolá magába, hogy hamarabb éláttam mind tik”, Cibola uram gondolata a borról: „az két liter bor hallatára gondotla, hogy soha életében könny ebben két liter borhoz nem jutot”, vagy a vénasszony ötlete menekülés közben: „de hátha it is rámtalál, job lesz, ha az dunámba búvok”.

Munkámban egy népi kéziratot fűzet népmeséinek folklorisztikai elemzését végeztem el. A fűzetbe foglalt művek közül közelebbi ismeretséget kötöttem a népmesei tulajdonságokkal rendelkezőkkel, besorolásomat alátámasztottam mind a tartalmi, mind a stilisztikai elemzéssel. Megpróbáltam rámutatni a mesék folklórjellegére, és arra, hogy a lejegyzésük szerepet játszhatott a továbbhagyományozásukban is. A stílus, a sztereotip formulák és ismétlések példáin keresztül szerettem volna alátámasztani, hogy az írásbeliségbe megjelenő e művek a szóbeliségből való származás, a szóbeli előadás tulajdonságait viselik. Hiszen a mesék olyan jegyeket tartalmaznak, melyek fontos szerepet játszanak nem csupán a mese megjegyzésében, a szerkezeti elemek tudatosításában, hanem a mese előadásának előkészítésében, magában az előadásban, sőt a közönséggel való kapcsolat megteremtésében is. Közköltészeti jellemzőikre nem fektettem hangsúlyt, azokat később további, levéltári kutatásokkal kívánom kiegészíteni.

Mese és monda: Törökszentmiklósi kézirat, 149–151.

Manuscript Notebook from Törökszentmiklós

A manuscript notebook deriving from a legacy from Törökszentmiklós was found by a local antiquarian during the field research in Tiszakürt in September 2008. Regarding the label, the 19th century notebook, owned heretofore by Lajos Deák, contains a number of works that can be classified as folk art, next to some daily entries. This study deals with the analysis of the notebook that contains these extraordinary works. Beyond the general characterization I only work with the pieces which can be categorized as folktales. These are in the centre of interest, because folktales can be hardly found in peasant manuscript, certainly not in this style. The rhymed, strophic format of the „*Az pórul járt apostol*” is unique in the Hungarian ethnography. The work bearing the title „*Az atyja sírja*” stand out from the folktales with the language gathered from fairy-tales. In this case I attempt to use morphological analysis. The „*Nem szalad el az lajtorja*” is the story of a silly housekeeper, which mocks the human vanity, used perfectly the means of the folk poetry. Till now I cannot find the parallels of this. The fairy story known as „*Mese és monda(t)*” is the well-known story of the Death and the crone. During the analysis I try to understand the style and the motivation of the writer. The results of this paper may serve the purpose of getting known the clear sources of the Hungarian folk poetry and the further understanding of manuscript notebooks.

Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban

Csehországot a 16. században európai viszonylatban is viszonylagos vallási tolerancia jellemezte. A fehérhegyi csata után azonban a Habsburg örökös tartományok közé iktatott ország belső viszonyait radikálisan átalakította az államhatalom. A Csehországban 1627-ben, Morvaországban pedig egy évvel később kodifikált ún. Megújított Országos Rendtartás XXXIII/A cikkelye egyedüli elfogadott vallásként a katolikus vallást nevezte meg.¹ Más volt a helyzet a Csehországhoz tartozó sziléziai országrészben. Alsó-Sziléziában a 17. század végéig nem érintette a protestáns lakosságot a vallásüldözés és a vagyonelkobzás, ezzel szemben a felső-sziléziai viszonyok a cseh- és morvaországi viszonyokhoz voltak hasonlóak. Csehországnak a Habsburg berendezkedés megkezdésekor még túlnyomó többségben lévő protestáns lakosságát komoly döntéshelyzet elé állították a kikényszerített változások: vagy a katolikus hitre való áttérést választják és ezzel megtagadják hitüket, vagy elhagyják az országot és hátrahagyják megszerzett javaikat. Ez a döntési szabadság kizárólag a szabad lakosságra (nemesekre, polgárookra és az értelmiségi rétegre) vonatkozott, a hűbéri kötöttségben élő jobbágyokra nem.² Az ország elhagyását választók között – a jobbágyság kivételével – a társadalom minden rétege képviseltette magát. A papok csak az értelmiségi réteg kis csoportját alkották, rajtuk kívül sok tanár, hivatalnok, orvos, jogász és a fő- és alsó nemességhez tartozó család hagyta el az országot, a legnagyobb számban pedig kereskedők és iparosok költöztek a határokon túlra.³ Az exulánsok áttelepülése több hullámban zajlott le; a legjelentősebb számban Csehországot 1625-ben, Morvaországot 1627–28-ban hagyta el a lakosság.⁴ A menekülők célállomásai részint a dél-lengyelországi, részint a felső-magyarországi területek voltak. Nagy számban választották a felső-magyarországi területeket, aminek a legfőbb oka az volt, hogy a Magyar Királyság területén élő protestáns lakosságnak a bécsi béke vallásgyakorlás terén is megfelelő jogokat biztosított a Habsburgokkal szemben, majd Bethlen Gábor ismételt hadjáratai is hozzájárultak

¹ Jiří RAK, *A barokk patriotizmus hányattatásai = Csehország a Habsburg-monarchiában 1618–1918*, szerk. SZARKA László, Bp., Gondolat, 1989, 25–47.

² Uo., 30.

³ Uo., 35.

⁴ Viera ŽBIRKOVÁ, *A cseh Testvérek nyugat-szlovákiai gyülekezetei és Comenius = Comenius és a sárospataki iskola*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Sárospatak, Magyar Comenius Társaság–Comenius Tanítóképző Főiskola, 1997 (Bibliotheca Comeniana, 6), 69.

ahhoz, hogy a felső-magyarországi területek lakói a Cseh- és Morvaországban tapasztalható állapotokhoz képest jó ideig összehasonlíthatatlanul szabadabban gyakorolhatták vallásukat. A kiűzötteket a magyar főurak, kezdetben a lutheránus Illésházyak, Révayak, Thurzók, Ostrosithok, később a kálvinista Rákóczi család vette pártfogásába.

A menekültek három különböző vallási irányzathoz tartoztak: az újrakeresztelkedőkhöz, a cseh testvériséghez és a reformáció lutheri ágához.⁵ Az új környezetbe való beilleszkedés nyilvánvalóan a lutheránus vallásúaknak sikerült a legkönnyebben és a leggyorsabban, hiszen felekezetük bevett vallásnak számított, a letelepedő egyházi professzionistáik pedig nem ritkán együtt nevelkedtek a helyi lakosság vallási vezetőivel a lutheránus egyház legfontosabb németországi egyetemein, mindenekelőtt Wittenbergben. A felső-magyarországi területre azonban 1622-ben a morvaországi újrakeresztelkedők, azaz a habánok érkeztek meg elsőként, akik ellen hazájukban szigorú intézkedéseket vezettek be.⁶ A 16. század második felében már több habánok által alapított település létezett Felső-Magyarországon, a fehérhegyi csata után áttelepülő habánok vagy ezeken telepedtek le, vagy újakat alakítottak ki, például az Illésházy család birtokain, ahol iparosként fazekakat és cserépedényeket készítettek, de közöttük is megtalálhatóak voltak az értelmiség képviselői.⁷ A cseh testvériség tagjainak helyzete ellehetetlenült, amikor 1627-ben kodifikálták a Megújított Országos Rendtartást, ezért a morvaországi városok (Valašské Meziříčí, Těšín, Zábřeh, České Brodě) elhagyását választották.⁸ Azon a morva határ mentén fekvő birtokon telepedtek le a legnagyobb számban, amelynek I. Rákóczi György házassága révén lett ura, s amely Lednice várából és a hozzá tartozó tizennégy helységből, többek között Puhóból állt.⁹ Az exuláns morvaországi papok előjárója, Ján Efron Hranický is hosszú éveket töltött Puhón, ahol többször látogatást tett a Lorántffy Zsuzsanna és Rákóczi Zsigmond meghívására Sárospatakon tartózkodó Ján Ámos Komensky is.¹⁰ Hranický fölött 1658-ban tartott halotti prédikációt a cseh testvérek rendjébe tartozó paptársa, Ezechiel Jabín. A testvériség tagjait a habánokénál jóval vegyesebb társadalmi összetétel jellemezte, az iparosok és a papok alkották a legnagyobb hányadukat, de az orvosok, a nyomdászok, a hivatalnokok és a földművesek is a közösségük részét képezték. A helyzetüket nehezítette, hogy a Magyarországon bevett négy vallás (*receptae religiones*) nem foglalta magába

⁵ Jozef TELGÁRSKY, *Produkcia trenčianskej exulantskej tlačiarnie = Trenčín: Remeslá, tlačiarnie, architektúra*, zost. Milan ŠÍŠMIŠ, Bratislava, Vydavateľstvo Alfa, 1985, 189–219.

⁶ Uo., 191.

⁷ Uo., 191.

⁸ Tomáš KNOZ, *Moravská emigrace po roce 1620*, Časopis Matice moravské, 2 (2008), 397–424.

⁹ DIENES Dénes, *I. Rákóczi György és a cseh-morva atyafiak = Művelődésünk múltjából*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 1999 (Bibliotheca Comeniana, 8), 4.

¹⁰ ŽBIRKOVÁ, i. m., 72.

a cseh testvériség irányzatát, ezért az üldöztetések elkerülése végett 1647-ben a szkolcai találkozón betagozódtak a kálvinista egyházba.¹¹

A határ menti országrészek a kényszerű társadalmi mobilitást megelőző időszakban is jó személyes kapcsolatrendszert és élénk gazdasági kapcsolatokat ápoltak egymással, ezért az áttelepült exulánsok érintkezni tudtak a hazájukban maradtakkal, és a hátrahagyott birtokok eladását vagy átruházását is el tudták intézni. Josef Heliades például, aki České Brodě-ből exulált 1627-ben Trenčsénbe a családjával, 1651-ben engedélyt kért, hogy visszatérhessen Csehországba és elintézhesse birtokügyeit. A felső-magyarországi területeken szlovákok, németek és magyarok éltek együtt, ez a nyelvi sokszínűség megkönnyítette az áttelepülő cseh exulánsok számára a városok közösségébe való beilleszkedést, másrészt kulturális összefonódást eredményezett a helyi lakossággal, ami megragadható a Wittenbergben tanult lutheránus értelmiség exuláns nyomdájában kinyomtatott latin, német és szlovakizáló cseh nyelvű művekben. Bitskey István a felső-magyarországi multikulturális identitás legfőbb kialakítójának a városi összetartozást és a közös földrajzi egységhez tartozást említi szemben a nyelvi hovatarozással.¹² Több áttétellel ugyan, ám a csehországi exulánsok kulturális önmeghatározásával kapcsolatban megfigyelhető jelenségek is visszaigazolják ezeket a megfigyeléseket. A cseh exulánsok felső-magyarországi letelepedése egy Közép-Európában nyugatról keleti irányba elmozduló szellemi kört eredményezett, amelynek a felső-magyarországi szellemi mozgalmakra és identitástudatra gyakorolt hatásával a 17. században végig számolhatunk.¹³ Szellemi központjuként a magukkal hozott és elsősorban a körükben létrejött írásokat megjelentető nyomda jelölhető meg.

1637-ben az Illésházy család birtokán, Trenčsénben alapított nyomdát Václav Vokál, aki korábban Pavel Čížek nyomdász és könyvárus segédje volt Prágában, később feleségül vette Čížek lányát, Dorottyát, és önállósította magát, majd Csehországot elhagyva 1636-ban Szenicén (ma Senica, Szlovákia) alapított nyomdát, amit egy évvel később Trenčsénbe vitt át.¹⁴ Az újabb költözködés oka valószínűleg a 16. század óta működő, Illésházyak által támogatott iskola közelsége volt.¹⁵ A nyomda huszonhét évig az Illésházy család támogatásával működött, és cseh,

¹¹ Uo., 71.

¹² BITSKEY István, *Az identitástudat formái a kora újkor Kárpát-medencéjében = Humanizmus, religio, identitástudat. Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk. BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007 (Studia Litteraria, 45), 19.

¹³ KECSKEMÉTI Gábor, PAPP Ingrid, *A magyarországi szlovakizáló cseh nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete = Docendo discimus. Doktoranduszhallgatók és témavezetők közös tanulmányai a Miskolci Egyetem Irodalomtudományi Doktori Iskolájából*, szerk. HUSZTI Tímea, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Irodalomtudományi Doktori Iskola, 2013, 14.

¹⁴ V. ECEDEY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század. Nyugat- és észak-magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi-OSZK, 2010 (Hungaria Typographica, 2), 68.

¹⁵ Uo., 67.

latin, német és magyar nyomtatványokat egyaránt nyomtatott. Nem bizonyítható, hogy Vokál a cseh testvérek mozgalmához tartozott volna, nyomdájából nagyrészt lutheránus művek kerültek ki. A nyomda tulajdonosa 1641-ig Vokál volt, ezt követően özvegye, Dorottya működtette, aki hozzáment az addig factorként dolgozó Laurentius Benjamin ab Hagéhoz (Vavřinec Benjamin Vodháj), aki szintén Prágából származott és képzett tipográfus volt,¹⁶ így került a nyomda az ő tulajdonába. 1655. évi halála után Dorottya bátyja, Nikodém Čížek vette át az irányítást, aki korábban festőként és nyomdászként dolgozott Prágában. 1661-ig állt a nyomda élén, majd eladta Paulus Veterinusnak, aki a cseh testvérek mozgalmához tartozó vejének, Ján Dadánnak szerezte meg azt, bár Čížek 1664-ben bekövetkezett haláláig a nyomda Trenčsénben maradt.¹⁷ Csak azt követően vitték át Zsolnára, ahol a Dadán család tulajdonában működött a 18. század végéig. E műhely szlovakizáló cseh nyelven kiadott nyomtatványai bizonyítják, hogy a kiűzöttek fontosnak tartották nyelvüket, nemzetiségüket és hagyományaikat. A vizsgálatunk szövegkorpuszát adó csaknem valamennyi kiadvány ennek a nyomdának a terméke. Az ismertetendő szövegeket azonban nem nyomdahely, hanem műfaj alapján határoltuk körbe, a halotti beszéd műfajának biográfiai részeitől remélve olyan információkat, amelyek az exulánsok élethelyzetébe érdemi betekintést engednek.

1637 és 1711 között huszonegy halottibeszéd-nyomtatvány jelent meg Magyarországon azon a szláv nyelven, amelyet egyaránt nevezhetünk szlovakizáló csehnek vagy biblikus csehnek.¹⁸ E nyomtatványokban összesen negyvenegy halotti prédikáció olvasható. A halottak mind evangélikus vallásúak voltak az előzőleg már említett Ján Efron Hranický egyedüli kivételével, aki a helvét hitvallású egyház elsőpapja volt Puhón.¹⁹ Az elhunytak között nem található nemesi származású halott. Harmincöt halotti prédikáció sorolható a polgári réteghez, ezek közül tíz halotti beszéd íródott polgárásszonyról, tizenhárom gyermekről és nyolc íródott előkelő polgárok tiszteletére. A lelkészi réteg tiszteletére csak hat nyomtatványt adtak ki. A negyvenegy gyászbeszédből tizenkilenc íródott exuláns elhunyt tiszteletére, vagyis a korpusznak nagyjából a fele szól róluk. További kilenc beszédet a kiűzöttek leszármazottainak tiszteletére nyomtattak ki. A két csoport együttesen már közel háromnegyedét teszi ki a teljes korpusznak. Az itt

¹⁶ Uo., 68.

¹⁷ Uo., 69.

¹⁸ RMK II, 518 (RMNy 1705), RMK II, 519, 533 (RMNy 1706), RMK II, 480, 507 (RMNy 1754), RMK II, 548, 506 (RMNy 1798), RMK II, 546 (RMNy 1799), RMK II, 547 (RMNy 1800), RMK II, 532 (RMNy 1803), RMNy 1967, RMNy 2036, RMNy 2123, RMNy 2152, RMNy 2155, RMNy 2192, RMK II, 696 (RMNy 2244), RMK II, 585 (RMNy 2395), RMK II, 837 (RMNy 2608), RMK II, 912, 916 (RMNy 2802), RMK II, 915 (RMNy 2805), RMK II, 942 (RMNy 2880), RMK II, 1544, RMK II, 2224.

¹⁹ Ezechiel JABÍN, *Honor exequia a neb kázanj pohřebnij při pohřbowánj těla mrtvého...*, Trenčín, 1658, RMNy 2805.

részletesen be nem mutatható adatsorokból úgy tűnik tehát, hogy a temetésen elhangzó szlovakizáló cseh nyelvű halotti prédikációk kinyomtatásának pusztán szokása is azok közé a kulturális hatások közé sorolható, amelyek a kényszerűségből menekülők hatására honosodtak meg Felső-Magyarországon. A legkorábbi szövegeink egyértelműen ehhez a körhöz kapcsolhatók, vagyis arról van szó, hogy egy Cseh- és Morvaországban megszokott, a társadalom életébe szorosan integrált mediális aktus a lakóhelyváltás után is használatban maradt, és az új környezetben vonzó mintát adott a helyi közösségek számára egy olyan nyomtatványműfaj elterjedéséhez, amely egyszerre volt alkalmas reprezentációs és kegyességi funkciók betöltésére.

A halotti beszédek életrajzi fejezetei nem csak az elhunyt életének fontosabb eseményeit ismertetik, hanem a családról és közvetlen környezetéről is képet adnak. Az esetek többségében az exulánsok sorstársaik közül választottak házastársat, és a fontosabb családi eseményekre (a keresztelekre, az esküvőkre és a temetésekre) hazájukból származó papokat hívtak. Jól látszik ez az exuláns személyekről vagy leszármazottaikról írott huszonnyolc gyászbeszédből is, hiszen huszonegy esetben a parentáló személy a kiűzött prédikátorok közül került ki, sőt arra is ismerünk több példát, hogy a prédikátor a család tagja volt. Ebből egyenesen következik, hogy az esetek többségében a beszámolók írói a szemtanú hitelességével számolhattak be olyan életrajzi tényekről, amelyeknek – minthogy maguk is hasonlóan éltek át – az érzelmi súlyával, identitásformáló jelentőségével, egzisztenciális téteket hordozó, válságos voltaival is tisztában voltak. Lexikai adatok tekintetében megbízható és megkülönböztetett fontosságú forráscsoportnak kell tartanunk tehát ezeket a szövegeket. Ugyanakkor egy irodalomtörténeti vizsgálódás végső célja sosem a referenciális hitelesség mérlegelése. A biográfiai adatok összeállítása és ellenőrzése jellegzetesen történetírói feladat. Egy irodalmi vizsgálat számára a beszéd alanyának és tárgyának erős és hasonló mintázatot hordozó érzelmi involváltsága, vagy – tágabbra nyitva a látószöveget – a kultúrantropológiai helyzete jelenti elsősorban azokat a kereteket, amelyek a szövegformálás tematikai és formai analízise szempontjából elsődleges jelentőségűek.

A beszédeknek mind az invencióját, mind az elokúcióját meghatározó élethelyzet pedig nagyon határozott reprezentációs szándék intenzív jelenlétére utal. Ez a reprezentációs törekvés azzal indokolható, hogy a hazájában fontos szerepet betöltött, gazdag polgári és értelmiségi réteg hazája elhagyására kényszerült ugyan, ám közösségtudatát, önértelmezését és identitását nem veszítette el. Korábban magától értetődő, reflexió nélkül érvényesített önértelmezésük azonban új környezetükben nem volt többé a közös történet, a társadalmi, gazdasági és kulturális tradíciók spontán erejével fenntartható, hanem kifejtést, adatolást, bizonyítást kívánt meg a hasonló mértékű elismerés kialakításához. Minthogy a csehországi politikai helyzet nem mutatott javuló tendenciát, ezért a polgári és a papi réteg egyedüli lehetőségének azt tartotta, hogy betagoľódjon a felső-magyarországi

társadalomba. A külföldi egyetemeken szerzett tudásuknak, társadalmi helyzetüknek és főrangú pártfogóiknak köszönhetően rövid időn belül fontos pozíciókat töltöttek be a többnemzetiségű városokban, úgy azonban, hogy a hazájukban kialakított belső kapcsolataikat és viszonyrendszerüket továbbra is fenntartották. Mivel nemcsak egyének, hanem családok és közösségek kényszerültek menekülésre, sok esetben fennmaradhatott otthoni kapcsolatrendszerük, sőt egymást támogatva és családi kapcsolataikat még szorosabbra fűzve éltek együtt. Erre példa a Boček család. A családfő, Martin Boček a fehérhegyi csatát követően anyagiilag támogatta az exulánsokat, később viszont magának is el kellett hagynia az országot feleségével és gyermekeivel. 1629-től Trencsén polgára. 1639. augusztus 20-án halt meg és augusztus 21-én temették. Tiszteletére gyászbeszédgyűjteményt adtak ki, ami három halotti prédikációt tartalmaz. A Jan Hadik szuperintendens által elmondott beszéd applicatio része Kateřina nevű leányáról is említést tesz, aki elsiratja elhunyt apját.²⁰ Ezzel a leánnyal később egy másik exuláns, Jiří Melcl családtagjaként találkozunk: a fölötte megtartott beszéd első feleségeként és négy gyermeke anyjaként említi.²¹ Amint a példa is mutatja, az egy társadalmi réteghez tartozó és a felső-magyarországi városokban új otthonra találó menekültek ismerték egymást és kapcsolatban voltak egymással, sőt a leszármazottaik között is megragadható az a törekvés, hogy fenntartsák közösségtudatukat és identitásukat. Természetesen a további vizsgálatnak az e személyi kapcsolatrendszerek által fenntartott közösségi tudás és értékrend szemléleti módjaival, narrációs változataival, artikulációs mintázataival kell majd foglalkoznia. A választott műfajcsoport szövegei azért adnak mindehhez páratlan lehetőséget, mert a nyomtatás medialitásban rögzített korpusz a rituálisan szabályozott szóbeli érintkezési formák egyikének az írásbeliségbe átlépéseként értékelhető, ami egyszerre tartott fenn sok mindent e hétköznapi diskurzus tematizáló eljárásaiból, miközben azok természetesen az írott műfaj lutheránus hermeneutika és homiletika által irányított alkotási eljárásaiba is adaptálódtak.

Czech Exiles in Upper Hungarian Towns

As a result of the aggressive proselytization and confiscation that followed the Battle of White Mountain Czech exiles arrived in great numbers to Upper Hungary and settled there. The exiles' settling in Trencsén has several reasons. Hungarian, Slavic and German inhabitants had already been living in the area. Due to their already existing relationship with the language related Slavic population and with the help of noble families the exiles settled in the towns. George II

²⁰ Ján HADIK, *Aqva apoplectica reficiens ex inopinato suorum casu lugentium pectora. Kázanj pohřebnj nad mrtwym télem...*, Trenčín, 1639, RMNy 1798 (1).

²¹ Samuel CHALUPKA, *Slzawé kwjleni widow a syrotkú to gest kázanj pohřebnj čynéné nad...*, Trenčín, 1658, RMNy 2802.

Rákóczi had bestowed demesne upon the member of the Czech brotherhood who later integrated into the Reformed Church in Hungary.

At the beginning the exiles were hoping that the political and religious atmosphere of the Kingdom of Bohemia would become more favourable, which could have resulted their returning. This, however, never came true, and the Czech intelligentsia began to hold positions of importance in the towns: they became ministers and magistrates. They also founded a printing office that operated between 1637 and 1665 in Trencsén and between 1665 and 1717 in Zsolna and served the multinational burgess and noble population. The multicultural identity and the interaction of different cultures in the 17th century Upper Hungary can be traced in the funeral oration that first had been performed then later revised by the ministers and printed presumably at the request of the wealthy burgess families.

A kétnyelvűség kérdései Kájoni János *Hymnarium*ában

„...fontosabb a gondolat, ha deákul mondják el.”
(Móricz Zsigmond: *Erdély*)

Kájoni János csíksomlyói ferences kéziratban maradt gyűjteményei közül máig az egyik legkevésbé feldolgozott és legkevésbé ismert a mintegy ezer éneket tartalmazó *Hymnarium*.¹ E sokáig lappangó kéziratot antológiát két névvel szokás illetni: a *Hymnarium* mellett előfordul a *Latin–magyar versgyűjtemény* megjelölés is. A feltehetően utólagos elnevezések² közül az előbbi a gyűjteményben szereplő énekek műfajára utalhat, annak műfaji sokszínűsége ellenére, utóbbi pedig arra a kézirat beosztásából, elrendezéséből is kikövetkeztethető elgondolásra, hogy az összeállítás egyik fontos rendező elve az énekek két nyelven történő rögzítése volt. A fóliókat két függőleges lénia két hasábra osztja, a bal oldalon sok esetben a latin, a jobb oldalon pedig a magyar szöveg olvasható. Papp Géza kimutatása szerint 883 latin és 220 magyar énekszöveg található a gyűjteményben, 149

¹ A *Hymnarium* lelőhelye és jelzete: Kájoni János, *Hymnarium (Latin–magyar versgyűjtemény)*, kb. 1659–1677, Csíksomlyói Ferences Kolostor Könyvtára, A V 3/5250. A versgyűjteményhez való hozzáférés lehetőségét Medgyesy S. Norbertnek köszönöm. A kéziratról részletes ismeretést ad MEDGYESY S. Norbert, *A csíksomlyói ferences misztériumdramák forrásai, művelődés- és lelkiségtörténeti háttere*, Bp.–Piliscsaba, Magyarok Nagyasszonya Ferences Rendtartomány, PPKE BTK, 2009 (Fontes Historici Ordinis Fratrum Minorum in Hungaria: Magyar Ferences Források, 5), 143–144, 297–303, kritikai szövegkiadással: 377, 475–481; Uő, *A katolikus népének feltárásáról és kritikai kiadásáról = Lelkiségtörténeti számvetés*, szerk. SZELESTEI NAGY László, PPKE BTK, Piliscsaba, 2008, 139–172. A gyűjtemény előkerülésének körülményeit, valamint a *Hymnarium* pontos könyvészeti leírását közreadta MUCKENHAUPT Erzsébet, *A csíksomlyói ferences könyvtár kincsei: Könyvleletek 1980–1985*, Bp.–Kolozsvár, 1999, I. 7. tétel, 100, továbbá STOLL Béla, *A magyar kézirat énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, Bp., 2002, 102. tétel, JÉNAKI Ferenc, *Kájoni János énekes könyve és forrásai*, Kolozsvár, 1914.

² A gyűjtemény elnevezése körüli bizonytalanság eredője a kézirat első oldalainak eltűnése lehet, azok ugyanis tartalmazhattak az összeállítás egészére vonatkoztatható címet is, ahogy ez más Kájoni-gyűjteményeknél megfigyelhető (pl.: KÁJONI János, *Hortvlvs Devotionis*, Csíksomlyó, 1652–1657).

esetben pedig egymás mellett szerepel latin és magyar mű.³ A *Hymnarium*ban olvasható szövegek műfajukat tekintve igen változatosak: találhatóak benne a katolikus hivatalos egyházi gyakorlatban használt liturgikus darabok: szekvenciák, himnuszok, antifónák; illetve liturgiai cselekményekhez köthető, de nem liturgiai használatra rendelt cantiók, paraliturgikus énekek, továbbá vallásos versek, tanító- és oktatóköltemények, zsoltárparafrázisok, de szerepel benne még verses dramatikus mű is.⁴ A művek sokfélesége miatt nehéz a gyűjtemény műfaji besorolása, a kézirat tematikai szempontból viszonylag rendezett képet mutat – az összeállítás egyes pontjain érzékelhető például az egyházi ünnepek körének szerinti beosztás szándéka –, ez alapján pedig a nyomtatott kántorkönyvek⁵ kéziratosa előzményeihez lehetne közelíteni a gyűjtemény típusának meghatározását. A hasonló összeállításoknál azonban jóval tágabb a kézirat gyűjtőköre.

A 17. század egyre gyarapodó katolikus énekgyűjteményei sok esetben kétnyelvűek: ilyen a kéziratosa közül a Petri András-énekeskönyv,⁶ a Turóci cantionale (17. század második fele),⁷ a Mihál Farkas-kódex (1673–1699),⁸ a nyomtatványok közül pedig az 1651-es *Cantus Catholici*,⁹ és ennek jócskán bővített kiadása 1674-ből¹⁰ és 1675-ből,¹¹ valamint az 1676-ban kiadott *Cantionale Catholicum* Kájoni János szerkesztésében.¹² Utóbbi előszavában – a *Cantus Catholici* nyomán¹³ – utal rá, hogy gyűjtőmunkája nem csupán magyar nyelvű énekekre terjedt ki:

Hogy pedig jobb, s’ alkalmasabb módgyok lehessen az Egyházi-szolgáknak, az Isteni Dicsireteknek éneklésében, sok szép, Új és Régi, Deák és Magyar énekeket, noha sok munkával, és fáradsággal, de igen szép rendben szedtem egybe, mivel láttam a’ Romano-Catholica Religión-lévő efféle Énekes-Könyveknek szük-voltokat, úgy-annyira, hogy a Cántorok, és Tanító-Mesterek, kényszerítettek magoknak sok alkalmatlansággal Énekes-Könyvet írni.¹⁴

³ *Katolikus egyházi énekek (1660-as, 1670-es évek)*, kiad., jegyz. STOLL Béla, HOLL Béla, Bp., Akadémiai – Argumentum, 1992 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 15/A–B, a továbbiakban RMKT XVII/15/A–B), B, 120.

⁴ *Ua.*

⁵ A terminológiát Farmati Anna szempontjai alapján használom. FARMATI Anna, *Más régi ének: A XVII. századi katolikus népénekköltészet szövegtípusai és motívumrendszere*, Kolozsvár, Verbum, 2008, 40–47.

⁶ STOLL Béla, *i. m.*, 50. tétel.

⁷ *Uo.*, 157. tétel.

⁸ *Uo.*, 103. tétel.

⁹ *Régi Magyar Könyvtár*, I, *Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve*, kiad. SZABÓ Károly, Bp., 1879, 856. Továbbiakban RMK I.

¹⁰ RMK I, 1159.

¹¹ RMK I, 1183a.

¹² RMK I, 1188.

¹³ [SZÖLÖSY Benedek:] *Cantus Catholici*, [Lőcse], 1651, A2r–1. RMK I, 856.

¹⁴ RMKT XVII/15/B, 141–142.

Az idézett rész alapján – amennyiben nem csupán egy retorikai fordulatról van szó – az énekeskönyvekkel kapcsolatban felmerülő igény növekedésére következtethetünk. Ennek az igénynek a jelentkezése a katolikus felekezetenél viszonylag későnek tűnhet a protestáns összeállítások elterjedéséhez képest, erre azonban egyháztörténeti viszonyok adhatnak magyarázatot, melyek bizonyos mértékben összefüggésben állhatnak a kétnyelvűséggel is: az anyanyelvű énekköltészet virágzása a reformáció idején a protestáns felekezetenél intenzívebb, a katolikus egyház következetesen elzárkózott a szertartás nyelvének megváltoztatásától, így a középkori hagyományból származó anyanyelvű énekek elhangzását is csak később és csak korlátozva engedélyezték. A 17. századra ez kissé megváltozott: a szertartás nyelve ugyan továbbra is a latin maradt, de – feltehetően pasztorációs okokból – egyre elterjedtebbé vált a szertartás alatt való anyanyelvű éneklés lehetősége.¹⁵ Az 1676-os *Cantionale Catholicum* (az 1651-es *Cantus Catholicit* követő)¹⁶ előszavának részlete is erre utal: az ifjakat nemcsak tudományokra, hanem Isten-dicséretre is tanítják, hogy mialatt „a’ Papi rend a’ Szent Oltárnál az Isteni szolgálatot végben vivén, ők [...] ének-szóval Istent dicsírnének.”¹⁷ E gyakorlatot a katolikus énekköltések, s ezzel együtt a kétnyelvű énekgyűjtemények szaporodása is követi,¹⁸ hiszen – ahogy Farmati Anna fogalmaz – „egyre nyilvánvalóbb lesz, hogy a latinul nem tudó, s így a liturgiát nem ismerő nép számára éppen hitének megőrzése céljából van szüksége ezeknek az énekeknek pontos ismeretére.”¹⁹ Farmati Anna emellett felhívja a figyelmet annak az elképzelésnek az árnyalására, hogy a vallásos ihletésű művek fordítását pusztán a latin nyelvű szövegek anyanyelven való jobb hozzáféréseinek lehetősége hívta volna életre; hiszen jelentős társadalmi rétegnek volt ekkoriban második anyanyelve a latin.²⁰ Kájoni nyomtatott gyűjteményében mindenesetre utal e céllal készült fordításaira is, hogy „semmi heával ne lenne a’ Keresztyén Olvasó” magyarra ültette az ordináriumtégeket is: „a’ Sz. Mise-alatt-való Kyrie-t, Et in terra-t, Patrem-et, Sanctus-t, Agnus-t magyarul fordítottam, mely eddig soha nem volt”.²¹

Összehasonlításképpen érdemes szemügyre venni az énekszövegek nyelvének eloszlását néhány ismertebb korabeli kétnyelvű katolikus énekgyűjteményben a

¹⁵ FARMATI, i. m., 35–39; a liturgia és magyar nyelv kapcsolatáról ld. SZELESTEI N. László, *Liturgia és magyar nyelv a kora újkorban: A szentmise*, Vigilia, 2013/11, 828–837.

¹⁶ *Cantus Catholici*, i. m., A2r–1.

¹⁷ RMKT XVII/15/B, 141–142.

¹⁸ A 17. század során több zsinat foglalkozott énekeskönyvek kiadásával; az 1629-es és 1638-as Nagyszombati zsinaton tárgyalták a kérdést. Vö. KOVÁCS Andrea, *A katolikus énekeskönyvek szerkezete, éneksorrendje* = „A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretre” *Népénektáraink tegnap és ma: Az Éneklő Egyház megjelenésének 20. évfordulóján tartott tudományos ülésszak és emlékülés előadásai*, szerk. KOVÁCS Andrea, Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem Egyházzenei Kutatócsoport, Bp., 2011, 217–240.

¹⁹ FARMATI, i. m., 39.

²⁰ Uo., 92.

²¹ RMKT XVII/15/B, 141–142.

Régi Magyar Költők Tára sorozat kimutatásai alapján: Petri András kéziratos énekeskönyve 211 magyar valamint 31 latin éneket tartalmaz;²² a Turóci *cantionale* 97 magyar és 55 latin szöveg kezdősorát idézi a *Cantus Catholiciból*, és további 78 magyar illetve 14 latin verses darabot közöl;²³ az 1651-es *Cantus Catholici* 112 magyar és 80 latin,²⁴ az 1674-es *Cantus Catholici* énekeskönyv 465 magyar és 94 latin énekszöveget ad;²⁵ Kájoni *Cantionale Catholicum*ában pedig 545 magyar, 3 vegyes nyelvű és 247 latin nyelvű darab olvasható.²⁶ Más arányokat mutat ugyanakkor a *Hymnarium*, amelyben 883 latin és 220 magyar nyelvű szöveg szerepel, nem számítva az elegyes nyelvű énekeket.²⁷ A jelentős eltérésre talán a szélesebb körű forráshasználat adhat magyarázatot.²⁸

Jelen dolgozat – néhány kiválasztott költeményen keresztül – arra keresi a választ, hogy a *Hymnarium*, azaz a *Latin–magyar versgyűjtemény* egy szűk szöveg-csoportja mennyiben igazolja a korszak hasonló gyűjteményeiből kiolvasható felfogás ismeretében támasztott elvárásainkat. Feltehető-e például a *Hymnariummal* kapcsolatban, hogy a latinul nem tudók számára kíván segítséget nyújtani a latin nyelvű egyházi énekköltészet megismertetésében? A fordításról alkotott korabeli felfogásról ismert vélekedések mennyiben tükröződnek a *Hymnarium* néhány lefordított művében, illetve lehet-e bizonyos mértékig következtetni a gyűjtemény összeállítójának a fordításokról, esetleg a fordítás eredetiségéről alkotott nézeteire?

A felmerülő kérdések kapcsán Nyéki Vörös Mátyás műveinek, illetve korábban neki tulajdonított költeményeknek a *Hymnariumban* található változatait szeretném vizsgálni – nem részletezve a számba vehető művekkel kapcsolatos szerzőségi problémákat. A *Hymnariumban* kettő bizonyosan Nyéki Vöröstől származó szöveg szerepel: a *Dialogus*²⁹ és a *Dialogus*-kiadásokban rendre előforduló *Bochyasd kegyelmedet, Vram Szent lelkedet*³⁰ kezdetű ének.³¹ A vitatott szerzőségű

²² *Katolikus egyházi énekek (1608–1651)*, kiad., jegyz. HOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1974 (Régi magyar költők tára: XVII. század, 7, a továbbiakban RMKT XVII/7), 556–567.

²³ RMKT XVII/15/B, 34–39.

²⁴ RMKT XVII/7, 645–656.

²⁵ RMKT XVII/15/B, 43–67.

²⁶ *Uo.*, 135–167.

²⁷ RMKT XVII/15/B, 120–135.

²⁸ JÉNÁKI, i. m., 66–68.

²⁹ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733–757.

³⁰ *Uo.*, 126–128.

³¹ Ezen művek címléírásában egyébként Kájoni János is jelzi, hogy Nyéki Vörös munkáiról van szó: „Matthiae Veres de Nyék Crucigeri Soproniensis Ordinis Cruciferorum S. Joannis Hierosolymitani hospitalium; Archidiaconi Mosoniensis, et Cathedralis Ecclesiae Jauriensis Canonici etc. eadem de re fusius et concinnius. [A párhuzamos hasámban:] Nyeki Veres Mattyas ugian azonrul böuebben fol. 726.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733. „Oratio ad Jesum Matthiae Veres de Nyek” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 126.

művek közül³² megtalálható benne a *Tintinnabulum*,³³ illetve a *Tintinnabulum*-kiadások függelékében előforduló *Szörnyű Halál, ímé hol áll* kezdetű költemény,³⁴ valamint a Pázmány Péter által kiadott *Imádságos könyvből* ismert időszaki Mária-antifónák (*Ave regina coelorum*, *Alma redemptoris mater*, *Salve Regina*, *Regina coeli*)³⁵ és Mária-himnusz (*Ave maris stella*).³⁶ Az idézett költeményeken felül Nyéki Vörös kapcsán lehet tárgyalni még a bűnbánati zsoltárok parafrázisait, amelyek latin nyelven szerepelnek a *Latin–magyar versgyűjteményben*.³⁷ A Nyéki Vörösnek tulajdonított bűnbánati zsoltárparafrázisok Pázmány Péter *Imádságos könyvében* jelentek meg először 1606-ban,³⁸ ám ott magyarul (egészen pontosan: a hét költeményből hatot Nyéki Vörös Mátyásnak, egyet pedig Balassi Bálintnak tulajdonítanak),³⁹ ennek nyomán pedig más korabeli katolikus énekgyűjteményekbe, s kántorkönyvekbe is bekerültek.⁴⁰ Az oktatóköltemények ilyen jellegű összeállításokban való jelenlétére Kájoni János nyomtatott énekeskönyvének előszavában is találhatunk magyarázatot: szokás volt, hogy az egyházi szolgák a „...halottak temetésén énekeltek; [ezért] halott-temetéskorra-való, és a' négy utolsó dolgokra emlékeztető énekekkel fejezem-bé e' munkámat”.⁴¹ E dolgozat keretében nincs lehetőség e művek szóbeliségben való terjedését vizs-

³² VADAI István, *Kolomp vagy csengettyű? = A magyar költészet műfajai és formatípusai a 17. században*, szerk. ÖTVÖS Péter, PAP Balázs, SZILASI László, VADAI István, Szeged, SZTE Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2005, 181–187; PAP Balázs, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzőségéhez*, ItK, 2006/6, 585–590; RÉGER Ádám, *A Tintinnabulum tripudiantium szerzője és forrása*, ItK, 2014/1, 77–98.

³³ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 688–718 (hiányzik: 691–710).

³⁴ *Uo.*, 759–763.

³⁵ *A Regina coeli laetare* kivételével (885–886) az antifónák a *Hymnarium* 837–839 lapján találhatók.

³⁶ *Uo.*, 838.

³⁷ *Uo.*, 1015–1021.

³⁸ Facsimile kiadása: PÁZMÁNY Péter, *Keresztyéni imádságos könyv. Grác, 1606*, kiad. KÖSZEGHY Péter, tan. LUKÁCSY Sándor, Bp., Balassi – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1993 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 28).

³⁹ *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, kiad., jegyz. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai, 1962 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 2; a továbbiakban: RMKT XVII/2), 449, 454–456. Szabó Ferenc felveti annak lehetőségét, hogy a bizonytalan szerzőségű zsoltároknak Pázmány Péter volt a fordítója. Vö. SZABÓ Ferenc, *Pázmány Péter Imádságos könyvének hét bűnbánati zsoltára = A zsoltár a régi magyar irodalomban: A Csurgón 2007. május 24–27-én tartott konferencia előadásai*, szerk. PETRŐCZI Éva, SZABÓ András, Bp., KRE, L'Harmattan, 2011 (Károli Könyvek – Tanulmánykötet), 125–132; BOGÁR Judit, *Pázmány Péter Imádságos könyve és a Biblia = Régi magyar imakönyvek és imádságok*, szerk. BOGÁR Judit, Piliscsaba, PPKE BTK, 2012 (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 3), 53. BÁN Izabella, *Pázmány bűnbánati zsoltárai a prédikációk tükrében = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 31–34.

⁴⁰ A magyar nyelvű zsoltárparafrázisok egy tömbben szerepelnek más gyűjtemények mellett a *Cantionale Catholicum*ban is. Erről ld. RMKT XVII/2, 455.

⁴¹ RMKT XVII/15/B, 142.

gálni, mindössze Vadai István *Idézetek poétikája* című tanulmányára utalnék, amely az említett négy utolsó dologokról szóló költemények (főként a *Dialogus* és *Tintinnabulum*) kéziratokban való hagyományozódását kutatja.⁴² A kimutatott gyakori előfordulások a rendszeres használatra utalhatnak.

A felsorolt művek közül egyedül a *Tintinnabulum*nak nincs latin fordítása a *Hymnarium*ban, a *Dialogus*nak pedig csupán egy részlete, 25 versszaka olvasható latinul.⁴³ A többi műnek teljes latin nyelvű – jelen pillanatban kizárólag innen ismert – fordítását adja Kájoni János párhuzamosan a magyar szöveg mellett. A fordítások többsége a parafrázisnál szorosabban követi az eredetit; a gondolati és motivikus azonosságok sok esetben sorról sorra kimutathatóak. Ezen fordítások szerzősége is bizonytalan, noha Holl Béla lehetségesnek tartja, hogy egyes latin szövegeket a magyar ének alapján Kájoni János készített.⁴⁴

A szóban forgó költemények esetében külön érdekesség, hogy gyakran a szövegek egyik lehetséges forrását, s a forrás egy korábban ismeretlen fordítását is közli a gyűjtő (l. a mellékelt áttekintő táblázatot). A *Tintinnabulum* előtt megjelenik a szöveg egyik forrása, azaz Carolus Scribani *Ludus in seculi amorem inimicum amoris Divino* című műve latinul⁴⁵ (s két fejezete magyarra fordítva),⁴⁶ a *Dialogus* előtt pedig a *Visio Philiberti* latinul és teljes egészében átültetve magyar nyelvre.⁴⁷ Az *Imádságos könyv* Mária-antifónáinak, illetve Mária-himnuszának forrását is közli Kájoni, illetve mindegyikhez nyújt egy másik magyar fordítást is.⁴⁸ Ez pedig elvezet bennünket egy sokkal izgalmasabb eljárás felismeréséhez. Mivel az idézett magyar költemények többsége egy latin eredetire vezethető vissza, a Mária-antifónák esetében kézenfekvőnek tűnhetett volna a Pázmány-féle *Imádságos könyv* magyar nyelvű verseit az eredeti latin mellé másolni, ehelyett a *Hymnarium*ban a latinnak is szerepel egy eddig ismeretlen magyar, illetve a magyar éneknek is szerepel egy kizárólag itt előforduló latin fordítása.⁴⁹ Ugyanezzel a módszerrel találkozunk a *Dialogus* esetében is; a forrás mellett szerepel egy magyar nyelvű fordítás, illetve a *Dialogus* mellett is szerepel egy latin nyelvű fordítás részlete.⁵⁰ Egyébként a részlet éppen olyan hosszú, hogy az akrosztichon kiolvasható legyen: ez a latin nyelvű megfelelője a *Dialogus* magyar

⁴² VADAI István, *A XVII. századi magyar költészet: Idézetek poétikája (II.)*, ItK, 1989/3, 281–286.

⁴³ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733–735.

⁴⁴ RMKT XVII/15/B, 120.

⁴⁵ Kájoni címleírása: „Caroli Scribani Ludus in saeculi amorem inimicum amoris Diuino, eadem de re concinnatus et illustratus.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 678–688.

⁴⁶ *Ua.*

⁴⁷ *Uo.*, 726–733.

⁴⁸ *Uo.*, 885–886, 837–839.

⁴⁹ A Nyéki Vörösnek tulajdonított Mária-antifónákról ld. RÉGER Ádám, *Pázmány-hivatkozások Kájoni János Hymnariumában = Pázmány nyomában: Tanulmányok Hargittay Emil tiszteletére*, szerk. AJKAY Alinka, BAJÁKI Rita, Vác, Mondat Kft., 2013, 353–365.

⁵⁰ RÉGER Ádám, *A Dialogus és Tintinnabulum forrásának pokolábrázolása – Kájoni János Hymnariumának tükrében = Menny és pokol a barokk kori ember életében*, szerk. Báthory Orsolya,

akrosztichonjának.⁵¹ Ha arra gondolunk, hogy egy akrosztichonos költemény esetében az alkotói folyamat egyik első fázisa az akrosztichon megalkotása,⁵² vélhetjük a fordítói folyamat egyik első ütemének az akrosztichonos versszakok leírását is, így érthetővé válna, hogy miért éppen az akrosztichonos rész (és további két strófa) maradt fenn (készült csak el) a szövegből. E latin szöveg szerzősége is bizonytalan ugyan, de a gyűjtemény jellegéből – s a többi példából – kiindulva nem zárható ki, hogy a gyűjtő egyben fordító is, azaz Kájoni János által készített fordítással van dolgunk.⁵³ S itt talán érdemes kitérni arra, hogy ez a jelenség milyen elgondolást követhet. Bartók István fordításirodalommal kapcsolatos vizsgálatának példáiból kiindulva arra a maitól bizonyos fokig eltérő eredetiség-felfogásra hívnám fel a figyelmet, mely szerint egy szöveg átültetése az alkotással megegyező tettnek számított, amennyiben szerkesztője, kompilátora, esetleg értelmezője volt a fordított műnek.⁵⁴ Talán nem túlzás azt állítani – tudva, hogy a vizsgált szövegcsoporthoz keresztszövegei igen szűk a gyűjtemény egészéhez képest –, hogy az összeállító bizonyos esetekben tekintettel lehetett a latin forrásból származó magyar művek eredetiségére, amikor külön közölte a mű forrását a költeménytől, s mindkettő mellé helyezett egy szorosabb értelmű fordítást (ahogy megfigyelhető ez a *Dialogus*-nál, az antifónáknál, s a *Hymnarium* egyéb pontjain is).

Az itt számba vett szövegek közül csupán egy esetben fordul elő, hogy a magyar költemény és annak latin forrása párhuzamosan jelenik meg, ez a *Siralom, az halandóságrol* című (*Szörnyű Halál, ímé hol áll kezdetű*) vers esetében van így: a *Lessus mortualis* című latin költemény, azaz a *Siralom, az halandóságrol* vers eredetije egy jezsuita szerző alkotása,⁵⁵ s a 17. században legalább két változatban terjedt (ezek kezdősorai: *Horrenda Mors, tremenda Mors*, illetve *O solis aureum jubar*). A *Hymnarium*-ban Kájoni az utóbbi, négy versszakkal hosszabb változatot idézi, amely a címleírásából kikövetkeztethetően egy négy utolsó dologgal foglalkozó nyomtatványból eredhet.⁵⁶ Emellé helyezi a Nyékiének tulajdonított *Siralom*,

---

MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, Bp., 2014 (Pázmány Irodalmi Műhely Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 7), 295–323.

⁵¹ ABSTEMIVS MATTHIAS NIECHJVE Vö. KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 733–735.

⁵² PAP, i. m., 587.

⁵³ Nagy Szilvia az akrosztichon miatt a fordítást Nyékiének vallja. Vö. NAGY Szilvia, Philibertus látomásának útja egy iskoladrámáig = *Szín – Játék – Költészet: Tanulmányok a nyolcvan éves Kilián István tiszteletére*, szerk. CZIBULA Katalin, DEMETER Júlia, PINTÉR Márta Zsuzsanna, Bp.–Nagyvárad, 2013, 317–328.

⁵⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Akadémiai – Universitas, Bp., 1998, 284–288.

⁵⁵ RMKT XVII/2, 498.

⁵⁶ „Quatuor Hominis Vltima Vniverso generi humano ad Terrorem, ad salutem.” KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 759. A címleírásban említett mű feltehetően az alábbi nyomtatványból származik: *Quatuor Hominis Vltima Vniverso Generi Humano Ad Terrorem, Ad Salutem, a Matthaeo Radero Duo, ab Joanne Niesso Duo, utroque Societatis Jesu Sacerdote plorata, cantata. Quibus adjuncta est*

az *halandóságrol* című verset, kiegészítve a hiányzó magyar versszakokkal. Külön figyelmet érdemel, hogy míg a Nyékinek tulajdonított fordítás bizonyos mértékig átköltés, addig a kiegészített versszakok szorosabb fordítást mutatnak.⁵⁷

Szorosabban követi az eredetit Nyéki Vörösnek a *Bochyasd kegyelmedet, Vram Szent lelkedet* kezdetű művének latin fordítása is: sorról sorra halad, s törekszik a gondolati jellegzetességek megőrzésére, tartva az eredeti mű metrikai sajátosságait, ami ennél a költeménynél a Balassi-strófa metrumképletével egyezik: a6a6b7 c6c6b7 d6d6b7; a fordító tehát igyekszik minden tekintetben az eredeti magyar szöveghez igazodni. Az első versszak így hangzik magyarul, és latinul:

Oratio ad Jesum
Matthiae Veres de
Nyek

Mitte clementiam	Boczasd kegyelmedet
Domine gratiam	Uram szent lelkedet
Ad triste pectus meum	El epet bus lelkemhez
Misello succurre	Szüksegemre terülj
Nec velis perdere	Veztemen ne örülj
Specta caput viduum	Las el hagiót fejemhez
Procellas increpa	Haborumat szannjad
Ne me premat ira	Boszudat ne alljad
Sis pius erga reum	Legy kegielmes bünöshez. ⁵⁸

Ugyanígy Balassi-strófában szerepel a *Hymnarium* végén álló hét bűnbánati zsoltár parafrázisa latinul.⁵⁹ A szövegek előtt ez áll: *Psalmi davidici Rythmis confecti Septem psalmi poenitentiales*. Tehát a gyűjtő külön jelzi, hogy parafrázisokról van szó; amelyek közül az elsőnek első versszaka így hangzik:

Hebdomadae Meditandae Aeternitatis, P. Joannis Nadasi, Et exhortatio ad poenitentiam D. Dominici Carthusiani, cum Facultate Superiorum. Pragae, Typis Universitatis Carolo-Ferdinandae in Collegio Societatis Jesu ad S. Clementem, 1677.

⁵⁷ KÁJONI, *Hymnarium...*, i. m., 759–763.

⁵⁸ Uo., 126.

⁵⁹ Uo., 1015–1021.

In tuo furore, et irae ardore,
Ne Domine arguas,
Irâ inflammatus ob meos reatus
Stricte ne corripias,
Sed tu miserere, infirme Domine;
Ergo ne redarguas.⁶⁰

Érdekes azonban, hogy a Nyékinék és Balassinak tulajdonított bűnbánati zsoltárok és a gyűjteményben szereplő latin nyelvű zsoltárok között nem lehet a metrikai azonosságon túl szorosabb hasonlóságot felmutatni – a strófák számai sem egyeznek, s a magyar zsoltárok Vulgátához képest kimutatható motivikus eltérései, sajátosságai szinte egyáltalán nem mutathatóak ki a latin átköltésekben (a minimális egyezések egyike a teljes doxológiával történő lezárás – a *Hymnariumban* lévő fordítás is utal az Atyára, a Fiúra, és a Vigasztalóra, de más módon mint a Nyékinék tulajdonított szövegek). A mértékre szabott latin bűnbánati zsoltárok számára tehát legfeljebb mintát jelenthettek a Pázmány *Imádságos könyvében* szereplő Balassi-strófás parafrázisok, nem tekinthetjük őket azok fordításainak. Valamennyi itt szereplő latin nyelvű Balassi-strófás alkotás érdekes adaléka lehet a versszaktypus apránként beszűkülő 17. századi hagyományozódásának.⁶¹

Vázlatos áttekintésünket összefoglalva azt lehet mondani, hogy a *Hymnariumban* a korábban már nyomtatásban megjelent művek „újrahasznosítása” a korabeli gyűjteményekhez képest komplexebb módon történik, hiszen nem csupán a latin nyelvű művek mellett közöl fordítást az összeállító, hanem gyakran ad a lehetséges latin forrásokon túl egy másik latinra átültetett változatot is, amely további bizonyítékként jöhet számításba a latin irodalmi nyelv élő, folyamatos használatához.⁶² A teljes gyűjtemény ismerete és vizsgálata nélkül nem lehet bizonyosat állítani, de a magyar költemények le-, vagy visszafordítása kapcsán felmerülhet, hogy a gyűjtemény eredetileg teljesen kétnyelvűnek készült.

⁶⁰ Uo., 1015.

⁶¹ Csörsz Rumen István, *Interetnikus kapcsolatok a XVIII–XIX. századi felvidéki közköltészetben = Margó: Írások a fordításról és a kétnyelvűségről*, Ab-Art, 2010, 36–37; HARGITTAY Emil, *A XVII. század eleji magyar költészet történeti poétikájához (A reneszánsz-manierizmus-barokk komplexum metrikai szempontból)*, MTA I. Oszt. Közl., 31(1979), 321–330. KÜLLÖS Imola, *Balassi-strófák egy múlt századi vőfélykönyvben = Morzsák: Tanulmányok Kisbán Eszter tiszteletére*, Bp., 1997, 105, 114–117.

⁶² KNAPP Éva – Tüskés Gábor, *A magyarországi neolatin irodalom kutatása a XVIII. században* = KNAPP Éva – Tüskés Gábor, *Sedes Musarum: Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori Magyarországon*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, (Csokonai Könyvtár, 44), 82–83.

Oratio ad Jesum
Matthiae Veres de
Nyek [126]⁶³

Mitte clementiam
Domine gratiam
Ad triste pectus meum
Misello succurre
Nec velis perdere
Specta caput viduum
Procellas increpa
Ne me premat ira
Sis pius erga reum

Boczasd kegyelmedet
Uram szent lelkedet
El epet bus lelkemhez
Szüksegemre terülj
Veztemen ne örülj
Las el hagiót fejemhez
Haborumat szannjad
Boszudat ne alljad
Legy kegielmes bünöshez.

Audito lamenta
Neque longum tenta
Cor meum tam afflictum
Sum inermis sanè
Proborque igne in igne
Rumpitur vitae filum
Aufer iram tuam
Extende gratiam
Suscipe suspirium

Ohaytasim erczed
Soha ne kesirtsed
Keseredet szüemet
Lasd hogi giarlo vagiok
s Kesirtetim nagiok
Majd el foytiak eltemet
Ved el haragodat
Nyujczad maloztodat
Hald megh köniörgesemet

Inesperanter quia
Peccati praemia
Me pressis oppresserunt [127]
Erebi flumina
Ad cruciamina
Mea jam surrexerunt
Anima oblita
Est in causa culpa
Ut sordes macularunt

Remenltelenül mert
szinten az földhöz vert
Bünöm melto erdeme
El fogiatkoztatot
s Kenomra oztatot
Pokol melyseges verme
El feledet lelkem
s Erdemlette vetkem
Hogy rutitot fertelme.

⁶³ A szövegeket betűhív átírásban, az eredeti központoszást megtartva közlöm. A rövidítéseket külön jelölés nélkül feloldom, továbbá az átírás során az ß betűt sz-szel, az f-t s-sel, a 3-t z-vel, az y-t ii-vel, a kézirat magyar nyelvű szövegeinek ü és ö betűjét pedig ü-vel, illetve ö-vel jelölöm. Az u betű a *Hymnarium*ban sok esetben v-nek, illetve a j néhol i-nek értendő.

Nescio quo vadam
In tuum si cadam
Contra me iudicium
Peccati foeditas
Terret atrocitas
ut timeam solium
Ad mille rogata
Effugii caussa
Ne vultum spectem pium.

Vita sordes mera
In nulla re vera
Squalidusque tribulus
Et quae fit gloria
Cremetur aeternâ
Irâ si lini culmus
Non perit veritas
Si adsit pietas
Quâ laetaretur dumus.

Defensio nulla
Potest sed gratia
Peti à fonte pio
Causam blasphaemiae
Dederim ruinae
Pendet à iudicio
Nostri miserere
Exilium vide
Ne separe basio

Adsit jamque tempus,
Quod vult gemebundus
Animus, consolandi
Nebulamque sub qua
Sunt cruciamina
pectore dispellendi
Turbinis magnitas,
Vitae quae tempestas
Monitum det donandi [128]

Nincz is houa lennem
Ha nyitod ellenem
Igaz itiletedet
Bünöm undoksaga
Veszt iszoniusaga
Hogy retteghiem szekedet
Ezer kerdesedre
Czak kis mentsegemre
Se nezhessem szinedet.

Eletem aszszu gaz
Semmiben sem igaz
s Rut fertelmes boytorjan
s vallion mi diczosegh
vegetlenöl ha égh
Haragod az pozdorjan
Nem vesz igassagod
Ha irgalmassagod
Keduet nyittja korojan

Mentsegem nem lehet
De kegyelmet kerhet
Lelkem szent felsegedtül
Okot karomlasra
Hogy adot romlasra
Fügh czak itiletedtül
Irgalmaz mar nekem
Nezd szamkivetesem
s Ne rekez ki szinedtül.

Ideje legien mar
Kit ohajtassal var
Lelkem megh vigasztalnod
s Ez keserves felhöt
Ki alat kenom nöt
szivemrül forditanod
Hogy ez haborgo szél,
Ki eltemen veszel
Inczen kegielmet adnod

Fauor excitetur
Nomenque tuetur
Tuum, regar gratia
In debilitate
Atque tentamine
Conforter clementia
Palpem quod diligis
Neque labe caedis
Sint prope praecordia

Condole quod dudum
Cor profluxit meum
Liuor et injuria
Permisisti longum
Quod sit fastidium,
Aerumna calumnia
Sis pius sis clemens
Ut non sit vehemens
Ad plagam virga tua

Meam sacra vitam
Spectem te Jehouam
In hac infirma carne
Alleua cor meum
Ne unquam animum
Deturpem peccamine
Ut queam beatos
Recto adire coelos
Post ephodiasmine.

Serkennjen fel kedued
Seghitsen szent neued
Igazgasson kegielmed.
Erötlensegemben
Sok kesirtetimben
Batoritson szent lelked,
Lassam hogi nem giülölz
Gialazattal nem ölz
s Megh esik rajtam szüed.

Szanniad hogi regulta
szüemet mind folyta
Iridgysegh es sok boszu,
Ensegh ragalmazas
Keuely megh utalas
Engetted legien hoszszu
Forduly kegielemre
Hogy veresegemre
Mar veszszöd legien lassu.

Aldgy megh eletemben,
Nezzelek mindenben
Ez giarlosagos testben
Emeld fel szüemet
Hogy soha kedüemet
Ne marczam semmi bünben
Legy kegielmes nekem
Hogy boldogh ösueniem
Lehessen az meniniekben.

Psalmi dauidici [1015]
Rythmis confecti

Septem psalmi poenitentiales

Psalmus VI.

In tuo furore, et irae ardore,
Ne Domine arguas,
Irâ inflammatus ob meos reatus
Strictè ne corripias,
Sed tu miserere, infirmi Domine;
Ergo ne redarguas.

Nam spiritus meus, est valde turbatus
Sed usquequo Dominus,
Convertetur ad me, ut custodiat me
Ac laetor ut Filius,
Eripe animam, tuam ut sentiam
Clementiam: O Deus!

Quoniam in morte, nemo est qui de te
Domine memoretur,
Non sinit infernus, ut deus supernus
Laudandus adoretur,
Neque fert iuvamen, tuum sanctum nomen
Quamuis et inuocetur.

Per singulas noctes, laboro et dies
Dum fletibus lavabo,
Lacrymis obortis meum stratum multis
Gemebundus rigabo:
Licet sit gravatus ocellus turbatus
Sed loqui non cessabo.

Discedite à me, quorum fauces plenae
sunt iniquitatibus,
Deus suas aures, jam misericordes
Praebet meis fletibus,
Exaudiuit uocem, quamuis illi peccem
Dans locum gemitibus.

Conturbentur ei vehementer mei
Injusti inimici,
Putrescant in sorde, foetidorum grege
Lasciuientes hirci,
Deus est me prope, quem invoco saepe
Mentem luminans coeci.

Sit gloria Patri, per quem sunt creati
Terra, mare, et coeli
Detur laus ei, qui voluit nasci
Aeue semper ab omni.
Coelum, terra, gaude, Paraclitum cole
Sine fine perenni.
Amen

Psalmus 31. [1016]

Beati sunt quorum Deus peccatorum
sordes vult abluere,
Et vere beatus, cujusnam reatus
Gratis vult contegere,
Cordis munditiam, et gratiam suam
Compuncto tribuere.

Ossa veterascunt, si fauces silescent
Nū clamo tota die,
Nam manus sunt tuae, grauatae super me
Deus nocte et die,
Versor in aerumna, ob crimina multa
Dum configitur spina.

En scelera mentis, quae tu bene sentis
Jam tibi patefeci
Delicta peruersa, verbaque iniusta
Cognita tibi feci,
Eia ne disperdas, ne Gehennae tradas
Si mala jam rejeci.

Confiteor dixi, quia intellexi
Meam injustitiam,
Aeternū ne urar, imo ut consequar
Deus hanc clementiam:
Spero adolebis, vitia dolebis
Et largire gratiam.

Pro hac omnis sanctus, te adorat rectus
Tempore oportuno,
Te non appropinquant, qui Domine clamant
Ore in diluuiio
Quia non currentis, sed perficientis
Es tu adiutorio.

Tu auxiliatio, mea tribulatio
Cum surgit ad versum me,
Et quisnam respiciet, si Deus despiciet
Cum hostis circuit me.
Quaeso eripias, ab iis eruas,
Qui circumdederunt me.

Intellectum dabo, oculos firmabo
Super te, et instruam.
Quâ linea uitam tenebis, ut gratam
Mihi praepares viam.
Ut de vero fonte, de coelo fluente
Plenam affer gratiam.

Nolite fieri, ut equi et muli
Qui nihil intelligunt.
Nam chamus et froenum maxillas eorum
Ad nihilum redigunt.
Non approximabunt Deo; nec gustabunt
Vitam qui malè pergunt.

Multa sunt errantis flagella peccantis
In hoc uitae termino.
Sed bene sperantes, mundum aspernantes
Quiescunt in Domino.
Aeternùm gaudebunt, Deumque uidebunt
In coelesti praemio.

Laetamini iusti, in Domino casti,
Corde et mentè purâ.
Hauriatis aquas, coelorum delapsas,
Nectareo de fonte:
Congloriabuntur recti laetabuntur
Stantes in Sion monte.

Sit gloria Patri per quem. etc. ut supra

Psalmus 37. [1017]

Domine in ira, vindictaque dira
Noli me corripere,
Sagittisque justis, pro peccatis multis
Affligere desine:
Nam manus firmasti, quibus me plasmasti,
Et grauasti super me.

Non datur in carne, sanitas intra me,
A facie malorum.
Ab ossibus fugit pax; animus rugit
In sorde peccatorum.
Versor in latebris, Gehennae tenebris
Sum praeda inferorum.

Caput est grauatum, nimis oneratum
Propter iniquitates
Sicut onus grave, quod onerat valde
Fortiter bajulantes.
Putruerunt in me, cicatrices meae,
Ob turpes foeditates.

Sum factus jam miser, curuatus et piger,
Dum gradior in die.
Lumbos lusiones, et irrisiones
Penetrant quotidie:
Et non est sanitas, sed multa vanitas,
In me usque hodie.

Sum nimis afflictus, et humiliatus
Cordis ab irrugitu.
Et desiderium te est ante meum
Domine in gemitu.
Cor meum turbatum, lumen deprauatum
In turbato spiritu.

Proximi adversum me steterunt rursum
Vim mihi faciebant.
Qui erant juxta me, steterunt de longe
Et animam quaerebant.
Vana loquebantur, et meditabantur
Mala, qui inquirebant.

Ego autem tanquam, qui surdus est: nunquam
Vult os suum leuare.
Sic factus sum mutus, ante eos stultus
Nolens redarguere.
Quoniam Domine, supplex vocavi te
Et exa[u]diuisti me.

Ego autem dixi, et sit intellexi,
Gaudebunt inimici
Dum pedes moventur, contra me loquentur
Qui fuerunt amici
Cupiunt perdere, ad ima trudere
Ut ibi cogar vinci.

Ego sum paratus, flagellis prostratus
Nam adest dolor meus.
Quare cogitabo, et annuntiabo
Peccata qui sum reus.
Inimici autem, conturbarunt mentem
Fontes non videt Deus.

Detrahebant mihi, adversantes illi,
Cum sequor bonitatem.
Ergo non relinquo, Deus non exstinguas
Apud me veritatem.
Sed tu Deus meus, sit adiutor meus
Ostende claritatem. [1018]

Sit gloria Patri, per quem sunt creati
Terra, mare, et coeli.
Detur laus ei, qui voluit nasci
Aeui semper ab omni.
Coelum, terra, gaude, Paraclitum cole
Sine fine perenni.
Amen

Psalmus 50.

Deus miserere, et me intueri
Tuam ob clementiam.
Atque iuxta magnam, pietatem tuam
Abige fallaciam.
Amplius me lava, peccatorum mala
Dele; et da gratiam.

Quoniam cognosco, peccata fatisco

Contra me, et fateor.

Dimitte errata, contra te patrata

Tua dicta amplector.

Me quoniam mater, in peccatis super

Concepit reminiscor.

Nam cum judicaris, tunc iustificaris

In tuis sermonibus.

Pandis veritatem, praestas claritatem

Verè poenitentibus.

Hissopo me laua, ut nivem dealba

Da gaudium ossibus.

Faciem averte, à malis quibus te

Laesi, et quaeso dele.

Cor mundum fac in me, quod non confundat me

Discam recte viuere.

Laetitiam mihi, salutaris tui

Redde, et confirma me.

Iniquos docebo, impios monebo

Ut convertantur ad te.

Eripe me quaeso, de sanguine malo

Deus salutis meae.

Ne proicias me, à tua facie

Pneuma ne aufer à me.

Laudem nunciabit, si Deus laxabit

Os, et mea labia.

Ergo fac benigne, cor meum converte

Ut dem sacrificia.

Me respice quaeso, nam sum corde laeso

Aufer maleficia.

En tibi contritum, et humiliatum

Cor nunc sacrificium.

Credo quod non spernis nam serio cernis

Cordis beneficium.

Tunc uitulos ponent, altaria colent

Ut sit holocaustum.

Aedifica muros, Jerusalem puros
In uoluntate tua.
Ut Sion cognoscat, et vere quiescat
In veritate sancta.
Haec te delectabunt, et me exaltabunt
Per aeterna saecula.
Sit gloria Patri, per quem sunt creati. etc. ut super.

Psalmus. 101. [1019]

Domin exaudi, preces quas nunc fudi
Ad te pie Domine.
In quacunque die, inuocauero te
Velociter audi me.
Et oro inclina, coelorum limina
Et portas mihi pande.
Tritus sum ut foenum, aruit cor meum.
Renui panem meum.
A gemitûs uoce, et me nimis flente
Haesit carni os meum.
Vigilo ut passer, gemebundus semper
Non habens solatium.
Qui me collaudabant, contra me jurabant
Inimici perfidi
Cinerem ut panem, quo spiritum sanem
Quotidie comedi.
A facie irae indignantis tuae
Eleuatus cecidi.
Gemitus nam graues, lacrimasque acres
Potum mihi praebui.
Dies declinarunt, vires defecerunt
Omnes quibus credidi.
Tu autem Domine, me seruum respice
Redde quo pessumdedi.

Domine exurge, et in Sion perge
Quam benignè respice,
Tempus miserendi, opemque ferendi
Perire non desine.
Et timebunt gentes, nomen tuum flentes
In aeternum Domine.

Dominus allexit, de coelo prospexit
Nationem alteram
Et sibi delegit, jam pridem elegit
Generationem hanc.
Solvit compeditos, sanat interemptos
Dans bonitatem suam.

Reges convenerunt, Sion tenuerunt
Ut seruiant Domine.
Populus in unum, proponit ut Deum
Laudet sine termino.
Nam aspicit Deus, de coelo benignus
Tempore oportuno.

Domin tu terram fundas et arenam
Maris, et molem coeli
Hi omnes peribunt, sermones manebunt
Tui, et ruent illi
Tu mutabis eos, exaudies reos,
In saeculum saeculi.

Sit gloria Patri, per quem sunt creati
Terra, mare, et coeli.
Detur laus ei, qui voluit nasci
Aeue semper ab omni
Coelum, terra, gaude, Paraclitum cole
Sine fine perenni.

Psalmus. 129. [1020]

Obsecro exaudi, vocem quam nunc fudi
De profundis Domine.
Fiant intendentes, oculi, et aures
Verbis meis Domine:
Nam si obseruabis, peccata tenebis
Quem saluabis Domine.

3 Nam Dominus noster, misericors semper
Mittet redemptionem.
Israel redemit, ab imis leuauit
Dans benedictionem.
Mundans corda nostra, peccata patrata
seruans hanc nationem.

2 Domine ob legem, non est fas ut negem
Semper te sustineo.
Animam ut herbis, pasco tuis verbis
Et tibi retineo.
Cum Israel spero, in Domino vero
Et me tibi commendo.

4 Sit gloria Patri, per quem sunt creati
Terra, mare, et coeli
Detur laus ei, qui voluit nasci
Aeue semper ab omni
Coelum, terra, gaude, Paraclitum cole,
Sine fine perenni.

Psalmus. 142.

Preces meas Deus, quamuis ego reus.
Ad te tamen effundo.
Scio veritatem, tuam claritatem
Non negabis immundo.
Non intres cum seruo, iudicium tuo,
Sed succurre pusillo.

Persequitur meam, inimicus uitam.
Humiliat animam
Locat in obscuris mortuos in locis
Peto tuam gratiam.
In me anxius, spiritus turbatus
Desiderat gloriam.

Memor sum dierum, ego antiquorum
In tuis operibus.
Quamuis inimicus, vult tradere meus
Diris persequentibus.
Manus meas tendo, ad coelos extendo
Adsis lacrimantibus.

Vultum ne auertas, sed coelorum portas
 Aperi te quaerenti
 Audi meam vocem, ne perdas errantem
 Sed miserere mei
 Nam similis ero, quando descendero
 In lacubus gementi.

Misericordiam, mihi fac auditam
 Quia in te speravi. [1021]
 Quaeso redde notam, quâ ambulem viam
 Verba tua amavi.
 Eripe me Deus, nam spiritus meus
 Non vult à te divelli.

Da spiritum rectum, utque nomen tuum
 Inuocem quotidie.
 Me viuificabis, et iustificabis
 Spero in omni die.
 Nam in aequitate, fulges veritate,
 Ut sol in meridie.

Animam à multis, repurga peccatis
 Et quaeso miserere.
 Inimicos perde, et Gehennae trade
 Qui nolunt te quaerere.
 Me libera totum, fac me benè totum
 Et noli conterere.

Sit gloria Patri, per quem sunt creati
 Terra, mare, et coeli
 Detur laus ei, qui voluit nasci
 Aeuo semper ab omni
 Coelum, terra, gaude, Paraclitum cole
 Sine fine perenni.

The Aspects of Bilingualism in János Kájoni's *Hymnarium*

This paper examines the problem of bilingualism in baroque religious poems through the *Hymnarium* (ca. 1659–1677), one of the largest catholic hymn collections of the second half of the 17th century. The collection—the work of János Kájoni, a Franciscan monk from Csíksomlyó—contains more than 1,000 hymns and has a specific feature compared to other collections of the era in addition to a wider source usage; it not only aims to circulate the Latin works in the vernacular but often gives a version translated back to Latin. This proves that the Latin language was a living spoken language at the time, resulting a very unique combination of Latin texts and a Hungarian rhyming scheme (the Balassi stanza).

A költő vízbefúlása

Régi magyar kísérlet a plurális szövegfogalom meghaladására

A textológiának mint szaktudománynak és segédtudománynak a módszereit és elgondolásait – már csak történeti okokból is – nagyban meghatározta, és meghatározza ma is az a 19. század végére megszilárdult irodalmi szövegfogalom, melyet a szakirodalmak gyakran *modern* szövegfogalomnak vagy a *modernség* szövegfogalmának neveznek. Sokáig tűnt ez az elképzelés általános érvényűnek, a mindenkori irodalmi szövegek immanens tulajdonságának. A nemzetközi szakirodalomban már korábban, Magyarországon pedig az évezred utolsó évtizedeiben elindult az a folyamat, amely új szövegelméletek megjelenését, és ezzel együtt a szövegkritika újragondolását eredményezte. Nem csak a szövegekhez fűződő viszonyunkat megváltoztató társadalmi és technikai változások, és nem is csak a szövegiségüket új módon tematizáló irodalmi művek okozták ezt a szóródást. Mind inkább evidens lett, hogy a modernség előtti irodalom is máshogyan viszonyul szövegekhez, így a korábbi megközelítések néhol torzítóvá, leegyszerűsítővé, de mindenképp megkérdőjelezhetővé váltak.

Tanulmányom annak a szövegfogalomnak a kritikájából indul ki, amely a *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*¹ adatstruktúrájának az alapját is adja, és ilyen módon nagyban befolyásolja a régi magyar költészetről való gondolkodást. Részben kortárs szövegelméletekre hivatkozva, részben pedig korabeli példákon keresztül mutatok be egy lehetséges megközelítést, amely tovább árnyalhatja a régi magyar költészet szövegeiről való gondolkodást. A tanulmány egyáltalán nem kívánja letenni a voksot egy általános szövegelmélet érvényessége mellett. Az újabb szakirodalom eredményeit csak annyiban használok föl, amennyiben magyarázó erejük van a korabeli irodalom számára. Állításaimat mindig és kizárólag a 16–17. századi magyar nyelvű költészetre vonatkoztatom, célom inkább az, hogy a tárgykörben folyó diskurzust újabb szempontokkal bővísem, ezzel lehetőséget adva a további vitákra.

¹ *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, dir. Iván HORVÁTH, coop. Gabriella H. HUBERT, Zsuzsa FONT, János HERNER, Etelka SZÖNYI, István VADAI, Tamás RUTTNER, György GÁL, Paris, Le Nouvel Objet, 1992–2001 (Ad Corpus Poeticarum). <http://rpha.elte.hu/>

„Egy eklektikus, új strukturalizmus”

Horváth Ivánnak 1994-ben *Szöveg* címmel jelent meg tanulmánya a 2000-ben, ahol először ír bővebben az általa később új strukturalizmusnak nevezett irányról és az ebből kiinduló szövegfogalomról. Állítása nagyjából így összegezhető: a „szövegközpontú strukturalizmus” objektív szövegről való elképzelését felváltotta a hermeneutikai megközelítés, amely számára nincs eleve adott szöveg, azok az olvasás során már mint művek az egyes olvasókban képződnek meg. Ezek az olvasatok különböznek egymástól koronként, személyenként és végül alkalmanként is. Az olvasatok különbözősége viszont előfeltételezi az olvasás objektumának önazonosságát, tehát mégis visszacsempésződik valami a strukturalizmus zárt, objektív szövegfelfogásából. Viszont a filológus alapvető tapasztalata, kiindulópontja az, hogy egyazon mű különböző forrásokon lévő szövegei nem azonosak egymással.

A hermeneutikai alapmegfigyelésből, az olvasatok különbözőségéből így következik, meglepő módon, a szöveg objektivitása. A szövegközpontú strukturalizmust fölváltó hermeneutika így lesz szálláscsinálója újfent valami második szövegközpontú strukturalizmusnak.

Ez azonban már statisztikai természetű lesz.

Hogy miért? Mert szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozásokkal azonos önmagával. Maga is egyéni, teremtő olvasatok nyomán született, és születik folyton újja...²

Tehát Horváth Iván *többes számúnak* nevezi a maga szövegfogalmát, mely egyben a *Répertoire...* szövegfogalma is. Erre a későbbiekben konkrétan utal:

Ilyenformán a mi nyilvántartásunk adatmodelljében a szöveg eleve többes számban létezik, s így bizonyos elmosódottságot mutat. Az adatbázis használója azonnal tisztába jön azzal a sajátos körülménnyel, hogy nincs szövegeinknek egyetlen olyan – bármily egyszerű – ismérvük sem (szerzőség, terjedelem, versforma stb.), mely szilárdnak, változatlanul volna tekinthető. A szöveg különböző jellemzőit több-kevesebb statisztikai elkentség jellemzi – s mindez már a művészi befogadás előtt, azelőtt, hogy a mai olvasó egyáltalán fölütött volna valamely, a művet tartalmazó könyvet.³

Az idézett rész után a tanulmány hoz is néhány példát arra, hogyan lehet egy szövegnek statisztikailag sok felekezeti hovatartozása, nótajelzése és így tovább. A két idézetből talán mégis az a legfontosabb, hogy nem a mű értelmében vett

² HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 1994/11, 43–44.

³ *Uo.*, 45.

szöveg többszöröződik meg, hanem annak tulajdonságai, hiszen azok forrásról forrásra változhatnak. De szöveg nagyon is csak egy van: ez az, ami korlátozottan „azonos önmagával”, amit „elmosódottság”, „elkentség” jellemez. Ráadásul mindez már a befogadás előtt is jellemzi a szöveget, tehát – mondjuk úgy – objektíven.

Egy évtizeddel később egy konferencia előadásban már programszerűen fejti ki nagyjából ugyanezt az álláspontot.⁴ Az előadás anyagából készült tanulmány fejezetcímei is sokatmondóak, ezért is gondolom programszerűnek:

2. Egy szövegelméleti álláspont összefoglalása;

2.1 Egy új strukturalizmus szövegfogalma;

2.2 Minden szöveg többes számú.⁵

Ezen pontok alatt gyakorlatilag megismétli a korábban felvázolt érveket. Talán érdemes néhány részt kiemelni, mely nagyjából összegzi az eddigieket, immár talán még nagyobb fogalmi pontossággal:

Ha a szöveg értelmezései különböznek egymástól, akkor ő maga közben azonos marad önmagával. Egy eklektikus, új strukturalizmus számára a szöveg önazonossága kérdéses. [...] A gépi szövegnyilvántartások megmutatják, hogy a változatokban élő szövegnek egyetlen állandó tulajdonsága sincs.

Az RPHA munkaközössége plurális szövegfogalommal dolgozott. Eszerint a szöveg tulajdonságai (például szerzője, terjedelme, irodalmi mintája, műfaja, versformája, szerzeretési dátuma, ajánlása stb.) mind-mind változók, amelyek a szövegnek a különböző kiadványokban és kéziratokban való előfordulásai során különféle értékeket vehetnek fel. A szövegnek nincs egyetlen állandó tulajdonsága sem [...]. Az adatfelvételi egység (a »rekord«) nem a könyv, mint a könyvtári adatbázisokban, és nem is a szöveg, mint az irodalomtudományiakban, hanem könyv és szöveg egyszeri találkozása. [...] Így jutottunk el arra a felismerésre, hogy a szöveg csak többes számban létezik.

Persze az újfajta szövegnyilvántartás és kritikai kiadás már a szövegek hatástörténetének minden szövegállomását egyenrangúként tárja az olvasó elé, hiszen minden textológiai esemény (minden másolás vagy kiadás) olvasási esemény, és minden olvasási esemény szöveg és olvasó találkozása, sőt

⁴ *Filológia és digitális barbárság*, Budapest, ELTE BTK, 2004. március 4. A konferencia anyagából készült tanulmányok elérhetőek az alábbi linken: <http://magyar-irodalom.elte.hu/biop/barbar/index.html> (2015. 06. 12.; Horváth Iván szövege később megjelent nyomtatásban is, jelen dolgozatban erre a változatra hivatkozom.)

⁵ HORVÁTH IVÁN, *Egy műfaj halála = Az irodalomtörténet esélye. Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES ANDRÁS, Budapest, Gondolat Kiadó, 2004, 201.

(másolóról, szedőről, kiadóról lévén szó) a szó legszorosabb értelmében vett kölcsönhatása, látkörük olyan átmetszése, amely tárgyi nyomot hagyott.⁶

Ezekből a szövegrészletekből is kiviláglik a fentebb mondott: itt nem a szöveg egységének megbomlásáról van szó, hanem csupán tulajdonságai – és ezzel identitása – megsokszorozódásáról. Ráadásul ez a tulajdonságaiban megsokszorozódott szöveg mintha transzcendens módon a tárgyi létezés elé – vagy fölé – kerülne, hisz már a hatástörténete előtt létezett, és futotta is annyira önazonosságából, hogy olvasási aktusok által kölcsönhatásba lépjen hordozókkal. Tehát nem tud elszámolni azzal, hogy mi adja meg a változatok eltérései ellenére a szövegnek ezt az egyszerűségét, tehát végső soron zártságát, hogyan jön létre egy olyan műnek a fogalma, amely egyértelműen azonosítható fizikai léttel bíró variánsaival, anélkül, hogy az olvasó „fölkötött volna valamely, a művet tartalmazó könyvet”. Állításom az, hogy a plurális szövegfogalom néhány újítása ellenére sem tudja igazán meghaladni a modern szövegfogalom néhány olyan evidenciáját, amely nem feltétlenül jellemezte a régi magyar költészetet. Ehhez viszont ki kell térnem arra, hogy mit nevezek modern szövegnek.

„a modern szövegfelfogás”

Bernard Cerquiglininek a Helikon genetikus kritikáról szóló 1989-es számában megjelent tanulmánya azért is nagyon tanulságos szöveg, mert a genetikus kritikát éppen annak a filológiának betetőzéseként értelmezi, amelynek meghaladását ünnepelték annak hívei.⁷ Cerquiglini felvázolja a modern szövegfogalom kialakulását, az ezzel összefüggő intézmények létrejöttét és legfőbb sajátosságait. Ennek legfontosabb mozzanata a szerző művének kinyomtatása:

ami a sajtó alól kikerül, megegyezik a kétdimenziójú lap által behatárolt síkon véglegesen rögzített, teljes egészében végtelen számban sokszorosítható írói óhajjal, bármi légyen is az. A legbecsesebb értéke a szövegnek, amely, minthogy mindenki számára elérhető abban az állapotában, amelyben az utolsó tollvonást meghúzó kéz a sajtóra bízta, ettől kezdve referencia – és tekintély-alapul szolgál.⁸

⁶ Uo., 201–202.

⁷ Cerquiglini ezeket az érveit hosszabban is kifejti egy 1989-ben megjelent tanulmányában, melynek magyar fordítását 2011-ben adták ki (ld.: Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció Kiadó, 2011 (Filológia 2), 219–297.). A magyar szakirodalomban kitüntetett helye miatt ebben a fejezetben a Helikon-szám tanulmányára hivatkozom.

⁸ Bernard CERQUIGLINI, *Szerzői variánsok és másolói variancia*, ford. FARKAS Ildikó, Helikon, 1989, 367.

Ezután felmutatja azt, hogy a modern szöveg- és szerzőfogalomra épített szövegkritika meghaladott: „Az a szöveg-fogalom, amelyen a Modernség alapszik, vagy amely a Modernség alapját megvetette, mintha válságba került volna.”⁹ Éppen a középkori szövegek varianciája mutatta meg számára, hogy a modern szöveg legevidensebbnek gondolt sajátosságai szinte kivétel nélkül relatívak, és ez válhatott számára mintául a filológia kultúratudományi megalapozásához.

Jelen dolgozat szempontjából viszont fontosabb az az állítása, melyet a genetikus szövegkritikáról tesz. Először idézem Dávidházi Péternek ugyanebben a számban megjelent tanulmányát, melyben a genealogikus kritikát a genetikus kritikával szembeállítva az előbbit modernnek, az utóbbit posztmodernnek nevezi: „Az utat, mely a genealógiai szövegválasztástól a genetikus szövegkollázsig vezetett, bizvást nevezhetjük a szövegkritika posztmodernizálódásának.”¹⁰ Részint Jerome J. McGann-t hivatkozva elemzi is az új szemlélet posztmodern sajátosságait. A zárt szöveg eszményének megbomlását Cerquiglini is nagy előrelépésként üdvözli, szerinte azonban ez még nem döntötte meg a modern szövegfogalmat. A genetikus kritika

egy legvégső és meghaladhatatlan felépítettségre, egy mozzanatra és egy pillanatra hivatkozik, melyek révén a magánjellegű írás hirtelen nyilvánossá válik.

A nyomtatási engedély aláírása a legutolsó írás, melynek előszövege alkotja a próteuszi forrásvidéket. [...] Az irodalmi szöveg kiváltképp azért ruházza fel jelentéssel, mintegy a fonákján, az őt övező írasködöt, mert egy műszaki megoldás végre lehetővé tette egyedülvalóságának az elterjesztését.

Az irodalmi keletkezésen ebben az értelemben tetőzi be a modern szövegfelfogást. Letapogatja a legvégső kézmozdulatot megelőző sokarcú írástevékenységet [...]. A nyomtatási engedély választja el az írást a szövegtől, az író személyt az írótól, a szabadságot a jogtól.¹¹

A genetikus kritika nem lép túl azokon a határokon, melyet a nyomtatás és a szerző jelentett a pozitivisták számára. Ráadásul a pozitivista kritika is szükségképpen szembesül a szerzői változatok különbözőségével, de ők ezt a kérdést technikailag oldják meg, az *ultima manus* elvének automatizmusával: szöveg az, amit a szerző utoljára megírt, jóváhagyott, kinyomtatásra szánt. A genetikus kritika érdeme, hogy ezt az intézményesült aktust, mely a szövegeket a zártság és az egyediség autoritásával látja el, nem kezeli helyi értékén felül. Kitágítja a

⁹ Uo., 364.

¹⁰ DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétesztása. (Poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, 1989, 341.

¹¹ CERQUIGLINI, i. m., 364–365.

szövegfogalmat annyiban, hogy nemcsak az irodalmi intézmény eme kiemelt szereplői – a nyomda és a szerző – által jóváhagyott változatok válhatnak szöveggé és így olvashatóvá, hanem szinte minden, amely a mű keletkezésében részt vett vagy részt vehetett. Viszont Cerquiglini felhívja a figyelmünket arra, hogy ez a szemlélet az előszövegeket még mindig *valami* előszövegeiként tekinti, és az a valami a szerző által kiadásra szánt szöveg, ami immár nem zárt, de mégis uralja az írásfolyamat többi állomásáról való gondolkodást. Ráadásul a genetikus kritika a nyomtatáson túlra, ahol a szöveg megkezdődik immár a szerzőtől független úttal – nem merészkedik. Tehát a modern szöveget meghatározó legfontosabb autorizáló tényezőkkel nem tud mit kezdeni.

„Minden szöveg többes számú”

A plurális szövegfogalom fenti elemzésében hasonló kritikával éltem én is, mint amit most a genetikus kritika kapcsán olvashattunk, csak épp mintha az egyik tükörképe lenne a másiknak. A keletkezésen hívei csak a szerző szövegeit olvasák, tehát az irodalmi intézmény által szerzőnek kinevezett szereplő autoritását nem kérdőjelezi meg. A többes számú szöveg feltételezi, hogy a mű eleve adva van, olyan értelemben, hogy a szövegváltozatok egyazon mű variánsaiként való értelmezése evidenciának tűnik, hiszen a mű az, ami átmetszi a hordozókat. Ennek az evidenciának szintén megtippelhető az eredete: mivel Horváth Ivánnál a variánsok a mű olvasásának, recepciójának tárgyi lenyomatai, ezért mégiscsak kell feltételeznünk egy írásaktust, amely ezt a művet létrehozta, és lehetővé tette, hogy hatástörténete tárgyi lenyomatokat hagyjon. Csak erről a plurális szöveg elmélete mélyen hallgat. Tehát a többes számú szöveg a genetikus kritikához hasonlóan csak a szerzői cselekvést ismeri el írásaktusként, a nem általa létrejött szövegváltozatok keletkezését csak olvasásaktusként. Ráadásul mindkét elmélet lezártnak tartja ezt az írásaktust: a szerző egyrészről az írás hosszú folyamatát véglegesíti azáltal, hogy többé nem nyúl a szöveghez, másrészről ezzel adja át a nyilvánosságnak a szöveget, tehát teszi olvashatóvá.

Horváth Iván a variánsok kezelésében lép tovább a genetikus kritikánál, amely következik az előbb leírtakból. Az, hogy egy műnek variánsai vannak, mindenfajta textológia alapja. A pozitivista szövegkiadás ezeket mint kiküszöbölendő változatokat tartja számon, vagy esetlegesen a szerző által publikált vagy publikálandó szöveg rekonstrukciójának technikai eszközeiként. A keletkezésen elmozdul a genezis irányába: nem fogadja el, hogy szöveg csak az, amely átesett az irodalmi intézmények által kijelölt autorizáló aktuson, a publikáláson, de elfogadja, hogy szöveg az, amit a szerző hoz létre, tehát egyenrangúan olvassa a mű keletkezésének minden szövegállomását. Horváth Iván a két autorizáció közül az utóbbit elveti, szerinte egy műnek minden egyes hordozón megjelenő szövege egyen-

rangú, legyen az a szerzőtől származó, vagy a későbbi hagyományozódás során, a szerzőtől függetlenül létrejövő variáns.¹²

Eddigi elemzésemből kitűnik, hogy a plurális szöveg elmélete valójában nem másként gondolkodik szövegről és variánsokról, mint a modern szövegfogalom, csupán lebontja azokat a korlátokat, amelyek eddig jelentősen leszűkítették a szövegek olvasását. Viszont a szövegváltozatok evidens összekapcsolásával fenn tartja azt a hierarchiát, amely a változatokat csak egy eleve létező mű variánsaiként tudja azonosítani. Ráadásul ebben a szerző intézményének autoritására szorul, megtartva a mű zárt objektivitását, hiszen az értelmezést kivonta a szöveget konstituáló tényezők közül, az csak mint az eleve adott szöveg jelentését megsokszorozító tényező merülhet fel.

„a reprodukálónak az a törekvése...”

Vegyünk szemügyre három olyan tanulmányt, melyek a kritikai kiadás kapcsán a szöveghibák megkülönböztetésének fontosságát emelik ki. Karl Konrad Polheim Helikonban megjelent cikke a minél hitelesebb szerzői szöveg létrehozásának technikai feltételeként értelmezi a szöveghiba meghatározását, mint írja: „Minden elmélet próbaköve a szöveghiba!”¹³ Módszere nagyon hangsúlyosan interpretatív módszer, tehát nem próbálja meg egy automatizálható mechanizmus látszatát kelteni, sőt élesen kritizálja is a lachmanni módszer lakonikusságát. Tanulmányának záró szavai: „Értelmezés nélkül semmilyen szövegkritika nem elképzelhető. Szövegkritika és értelmezés kölcsönösen feltételezi egymást.”¹⁴ A tanulmány állítása az, hogy a hibák létrejöttét lehetőleg meg kell próbálni rekonstruálni, így szétválasztható lesz a szerzői és másolói hiba.

A magyar szakirodalomban nagyon hasonló elvet követ Stoll Béla. *Szövegkritikai problémák a régi magyar irodalomban* című alapvető tanulmányában példákkal megvilágítva tipologizálja a hibákat, már eleve elválasztva őket a szerzői variánsoktól: „hiba az, ami a szerzői szövegtől eltér.”¹⁵ Stoll a hibák létrejötte alapján újabb nagyon fontos megkülönböztetést tesz: a szöveg invariáns jellegével „el-lentétben áll az a tény, hogy a szöveg a reprodukálás során állandóan változik, vagy úgy, hogy a szöveget szándékosan átírják, vagy azért, mert csődöt mond a

¹² Arra egyébként már Dávidházi is tesz utalást, hogy érdemes lenne egy ilyen jellegű szövegkritika: „Mi több, kiderült, hogy a megírás csak egy stádiuma a szöveg állandó keletkezésének, hiszen a mű a publikált változatokban is továbbfejlődik. [...] indokoltnak látszik Jerome McGann javaslata: szükség volna a szöveg »termelődését« publikált változataiban figyelő genetikai kiadásra is.” (DÁVIDHÁZI, *i. m.*, 341.)

¹³ Karl Konrad POLHEIM, *A szöveghiba. Fogalom és probléma*, ford. SCHULCZ Katalin, Helikon, 1998, 495.

¹⁴ *Uo.*, 510.

¹⁵ STOLL Béla, *Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban = Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1997, 116.

reprodukálónak az a törekvése, hogy a szöveget minél pontosabban visszaadja.”¹⁶ Tehát szétválasztja a szándékos és szándéktalan hibákat, és később részletezi is típusaikat, létrejöttek okait.

Végül ki kell térni Vadai István *Szövegkritika-kritika* című tanulmányára,¹⁷ mely nem elsősorban a szövegkritika célját, hanem annak módszereit, sőt, még inkább a levonható következtetések relevanciáját kérdőjelezi meg. Vadai megkülönbözteti az erős és gyenge hibát: a gyenge hibát (betűtévesztés, -csere; hibás metrum, rím; értelmetlen szó) a másoló könnyen javíthatja, akár vissza a szerzői alakra. Ezekben az esetekben a horizontális variáns létrejötte valószínűvé válik, a közös hibák módszere csődöt mond. Dom Henri Quentintől átveszi a variáns fogalmát a hibával szemben:

A közös hiba ugyanis korábban azt jelentette, hogy a két érintett kézirat a szövegtörténet jól elkülöníthető alcsoportjához tartozik, külön családot alkot. A közös variáns nem feltétlenül jelenti ezt. Ha két kéziratban azonos variánst találunk, megeshet, hogy ez az eredeti, helyes alak, és ekkor semmiféle alcsoportról, elkülöníthető családról nem beszélhetünk.¹⁸

A három tanulmányt azért idéztem, mert mindháromban közös, hogy míg a szerzői szöveg rekonstrukciójának módszereiről írnak, nagyon hangsúlyosan kiemelik a szövegvariánsok produkciós eredetét, tehát hogy a nem szerzői szövegeket is valaki (nyomdász, másoló stb.) valamilyen céllal létrehozza. És még a létrehozás során is különböző szándékok és körülmények befolyásolják a szöveget létrehozó személy(ek)e)t. Nyilván az adott szöveg létrehozójának eredeti célkitűzése határozza meg, hogy a konkrét munka során – másoláskor, szedéskor stb. – milyen döntéseket hoz, mely szövegrészeket akar reprodukálni, és melyeken változtatni. Majd ezeket az elhatározásokat felülírja a véletlen. Tulajdonképpen az új szöveg létrehozásakor négyféle esetről lehetne beszélni: szándékos változtatás, szándéktalan változtatás, szándékos reprodukálás, szándéktalan reprodukálás (ez utóbbi az, amire Vadai fölhívja a figyelmünket). A továbbiakban néhány példával szeretném érzékeltetni azt, hogy egy szöveg pontos reprodukcióján kívül milyen célok hozhatnak létre új szövegeket, szövegvariánsokat.

Gyakoriak azok az esetek, amikor felekezeti okokból változtatnak egy vers szövegén, mondjuk, amikor a Szentháromságot dicsőítő doxológiát elhagyják vagy megváltoztatva közlik az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek. Nézzük a Kodály Zoltán *Pünkösdlő* című kórusművéből is ismerhető, *A Pünkösdeknek jeles*

¹⁶ Uo., 116.

¹⁷ VADAI István, *Szövegkritika-kritika = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, ME BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 449–461.

¹⁸ Uo., 451.

napján... incipitű ének¹⁹ két változatát. Az Újfalvi Imre által Debrecenben kiadott 1602-es református énekeskönyvben található szöveg utolsó versszaka így szól:

Dicsértessél Atya Isten,
vele megváltó Fiú Isten,
szent Lélekkel egyetemben,
mindörökké, Ámen.²⁰

Ezt az éneket az unitárius énekeskönyvek is átveszik, noha ők tagadják a Szent-háromságot, így az utolsó versszak kissé átalakul:

Dicsírtessél Atya Isten,
szent Fiad által Mennyégben,
vigasztalj meg Szent Lelkessel,
örökkön örökké.²¹

Itt már szó sincs sem a Fiú, sem a Lélek dicsőítéséről, ráadásul a „Lélek” ebben a kontextusban egyszerűen Isten lelke, nem pedig az egyik személye. A változtatás oka egyértelműen az, hogy Krisztus és Isten szent lelkének dicsőítése az unitárius vallásban tilos, ezért a püünkösdi éneket így tudta az énekeskönyv szerkesztője használhatóvá, befogadhatóvá tenni gyülekezete számára.

Etlinger Mihály szakdolgozatában ír Bogáti Fazakas Miklós két zsoltáráról, melyekből az unitárius gyülekezeti énekeskönyvek éppen azokat a strófákat hagyják el, melyekben Dávid hangszerjátékkal dicséri az Istent. A 92. zsoltár második strófája – amelyet az unitárius kiadások elhagynak – eredetileg így szól:

Téged nemcsak nyelvvél, száml,
szűből említlek nótámmal,
de minden vigasság-zajjal,
tízhúrú hegedű-szóval,
lanttal, síppal, orgonámmal,
kürttel, drombbal, trombitával.²²

¹⁹ RPHA 37.

²⁰ [Keresztyéni énekek], Debrecen, 1602, RMNy II. 886/1, 100v. A dolgozatban kétféleképpen közlöm az irodalmi szövegeket. Ha közvetlenül forrásból idézek, akkor mindig megadom a vers RPHA azonosítóját és a forrás adatait, a szöveget pedig modernizált helyesírással, de ejtéstükröztetve és – versek esetén – sorokra törve közlöm. Ha viszont szakirodalomból idézek, akkor csak az oldalszámra hivatkozom (onnan visszakereshető a forrás), és átveszem a szakirodalom szövegközlését.

²¹ *Isteni dicséretetek, imádságos, és vigasztaló énekek*, Kolozsvár, 1632, RMNy II. 1541, 227.

²² ETLINGER Mihály, *Bogáti Fazakas Miklós és a gyülekezeti hagyomány*, Pécs, kéziratban, 2012, 4–5.

A 33. zsoltárból pedig a 3–4. strófa marad el:

Tisztességét ennek velem megadjátok,
ez nagy úrnak zengjen minden muzsikátok,
hol vagyon lantotok, hol tü citerátok,
kürt, orgona, síp, dob, hol tü kintornátok?

Ezekkel az Urat, nosza, dicsírójétek,
szokatlan éneket, új nótát verjétek,
az Úr jó hírére szépet pengessetek,
most minden örüljön, úgy zengedezzetek!²³

Etlinger a hangszerjáték templomból való kitiltásával magyarázza a strófák elhagyását. Ez a szöveg énekelhetőségét lehetővé tevő egyszerű szempont itt is felülírja a reprodukció szándékát: praktikusabb elhagyni egy-két nem odaillő strófát, mint a szöveghűség kedvéért az egész verset.

Horváth Iván említ olyan esetet, amely az előbbieknél éppen a fordítottja. A katolikus Illyés István zsoltárkiadásában főként protestáns szövegeket dolgozott át, úgy, hogy azoknak kezdőszavait meghagyja, „hogy ezzel a fortéllyal kalauzolja vissza az igaz útra a protestáns énekekhez szokott híveket”.²⁴ Ezáltal persze teljesen új szövegek jönnek létre, de annak az egy szónak a megtartása nagyon is koncepciósus.

Régi és új szöveg keveredése másként is elképzelhető. Varga Réka Bogáti Fazakas Miklós zsoltárkönyvének egy egészen különös kéziratát elemzi.²⁵ Mátéfi János kódexe egy ortodox szombatos gyülekezet számára készült szöveg, és ez több módon is nyomot hagy a kézíraton. A másoló egészen szabadon bánt a szövegeivel, sok helyen egyszerűsít a szóképeken, a nehezen érthető és a teológiaiilag nem tartható helyeket átírja. Mindezekkel persze saját szociokulturális közegéhez közelíti a szövegeket, ezekkel a módosításokkal teszi lehetővé, hogy szombatosok számára is használhatóak legyenek a radikális antitrinitárius Bogáti zsoltárai. De nem csak tartalmi szempontokból változtat a szövegen: sokszor jól nyomon követhető, hogy a hibás metrumokat, szótagszám hiányokat is kiszúrja a másoló, és azokat is javítja, még olyan áron is, hogy az egész sort megváltoztatni kényszerül. Tehát a szerzői szövegtől távolabb kerül, mégis gondosságának köszönhető, hogy gyülekezete rendezett, jól énekelhető szövegeket kapott.

A kódex egyik extrém példája a 6. zsoltár. Itt egy egész strófát betold a másoló. A betoldás igen feltűnő, ugyanis Bogáti minden zsoltárának versfői a szö-

²³ Uo., 7.

²⁴ HORVÁTH, Szöveg, i. m., 46.

²⁵ VARGA Réka, *Mátéfi János és a szombatos szöveghagyomány* = *Vers. Verstan, poétika, trópusok a 15–17. századi Európában. Fiatalok Konferenciája 2013*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, HEVESI Andrea, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2014 (Arianna Könyvek, 7), 119–129.

veg argumentumát tartalmazták. A szóban forgó zsoltár akrosztichonja: BETEG-EMBERSZAVA. A más kéziratokban a 8. és 9. strófa közé ékelődő Mátéfi-strófa T kezdőbetűje megszakítja az akrosztichont. Varga Réka mégis amellett érvel, hogy itt Bogáti nem követte a zsoltárszöveg logikáját, és a másoló azért toldott be egy strófát, mert az hiányzott a bibliai szöveg rendjéből.²⁶ Mátéfi János kódexének másolója szinte társszerzőként működik Bogáti mellett, invenciózussága mindig az énekelhetőség és a használhatóság szolgálatában áll, és néhol még felül is bírálja „mesterét”, vagy legalábbis azt a szöveget, amiből másol.

Az előbbi példákon kívül még számos oka lehet egy másolónak vagy szövegkiadónak, hogy elkészítendő szövegén változtasson, ahogy arra is, hogy éppenséggel ne. Igaza van Horváth Ivánnak, amikor azt írja: „nem veszíthettük szem elől, hogy az alig árnyalatnyi módosulást hozó, gondos másolás és a kíméletlen, cenzúrázó jellegű átírás között a különbség a leltározó számára csupán fokozati”.²⁷ Az ő állítása ezzel a mondattal az, hogy a tudós leltározónak nem szabad a szöveggel való bánásmód szempontjából értékkülönbséget felállítani a különböző tevékenységek között. A példákban is mindig valamilyen cél érdekében történik a változás, és ezek mindig a szöveg használatát segítik elő. De leginkább arra akartam rávilágítani velük, hogy ezek a célok mennyire különbözőek lehetnek, és épp ezért hibás az a megközelítés is, amely az egész költészeti korpuszt homogénnek láttatja. A 16–17. század költészetének jellemzője, hogy oralitás, kéziratosság és nyomtatottság egy időben létezik, és át- meg átjárják egymást, az irodalmi nyilvánosság számos formáját létrehozva.

A társadalmi szövegkritikának (*social textual criticism*) nevezett irányzat kutatásai is erre a meghatározottságra hívják fel a figyelmet. A szövegváltozatok elkészítésekor nem egy valós vagy vélt szerzői változat reprodukálása, megőrzése a cél. És nem is olvasatok szöveggé tétele, mint ami a plurális szövegfogalom kiindulópontja. Mindkét szempont alárendeli a másoló, nyomdász, szerkesztő tevékenységét a szerzőének. A társadalmi szövegkritika alapvetése, hogy ezen új szövegek ugyanolyan társadalmi cselekvések hálójában, ugyanolyan intézményszerűsített legitimizáló, autorizáló aktusok során jönnek létre, mint amikor a szerző publikálja szövegét. Kutatásaik fő szempontja az, hogy feltárják ezeket a szövegeket létrehozó különféle cselekvéseket, és az azokat meghatározó kulturális kódokat. Ilyen kód lehet a szöveg műfaja, regisztere, a befogadói közeg vallása, műveltsége, vagy akár a médium textológiai státusza. És persze ezek a meghatározottságok egymással is szoros összefüggésben vannak.²⁸

²⁶ Uo., 127.

²⁷ HORVÁTH, Szöveg, i. m., 46.

²⁸ Ld. erről: Jerome J. McGANN, *Szövegek és szövegiségek*, ford. DANYI Gábor = *Metafilológia 1. Szöveg – variáns – kommentár*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció Kiadó, 2011 (Filológia, 2), 47–61.

A magyar szakirodalomban legutóbb Pap Balázs tett kísérletet arra, hogy ez utóbbi szempont, tehát a szöveg textológiai státusza alapján csoportosítson szövegeket. *Históriák és énekek* című kötetében elkülönít szövegagyományozódási modelleket, amelyekhez nem csak a nyomtatvány–kézirat dichotómiát rendeli hozzá, hanem megkülönböztet *autográf*, *nyomtatvány*₁₋₂ és *kézirat*₀₋₁₋₂ típusú forrásokat.²⁹ A református gyülekezeti énekek kiadása nyomtatott edíciókban történik, amely a szöveg hagyományozódását nagymértékben meghatározza. A nagy példányszám és a viszonylag sok, egymástól – mikrofilológiai szempontból – alig alig különböző kiadás, valamint a gyülekezeti úzus hagyományteremtő szerepe megteremti a szöveg állandóságát, és így könnyen létrejöhet a kiadásoktól függetlenül létező mű érzete. Ám ez nem egy szerzőhöz kötött mű-fogalom, hiszen a gyülekezeti énekeskönyvekre éppen az jellemző, hogy a szerzőre utaló attribútumok kikopnak, a szövegek elmozdulnak a közköltészet felé. Az Etlinger Mihály dolgozatában említett kikopott strófák esetén is ez történik: mint mondtam, a Bogáti-zsoltárok (sőt, Bogáti egész költészetének) jellemzője, hogy a vers argumentumát tartalmazza az akrosztichon. Az unitárius énekeskönyvek kiadásában a kihagyott strófák miatt roncsolódik ez a Bogátira jellemező paratextuális elem, és persze a vers elején sincs feltüntetve se az argumentum, se a szerző neve. Láthatjuk, hogy mind a paratextus, mind a paratextus hiánya fontos tulajdonsága a szövegnek, elhagyása jelzi a médium-, műfaj- és regiszterváltást.

Bogáti teljes *Psalteriuma* soha nem jelent meg nyomtatásban, itt csak *kézirat*₁ típusú hagyományozódásról beszélhetünk, nem volt egy olyan publikálási esemény, mely a szöveg ismertségét és elterjedtségét olyan mértékben befolyásolta volna, mint a kinyomtatás.³⁰ Varga Réka elemzéséből láthattuk, hogy ilyenkor a másoló nyugodtan alakíthat szövegén, hiszen többnyire egy-egy új kézirat elkészítése új befogadói közeggel ismerteti meg a zsoltárkönyvet. Épp ezért számukra a Bogáti-zsoltárok *azok* a szövegek, amelyek Mátéfi János kódexében vannak, és tökéletesen irreleváns, hogy ki volt Bogáti Fazakas Miklós – akinek a neve nem is szerepel sehol a kódexben.

Tehát a kulturális szövegkritika iránya afelé visz, hogy ne variánsokként tekintsünk ezekre a szövegváltozatokra, hanem irodalmi és kulturális cselekvések egyedi aktusaiként, amelyek egymástól különböző módon hoznak létre szövegeket, melyek aztán hagyománytól függően különböző módokon kapcsolódhatnak össze egymással. Ebből a szempontból viszont már nemcsak pontos és invenciózus másoló, hanem másoló és szerző között is elmosódik a határ. És nem csak elméletileg mosódik el: példákkal is illusztrálható, hogy a korabeli irodalmi mezőnek nem minden esetben volt része a szerzőnek elnevezett intézmény.

²⁹ PAP Balázs, *Históriák és énekek*, Pécs, Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, 2014, 62–65.

³⁰ Uo., 63. (Az egész korpuszból, amely 153 verset jelent, csupán 20-at nyomtattak ki a 17. század végéig.)

„a szöveg radikális textualitása”

Érdemes levonni a következtetéseket abból, hogy mi történik, ha relativizáljuk a szerző fogalmát, és minden egyes hordozón lévő szöveg létrejöttét egy egyedi produkciós aktus eredményének tekintjük. Ezáltal egy olyan szövegfogalmat kapunk, amely szerint egy szöveg éppen radikális egyediségével és egyszerűségével különül el más szövegektől. A létrehozók számtalan lehetséges céljában egy közös: új szöveget létrehozni – azaz mást, máshogyan, másokkal, vagy csak valamit, valahogyan, valakikkel olvastatni. Új nyelven, új kontextusba helyezve, új lehetséges jelentésekkel felruházva, de ha még a leghűségesebb utánnyomásról is van szó, akkor is új hordozón jön létre, új olvasók számára teszi lehetővé a szöveg befogadását. Ennek az egyediségnek pedig legmarkánsabb képviselője a szöveg fizikai léte, hordozón való rögzítettsége, mely minden más szövegtől függetlenné teszi, elválasztja.

A szöveg materiális létének fontosságára Kulcsár Szabó Ernő is felhívja a figyelmet. A Ráció Kiadónál megjelent *Filológia*-sorozat első kötetének nyitótanulmányában összefoglalja a szövegtudomány értelmében vett filológia történetét, kérdésfeltevéseinek és elméletének változását egészen napjainkig. Ebben a történetben kiemelt jelentőséggel bír a filológia „materiális fordulata”:

...először mutatkozott meg az írásmű mediális kettősségének különös jelentősége. Az írásmű ugyanis csak olyan kommunikációs modellben jelenhetett meg egyszerre a materiális »fakticitás«, illetve az immateriális jelentésképződés tényezőjeként, amelyben helyreáll az irodalmi alapviszony egyensúlya.³¹

...az irodalmi szövegek materiális »hordozottságának« [...] megnőtt a jelentősége. [...] hármas összefüggésszerré bővítette a textuális fakticitás és az immateriális jelentésképződés kapcsolatát: (technikai-materiális előállítottság – szövegtény – jelentéspotenciál).³²

Ebben a modellben annak ellenére, hogy a szöveg mint objektív tény jelenik meg, nem lesz sem jelentésképző szándékok pusztá médiuma, sem a jelentését immanensen tartalmazó struktúra. Már megíratott, és potenciálisan olvasható. Fizikai léteével számot ad előállítottságáról, de szöveggé válva függetlenedett is attól: „a szöveg – úgyszólván kényszerűen – a maga *képződményi* intencionáltságába vonta saját *produkciós* eredetét”.³³ Seregi Tamás is hasonló következtetésre

³¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A hermeneutikai kolosszus és a mediális megkülönböztetés – avagy szövegtudomány-e (még) a filológia? = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., Ráció Kiadó, 2009 (Filológia, 1), 30.

³² *Uo.*, 36.

³³ *Uo.*, 30–31.

jut intencionalitásról szóló izgalmas tanulmányában: „A mű az intencionális viszonyulások egész sorát képes magába foglalni, amelynek egy része a szerző, másik része a mező sajátja, harmadik része pedig azokon kívülről érkezik, más mezőkből, egészen a fizikai valósáig terjedően.”³⁴ A fizikai valóságtól kapja éppen az egyik legfontosabb intencionalitását: létre irányulását, ami miatt ellen tud állni a létrehozó szándékainak.³⁵

A létrehozó szándékoktól ilyen módon függetlenedett szöveg azonban nem hozza létre a jelentés zárt fogalmát sem. Éppen a szövegnek ez a hangsúlyozottan tárgyi léte teszi a szöveget „olvashatatlanná”, amit Kulcsár-Szabó Zoltán a „szöveg radikális textualitása”-nak nevez.³⁶ Emlékezzünk arra, amikor Stoll Béla a szándéktalan hibákról beszél. A tiszta, gondozott szöveghez szokott olvasás számára ezek zavaró tényezőként jelennek meg, pedig úgy tűnik, hogy a szöveg egyik legszövegibb tulajdonsága az, hogy nem enged a tökéletesség csábításának, és hagyja, hogy a véletlen vagy más „nem kommunikatív indítékkal történt beavatkozás” „hermeneutikai réseket”³⁷ nyisson rajta. Ez nemcsak a szövegben történhet meg, hanem például a hordozó megrongálódásával, vagy a másolás, nyomtatás akadályozásának hatására. Kulcsár-Szabó tanulmányában megidézi Paul de Man Shelley utolsó, töredékben maradt költeményéről szóló esszéjét:

a véletlen és kevéssé textuális esemény (a költő vízbefúlása), amelynek ez a szöveg végső formáját köszönheti, »egy olyan törés sebhelyét teszi láthatóvá, amely rejtetten minden szövegben jelen van«. [...] egy olyan esemény (s ez lehet akár kevésbé brutális, akár textuális is), »amely a szöveget alakítja, ám nincs jelen annak reprezentált vagy artikulált jelentésében«.³⁸

Tehát ebben a modellben igenis szükség van az irodalom harmadik szereplőjére, a befogadóra. De Man textúra-fogalma az az állapot, amikor a szöveg még semmilyen autorizációval nincsen felruházva, még az olvashatóságával sem.³⁹ Tehát már maga az olvasás hozza létre a szövegnek a jelentésségét, azáltal, hogy olvashatónak tételezi: „a szöveg mindenfajta autorizálása máshonnan kell, hogy kiindulópontot nyerjen, s mi más lehetne ez, mint maga a »megértés története«.”⁴⁰

³⁴ SEREGI Tamás, *Az intencionalitásról és az intencionális kritikáról*, Helikon, 2010, 613.

³⁵ Seregi szerint minden tárgynak van intenciója: „a sziklának van intencionalitása, ám ez az intencionalitás abszolút immanens [...]. A létében való fennmaradás egy sajátos fajtáján, az ellenálláson kívül nem tulajdoníthatunk neki semmilyen más intencionalitást.” (Uo., 605.)

³⁶ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Filológia az irodalom előtt? = Filológia – interpretáció – médiatörténet*, szerk. KELEMEN Pál, KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, SIMON Attila, TVERDOTA György, Bp., Ráció Kiadó, 2009 (Filológia, 1), 230.

³⁷ KULCSÁR-SZABÓ Ernő, *i. m.*, 36.

³⁸ KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *i. m.*, 226–227.

³⁹ Uo., 228.

⁴⁰ Uo., 244.

Vagy Kulcsár Szabónál: „Az irodalmi kommunikáció kiegyensúlyozott modelljében a szöveg megtartja ugyan a maga anyagszerű identitását, művé azonban csak a recepcióval való találkozás eseményében válik.”⁴¹ Horváth Iván fogalmai szerint a változatok a szöveg hatástörténetének tárgyi lenyomatai. Itt viszont minden egyes variáns, tehát minden egyes szöveg saját hatástörténettel rendelkezhet, egymástól függetlenül alakulhat recepciójuk. De hatástörténetük össze is kapcsolódhat, sőt, az irodalomtörténet legfőbb feladata, hogy összekapcsolja őket, összefüggéseket lásson meg a szövegek hatástörténetei között. Az viszont már az adott korpusztól függ, hogy milyen mértékben érdemes összeolvasni a szövegeket, amiről megint csak az értelmezés során, és annak fényében kell döntenie az irodalomtörténésznek, nem alkalmazható semmiféle automatizmus.

Így sikerült kialakítani egy olyan szövegfogalmat, amit éppen materiális zárt-sága, tehát egyedi fizikai léte által tudtunk megszabadítani olyan autorizációktól, amelyek elfedték a régi magyar költészet irodalmi cselekvéseinek sokszínűségét. Viszont nem redukálódott az irodalmi szöveg jelentése annak – materiálisan felfejthető – kulturális kódjaira: éppen a „megértés története” az a folyamat, amely a szövegeket autorizációval látja el és jelentésekkel tölti föl, tehát az irodalmi térben működésbe hozza őket. Persze éppen ez a hermeneutikai megközelítés és a szöveg autonómiájáról alkotott elképzelés adja meg a szabadságot, de egyáltalán a lehetőséget is arra, hogy az autorizációk között válasszunk. És itt kezdődik a valódi filológiai tevékenység: a szövegek interpretációja során – és nem előtt! – felfejteni azokat a kulturális kódokat, amelyek meghatározták a szövegek korabeli működését, azaz olvasni a szövegeket és értelmezni a hagyományt.

*

A szövegváltozatokat egyedi szövegekként felfogó elgondolás egymástól független szövegek garmadájával számol, amelyek között – műfajoktól és hagyományoktól függően – különböző mértékű kapcsolatok kusza hálója jöhet létre. Azt hiszem, mégis ez tudja legjobban visszaadni a korabeli költészet gazdagságát, és persze a benne rejlő kuszaságot is. Habár a tudomány feladata, hogy amennyire lehet, rendet tegyen az általa kutatott területen, nem szabad ott is rendet látnia, és semmiképp nem szabad előre feltételezni a rendet ott, ahol egyébként nincs. Egy ilyen, előítéletektől mentes szövegfogalom fel tudja szabadítani a korabeli korpuszról való gondolkodást, és egyszerre tud érzékeny lenni szerzőközpontú, szövegközpontú, médiatörténeti vagy kultúratudományi megközelítések iránt is, nem köteleződik el eleve egyik vagy másik felfogás irányába. Legfőképp pedig helyi értékén tud kezelni minden egyes mozzanatot, amely újabb és újabb szövegek létrejöttét eredményezte, és amely mindig egyben recepció és produkció

⁴¹ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *i. m.*, 31.

is, függetlenül attól, hogy az irodalmi intézmények mely szereplőiről van szó. Minden egyes szöveget megtehetünk középpontnak úgy, hogy a szöveghagyományozódás összes öt megelőző pontját annak előszövegeként értelmezzük, minden későbbi pontját pedig utószövegeként. Szövegek egymásnak lehetnek variánsai, de ez mindig relatív, és csak valamilyen értelmezés legitimálhatja.

A fentieket talán érdemes lehet végiggondolni a szövegkiadások – és leginkább a népszerű kiadások – szempontjából is. A régi irodalom filológusának az a célja, hogy a korabeli anyag lehető legnagyobb gazdagságát felmutassa. Ez azt is jelenti, hogy időnként olyan szövegeket konstruál, amelyek ma már nincsenek meg, de más szövegek afelé mutatnak, hogy valaha léteztek. Több idézett tanulmány is kiemeli, hogy egy kritikai kiadásnak reflektálnia kell arra, hogy szövege konstrukció, új szöveg, mely új hordozón, új szándékok és olvasati lehetőségek metszésében jött létre. Ettől még fontos gyakorlat, hiszen gazdagítja a múlt irodalmának olvasati lehetőségeit. Viszont a kritikai kiadásnak soha nem szabad elfedni más szövegeket, akár csak azzal, hogy fontosabbnak tűnik föl azoknál, mert az nem gazdagítja, hanem szegényíti az olvasást. Más szempontok szerint nagyon is érdemes lehet olyan szövegeket kiadni, amelyeket a hagyományos felfogás egy mű variánsainak nevez. Nem szabadna elrettenni attól, hogy ez némileg felborítaná a nem szakavatott olvasóközönség olvasási szokásait. Sőt, éppen az lenne a cél, hogy a korabeli irodalmat úgy mutassuk fel, ahogyan az létezett, varianciájában, töredékességében, adott esetben olvashatatlanságában, hiszen – mint fentebb bemutattam – éppen ezek a szövegek legszövegibb tulajdonságai. A régi irodalom olvasásának éppen azzal kell kecsegtetnie a mai olvasót, hogy a szövegiségnek és az olvasásnak számára új módjaival ismerteti meg. És ebben nagy a felelőssége a filológusnak, hiszen az ő dolga nemcsak az, hogy olvasson és értelmezzen, hanem hogy olvastasson is.

The Drowning of the Author

Old Hungarian Experiment to Exceed the Concept of Plural Text

This paper tries to give an account of that which texts are identifiable as each other's variants without presupposing an ideal (authorized) text condition. The overview of more important results of the newer textological literature gives a hand in the development of a text concept which is not based on the author but on the text what always bound to single carriers in its existence. Thus the inner, immanent characteristics of text will be separated from the ones which we invest in the course of the reception. Hereby there will be a great opportunity for researchers of old Hungarian poetry to investigate on the relationship of author and reception, text and related cultural and literary codes.

Titokzatos örökség

A székely írás kutatásának nehézségei

Bél Mátyás (1684–1749) könyve, a *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio* (Lipcse, 1718)¹ nemcsak a székely írás széleskörű ismertségét teremtette meg, hanem az írásrendszerrel kapcsolatban korábban ismeretlen vitát gerjesztett. Egyesek a szerző által, a korábbi nyelvészeti hagyományt követve előterjesztett héber nyelvrokonsággal kapcsolatban voltak skeptikusak, mások a különös írás téves etimológián alapuló bibliai őstörténeti tárgyalását tartották túlzónak, vagy a hunok és a székelyek írása közötti azonosságot tagadták. Sajnovics János (1733–1785) a *Demonstratio* (Koppenhága¹; Nagyszombat², 1770)² lapjain a magyar és a lapp nyelv rokonságának felvetésével nemcsak a finnugrisztika alapjait rakta le, hanem megingatta a magyar-héber nyelvrokonságét, amely vélekedés, ha nem is azonnal, de a 19. század derekára gyakorlatilag eltűnt. A történetírói munkák forráskritikai feldolgozása azonban csak akkor kezdett kibontakozni, így a Kézai Simon (1241?–1282 után) által, a *Gesta Hunnorum et Hungarorum*ban (1282–1285 között)³ kidolgozott hun-történet kritikája is váratott magára, noha – például a székely írással kapcsolatban – a történeti elbeszélések egymásnak számos ponton ellentmondanak. Így van ez a Kézaival kezdődő szöveghagyomány átdolgozott és

¹ Matthias BELIUS, *De vetere litteratura Hunno-Scythica exercitatio*, Lipsia, Petrus Conradus Monath, 1718.; Bél munkájának magyar fordítása: Uő, ford. DÉRI Balázs, *Tanulmányok a régi hun-székita irodalomról = Hungáriából Magyarország felé*, szerk. TARNAI Andor, DÉRI Balázs., DONÁTH Regina, ford. TARNAI Andor, Szépirodalmi, 1984 (Magyar Ritkaságok), 91–130.

² Joannes SAJNOVICS, *Demonstratio Idioma Ungarorum et Laponum idem esse*, Hafnia, 1770¹.; *Ua.*, Tyrnavia, 1770². Sajnovics munkájának magyar kiadása: SAJNOVICS János, szerk. SZÍJ ENIKŐ, ford. CONSTANTINOVITSNÉ VLADÁR ZSUZSA, *Demonstratio. Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos*, Bp., ELTE, 1994 (Bibliotheca Regulyana, 2).

³ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, I, ed. EMERICUS SZENTPÉTERY, Bp., Academia Litter. Hungarica atque Societate Histor. Hungarica, 1937, 129–194, itt: 162–163.; Magyar fordítása: KÉZAI SIMON, *A magyarok cselekedetei*, ford. BOLLÓK János, jegyz. VESZPRÉMY László, Bp., Osiris, 1999, 102.

kibővített változatával Thuróczy János (1435?–1488/9?) krónikájában⁴ és az Antonio Bonfini (1427–1503) humanista történeti művében⁵ olvasható leírás esetében.

A Bél Mátyás által is közölt ábécén kívül a székely írásnak a 18. században egyetlen emléke volt ismeretes: a Csíkszentmihályi Felirat. Ez a szélesebb közönség számára Dezsericzy Ince (1702–1763) nyitrai piarista pap metszetén lehetett hozzáférhető, amelyet a *De iniciis ac maioribus Hungarorum commentaria* (1748–60) második kötetében (1753)⁶ tett közzé. Ráadásul a felirat, röviddel Dezsericzy könyvének megjelenését követően, a templom 1777-ben és 1784-ben kivitelezett felújításának áldozatául esett.⁷ Amikor 1866-ban Szabó Károly (1824–1890) történész a Budapesti Szemle hasábjain, három részes tanulmányában foglalkozott a székelyek írásával:⁸ az emlékeket bemutató második tanulmányában egyetlen új emlékről adhatott számot: az Orbán Balázs (1829–1890) felfedezte Énlakai Feliratról, amely olyannyira újdonság volt, hogy mindössze két esztendővel korábban, 1864-ben tette közzé.⁹

A kormeghatározás a Csíkszentmihályi Felirat esetében a szöveg belső datálása által 1501-re tehető, míg az Énlakai Felirat a díszes mennyezet egy másik kazettájának latin betűs felirata alapján 1668-ban készült.

A modern forráskritikai irányzat¹⁰ hívei közül Hunfalvy Pál (1810–1891) nyelvész, történész volt az, aki a székelyek eredetével kapcsolatban először tagadta

⁴ Johannes de THWROZ, *Chronica Hungarorum*, Brunna¹; Augusta Vindelicorum², 1488.; Kritikai kiadása: Johannes de THUROZ, *Chronica Hungarorum I. Textus.*, ed. Elisabeth GALÁNTAI, Julius KRISTÓ, Bp., Akadémiai, 1985 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), 15, 57.; Magyar fordítása: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. BELLUS Ibolya, KRISTÓ Gyula, Bp., Osiris, 2001, 10, 58.

⁵ Antonius BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum Decades*, Basilea, 1568; Francofurtum, Andreas Wechelus, 1581, 207.; Kritikai kiadása: Antonius de BONFINIS, *Rerum Ungaricarum decades*, I, ed. Iosephus FÖGEL, Béla IVÁNYI, Ladislaus JUHÁSZ, Lipsia, B. G. Teubner, 1936 (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum), 146.; Magyar fordítása: Antonio BONFINI, *A magyar történelem tizedei*, ford. KULCSÁR Péter, Bp., Balassi, 1995, 154.

⁶ Josephus Innocentius DESERICIUS, *De initiis ac maioribus hungarorum liber III. Qui est exegeticon de scythiis, amazonibus, hunnis atque magaris, opus reconditis antiquitatibus, memorabilis chronologiis, nec non inscriptione et alphibeto scythico haud ingratum futurum*, Tomus II, Pest, 1753, 148–158, itt: 154–155.

⁷ BENKŐ Károly, *Csik. Gyergyó és Kászon. Leírások. Két t.i. általános és részletes osztályokban*, Kolozsvár, Stein János, 1853, 69–70.

⁸ SZABÓ Károly, *A régi hun-székely írásról* 1–3, Budapesti Szemle, V, 1866, 114–143, VI, 106–130, 233–277.

⁹ Uő, *Az énlakai egyház őszékely betűkkel irt fölirata*, Koszorú, 2(1864)/22, 522–523.; ORBÁN Balázs, *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, I, Pest, 1868, 123–124., hasonló kiadása: Uő, *A Székelyföld leírása I-II. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból*, Szekszárd, Babits K., 2002, 123–124.

¹⁰ A székelyek eredetével kapcsolatos irodalmat Kordé Zoltán foglalta össze: KORDÉ Zoltán, *A székelykérdés története*, Székelyudvarhely, Haáz Rezső Kulturális Egyesület, 1991 (Múzeumi Füzetek, 4).

azok Kézaitól hagyományozódó hun származását: „A hun monda idegen lévén általában, s idegen földről jutván a magyar krónikákba, az tehát így, a mint bírjuk, történelmi alap nélkül szűkölködik; mesénél nem egyéb. Világos ennél fogva, hogy az is csak mese, a mit a krónikások abból származtatnak; mesénél nem egyéb a székelyek hun eredete is.”¹¹ Bár állításaival támadások keresztüztüzebe került, kitartott nézetei mellett. Néhány évvel később, *Die Ungern oder Magyaren* című (1881) német nyelvű munkájában a székely írás hitelességével kapcsolatban a teljes tagadás álláspontjára helyezkedvén, az írás megszerkesztését egy ismeretlen 17. századi tudósra tulajdonította: „Als die Hunnenschaft der Székler zum Dogma geworden war, componirten einige Gelehrte des XVII. Jahrhunderts ein Alphabet, das das Hunnisch-Székelyi'sche sein wollte.”¹²

Réthy László (1851–1914) etnográfus, 1888-ban az Archeologiai Értesítőben közölt cikkében Hunfalvynál részletesebben foglalkozott a székely írással. A forráskritikai irányzat követőjeként tagadta a székelyek hun eredetét, közleményeiben mégsem találhatjuk Hunfalvy szolgai követőjének. A történetírók (Kézai, Bonfini, Verancsics) székelyek írásáról szóló beszámolóit a használat technikai sajátosságai felől közelítette meg: hogy a jeleket fába rótták (ez Thuróczytól olvasható először, Réthy Bonfini leírását emeli ki), valamint, hogy a jelek összetett jelentéssel bírnak, kevés jeggyel sok értelmet fejeznek ki (így Bonfini, Verancsics). Ezekből „lehetetlen fel ne ismernünk, hogy (még Kézayt is ide számítva), mindenik az erdélyi pásztorok, favágók, tutajosok és napszámosoknál ma is dívó rovásféle írásról szól, mely két egymásba illesztett pálczára alkalmazott conventionalis jegyekkel egész számadásokat pontosan képes eszközölni. [...] Erdélyben a mai írás szélesebb elterjedése előtt egész művészettel tudták a rovást kezelni, a mit több vidékről ma is mondhatunk. Az idézett források nyilván ez ügyességről szólnak, a mit kiszínezve, túlozva adnak elő.”¹³

A „tulajdonképpen székely írás”-nak a Szabó közölte két emléket és Telegdi János *Rudimenta priscae Hunnorum linguae* (1598) című művében közölt ábécéjét tekintette. Ezekkel kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy nem „rovás-írások” (mint az előbb felsoroltak), hanem betűírások, s az írás maga „oly tökéletes, hogy a latin betűs magyar írás ahhoz csak nem is fogható”, ugyanis míg az számos hangot csak betűösszetételekkel és mellékjelekkel képes kifejezni, „addig a székely betűk közt mind e hangokra külön-külön írásjegyeket találunk”. Összességében Réthy úgy vélte, „nem nehéz felismernünk, hogy a híres hun-székely írás nem egyéb a héberírás [sic!] mintájára készült gyártmánynál, olyan elemekkel

¹¹ HUNFALVY Pál, *Magyarország ethnographiája*, Bp., MTA, 1876, 299.

¹² Paul HUNFALVY, *Die Ungarn oder Magyaren*, Wien, Teschen, Prochaska, 1881 (Die Völker Österreich-Ungarns. Ethnographische und culturhistorische Schilderungen V.), 183.

¹³ RÉTHY László, *Az úgynevezett hun-székely írás*, Archeologiai Értesítő, 8(1888), 54–60, itt: 55.; A különböző mester- és tulajdonjegyekről, számadórovásokról ld. SEBESTYÉN Gyula, *Rovás és rovásírás*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1909, 31–146.

vegyítve, melyek elárulják, hogy az alfabet készítője egy fakultást végzett székely theologus volt, ki a XVI–XVII. század nyelvtudományának eszmeköréből indulva ki, mely a héberségben látta az emberi fajok és nyelvek ősforrását: tudakosságból s a kort jellemző archaizáló törekvésekből új jegyeket komponálva, szerkesztette össze ábécéjét, s azt a magyar nyelv hangviszonyaihoz alkalmazta”. Azzal kapcsolatban, hogy a Csíkszentmiklósi Felirat belső datálása szerint 1501-ben készült, lábjegyzetben jegyzi meg, hogy a „korai datum a székely írás régiségét bizonyítaná, ha kétségtelen volna az évszám hitelessége. A feliratot 1749-ben (!) fedezték fel, azóta elpusztult és csak másolatban ismerjük.”¹⁴ Az egyazon jelek alaki változatosságából arra következtetett, hogy „a székely írást a gyakorlat soha sem kötötte meg (soha sem szabályozta) s a kik a compiler után ismerték, kézről-kézre adták, mint nemzeti ereklyét, miközben a mechanikus másolásból csakhamar sok variáns keletkezett”.¹⁵

A kutatás iránya azonban e ponton túl új fordulatot vett. Az ösztönzés kívülről érkezett: Vilhelm Thomsen (1842–1927) dán turkológus előbb pontosan leírta, majd részben megfejtette az orhoni és jenyiszenyi ótörök feliratokat, amelyeket Philip Johann von Strahlenberg (1676–1747) svéd geográfus fedezett fel és tett közzé 1730-ban.¹⁶ Strahlenberg könyve Magyarországon is ismert volt, azonban sokáig senki sem figyelt fel rá, vagy aki mégis, az tagadta a jelek közötti hasonlóságot, mint Pray György (1723–1801), jezsuita történész.¹⁷ Thomsen a székely írásnak csak egy Telegdi-féle romlott jelsorát ismerte,¹⁸ ez alapján az írásrendszerek közötti rokonságot elvetette.¹⁹ Nem úgy Nagy Géza (1855–1915) régész, aki már az ótörök feliratok megfejtése előtt tárgyalta az írásrendszerek hasonlóságát,²⁰ s mikor a jelek „hangtani értéke 1894-ben kiderült, nyomban megírta *A székely írás eredete*²¹ című kitűnő tanulmányát, a melyben rámutatott arra, hogy az egymással azonos, vagy egymáshoz hasonló ó-török és székely írásjegyek hangtani értéke is ugyanaz, vagy legalábbis ugyanabba a hangcsoportba tartozó”

¹⁴ RÉTHY, *Az úgynevezett... i.m.*, 56.

¹⁵ *Uo.*, 58.

¹⁶ Philip Johann von STRAHLENBERG, *Das Nord-und Ostliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm, 1730.; Strahlenberg könyvének faksimile kiadása: *Ua.*, Szeged, Universitas Szegediensis de Attila József nominata, 1975.

¹⁷ A piarista tanár, Simonchicz Ince (1750–1807) ismertette Pray Cetto Benedek (1731–1799) piarista történészhez írt levelét: Innocentius SIMONCHICZ, *Dissertatio de numismatica Hungariae diplomaticae accomodata*, Vienna, A. Blumauer, 1794, 112–115, itt: 114–115.

¹⁸ Dadaí Király Pál (1857–1927) tudományos értékét tekintve csekély jelentőségű könyvéből: (DADAI) KIRÁLY PÁL, *Researches in Hunno-Scythic*, London, 1893.

¹⁹ Vilhelm THOMSEN, *Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées*, Helsingfors, Société de Littérature Finnoise, 1896 (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne, 5), 54.

²⁰ NAGY Géza, *A székely-írás*, Budapesti Hírlap, 1890. 06. 06., 1–3.; ld. SEBESTYÉN Gyula, *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Bp., MTA, 1915, 23, 1. j.; NAGY Géza, *A székely írás eredete*, Ethnographia, 1895, 271.

²¹ NAGY Géza, *A székely írás eredete*, Ethnographia, 1895, 269–276.

– így Sebestyén Gyula (1864–1946) néprajztudós, akinek éppen Nagy Géza volt egyik első ösztönzője.²²

Hogy Sebestyén Gyula a székely írással foglalkozni kezdett, abban nemcsak Nagy inspirálta. A századfordulóra ugyanis több hamisítási kísérlet országos botránnyá dagadt, mire a Magyar Tudományos Akadémia egymás után két vizsgálóbizottságot is felállított a helyzet tisztázására; Sebestyén mindkettőnek tagja volt. A bizottsági állásfoglalások után sem hagyott fel kutatásaival, melynek eredményeit előbb a Magyar Könyvszemle és az Ethnographia hasábjain tette közzé,²³ majd ezek kötetbe szerkesztve is napvilágot láttak.²⁴ Bár előtte mások (Szabó Károly, Réthy László) is használták, a *rovásírás* terminus elterjedése Sebestyén Gyula nagyhatású munkásságának köszönhető.

Sebestyén kapcsolatban volt Thomsennel is, aki Franz Babinger (1891–1967) német orientalistát hozzá irányította, miután rájött, hogy az mire bukkant Hans Dernschwam (1494–1568/9?) kéziratai közt.²⁵ Ugyanis a konstantinápolyi útleírásban fellelt rúnafelirat-másolat a számára korábban érdektelennek tetsző székely betűkkel íródott.²⁶ Sebestyén az újabb emlék megkerültén, valamint Thomsen biztatásán és töredékes megfejtésén felbuzdulva azonnal nekilátott az emlék feldolgozásának, leírását és megfejtését több tanulmányban tette közzé.²⁷ A felfedezésnek különös jelentőséget kölcsönzött az a körülmény, hogy bár a jelsor 1515-ös datálásával a Csíkszentmihályi Feliratnál (1501) valamivel fiatalabb, ám Dernschwam autográf kézírata konstantinápolyi útja alatt, 1553–1555 között készült, vagyis a lejegyzés a Csíkszentmihályi Felirat legfiatalabb másolatánál kétszáz esztendővel korábbi.

A szenzációs felfedezés miatt értékelődött fel egy másik forrás, amelyről korábban csak elszórt híradások jelentek meg. Történt ugyanis, hogy Sebestyén Beliczay Jónás (1847–1890) bolognai kutatásairól írt beszámolójában²⁸ egy apró megjegyzésre lett figyelmes. Ezek egy, a Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730)

²² SEBESTYÉN, *A magyar... i.m.*, 23.

²³ Uő, *Telegdi János 1598-iki Rudimentájának hamburgi és marosvásárhelyi kézírata*, Magyar Könyvszemle, 11(1903)/3, 247–280.; Uő, *Rovás és rovasírás*, Ethnographia, 14(1903), 1–29, 81–125, 161–189, 273–287, 313–340., 15(1904), 241–255, 289–311, 337–422, 17(1906), 265–284, 343–355.

²⁴ Uő, *Rovás és rovasírás*, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 1909. (Hasonmás kiadása: *Ua.*, Bp., Tinta, 2002.)

²⁵ Dernschwam kézírataiból, főleg az útinaplók közül több magyarul is hozzáférhető: DERNSCHWAM János, ford. TARDY Lajos, *Utazás Konstantinápolyba. 1553–55 = Rabok, követek, kalmárok az Oszmán Birodalomról*, szerk. TARDY Lajos, Bp., Gondolat, 1977.; Hans DERNSCHWAM, *Erdély. Besztercebánya. Törökországi útinapló*, ford. TARDY Lajos, Bp., Akadémiai, 1984.

²⁶ SEBESTYÉN, *A magyar... i.m.*, 25.

²⁷ Uő, *A konstantinápolyi rovasírásos magyar nyelvmemlék 1515-ből*, Vasárnapi Ujság, 60(1913), 336.; Uő, *Glosszák a konstantinápolyi nyelvmemlékhez*, Ethnographia, 24(1913)/3, 139–146.

²⁸ BELICZAY Jónás, *Marsigli élete és munkái*, Értekezések a Történettudományi Osztály köréből, 1881/9.

olasz hadmérnök által a Székelyföldön talált fáról vagy fatábláról értesítenek, amely állítólag e föld első keresztényeinek változó ünnepeit tartalmazta. A legkorábbi híradás kedvezőtlen fogadtatása ellenére Sebestyén érdeklődése továbbra sem mellőzte az információt, amelyben a Bolognában kutató Thaly Kálmán (1839–1909) tájékoztatása és Veress Endre (1868–1953) közlése²⁹ még inkább megerősítette. Ennek ellenére Sebestyén hosszú várakozásra kényszerült, a kéziratok fényképeihez – amint írja – „csak az 1515-iki konstantinápolyi rovásírásos magyar felirat napfényre került után – midőn a magyar rovásírás középkori eredetére irányult legutolsó kételynek is végleg el kellett oszolnia – hozathattam meg a Magyar Nemzeti Múzeum Orsz. Széchenyi - Könyvtárával azt az áldozatot, hogy a kézirat összes lapjainak fényképi másolatait elkészíttesse.” Az OSzK áldozata pedig meghozta gyümölcsét, mivel „kiderült, hogy Marsigli másolata a legrégibb és legterjedelmesebb rovásírásos emléket mentette meg a magyar irodalom számára.”³⁰

E két jelentős emlékekkel és a korábbi kutatások áttekintése során feltérképezett levéltári forrásokkal a székely írás korpusza jelentősen bővült. Ennek összegzésével Sebestyén Gyula nem maradt adós: *A magyar rovásírás hiteles emlékei* című (1915), máig alapvető jelentőségű könyvében kiadta a székely írás akkor ismert emlékeinek korpuszát.

A pályája elején álló Németh Gyula (1890–1976) turkológus azok között volt, akik reagáltak Sebestyén második könyvére.³¹ Noha Sebestyén válaszában több helyütt indulatosan reagált a fiatal nyelvész kritikáira, Németh, nem hagyván fel vizsgálódásával, rövidesen a téma elismert szakértőjévé vált. A székely írás eredetével többször foglalkozott: először *A régi magyar írás eredete* címen megjelent dolgozatában,³² ebben Nagy Géza és Munkácsi Bernát (1860–1937) német nyelvű cikkét³³ saját megfigyeléseivel egészítve ki. Melich János (1872–1963) nyelvész Németh ezen dolgozatának hatására revideálta korábbi nézeteit, Németh két alapvetését elfogadta: 1. A székely írás az ötörök (köktörök) rúnairás minden sajátosságát megőrizte egészében vagy nyomokban; 2. Jeleinek nagy része a „jennyisszeji köktörök ábécéből való”. Melich azon ügyködött, hogy bizonyítsa az [ε] és az [o] fonéma székely jelének – a korábbi görög származtatással szemben³⁴

²⁹ VERESS Endre, A bolognai Marsigli-iratok magyar vonatkozásai, Magyar Könyvszemle, 14(1906)/2, 126.

³⁰ SEBESTYÉN, *A magyar...*, i.m., 36.

³¹ NÉMETH Gyula, Dr. Sebestyén Gyula: *A magyar rovásírás hiteles emlékei*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1916), 560–570.; Sebestyén reagált Németh kritikáira: SEBESTYÉN Gyula, *Válasz Németh Gyulának*, Egyetemes Philológiai Közlöny, 40(1916), 668–675.

³² NÉMETH Gyula, *A régi magyar írás eredete*, NyK, 45(1917–1920), 21–44.

³³ Bernhardt MUNKÁCSI, *Zum Problem der Szekler Runenschrift*, Keleti Szemle, 1914, 225–391.

³⁴ MUNKÁCSI, i.m., 229.

– a Németh felvetette³⁵ glagolita eredetét. Évekkel később jelent meg Némethnek *A magyar rovásírás* című munkája (1934), amelyben a Sebestyén monográfiája óta előkerült emlékekkel gyarapodott korpuszt adta közre.³⁶ Ezek között tűnt fel elsőként egy újabb fontos emlék: a Nikolsburgi Ábécé.

A Nikolsburgi Ábécé az egyébként is titokzatos írásrendszer legtalányosabb emléke. Felfedezése és bemutatása Jakubovich Emil (1883–1935) nyelvtörténészhez kötődik, aki röviddel halála előtt, a székely írás más ábécéivel együtt tette közzé. A székely ábécé pergamenlapja egy ősnymotatvány végébe volt bekötve, a pergamenlapot őrző ősnymotatvány a herceg Dietrichstein-család nikolsburgi vára (ma Mikulov, Csehország) árverésre került könyvtárának³⁷ volt része. A költségek miatt az ősnymotatványt nem, csak az abból leválasztott pergamenlapot vásárolta meg a Országos Széchényi Könyvtár.³⁸ Az emléken nemcsak székely ábécé szerepel, a lap alsó felében egyazon kéz a héber írásjelek betű és számértékét és a héber hónapneveket is feltüntette.³⁹ Miskolczi Csulyak István (1575–1646) naplóját (1610–1638), aminek 371^a lapján a két autográf ábécé megtalálható volt, nem kellett beszerezni: Jakubovich az OSZK állományában azonosíthatta az emléket. Jakubovichnak köszönhetjük, hogy a mások által felfedezett,⁴⁰ a bögözi református templom vakolata alól előkerült, az egykori freskóra krétával írt székelybetűs feliratot (*Atyai Estyán* vagy *Atyaisten*), vagyis a nagyjából 1530 tájára datálható Bögözi Feliratot közismertté tette.⁴¹ Neki köszönhető az első, a régészet tárgykörébe tartozó emlékről szóló híradás is: a Székelyderzsi Felirat közzététele. Ezt a székelyderzsi unitárius templom felújításakor egy, a 15. század vége felé befalazott ablaküregből emelték ki. A székely jeleket még a téglakiegyeztetése előtt, a puha agyagba írták, a felirat tanúsága szerint Miklós pap.

A székely írás kutatása aranykorának Sebestyén, Németh és Jakubovich munkásságát nevezhetjük. E korszak Németh Gyula a Magyar Nyelvben megjelent közleményével zárult, amelyben Homoródkarácsonyfalva unitárius templomának

³⁵ Németh Gyula a glagolita jelekkel való egyezés kapcsán Hódoly László dolgozatára hivatkozik: HÓDOLY László, *A székely vagy régi magyar írás eredete*, Pozsony, é.n. [1884].

³⁶ NÉMETH Gyula, *A magyar rovásírás*, Bp., MTA, 1934 (A magyar nyelvtudomány kézikönyve, II/2).

³⁷ *Auktion XI: Bibliothek Fürst Dietrichstein, Schloss Nikolsburg. Versteigerung am 21. und 22. November 1933*, Luzern, H. Gilhofer & H. Ranschburg Aktiengesellschaft, 1933.

³⁸ Vö. Jakubovich levélfogalmazványa a Nikolsburgi Ábécé megtalálásával kapcsolatban, MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4820/280; Jakubovich beszámolója a pergamenlap megvételéről: MTAK Kézirattár, jelzete: Ms 4820/276–291.

³⁹ JAKUBOVICH Emil, *A székely rovásírás legrégibb ábécéi*, Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1935, 2–6.; Robert DÁN, *Cursive Hebrew Alphabet from the Fifteenth Century*, *Studies in Bibliography and Booklore*, 6(1964)/4, 150–152.

⁴⁰ HUSZKA József, *A bögözi falképek*, *Archeológiai Értesítő*, 1898, 388–393.; CSEHÉLY Adolf, *A bögözi falképek ügyében*, *Archeológiai Értesítő*, 1899, 94–95, 301–302.; SZIGETHY Béla, *Rovásírás a bögözi freskón*, *Erdélyi Múzeum*, 35(1930), 368–369.

⁴¹ JAKUBOVICH Emil, *A bögözi székely rovásbetűs felirat*, *MNy*, 27(1931)/3–4, 81–84.

késő gótikus templomtornyában, egy szemöldökköbe, még annak beillesztése előtt bevéselt feliratról adott hírt. A feliratról Szőke István történészhallgató értesítette levélben, az ő tájékoztatása alapján a feliratot 1495-re datálta.⁴² Németh Gyula arra is felfigyelt, hogy az előkerült emlékek, vagyis – ahogy cikke végén maga megfogalmazta: „a székely írás legszebb régi emlékei az 1450–1550 közötti korból származnak”.⁴³ Nem tudhatni Németh Gyula e témában írt utolsó dolgozatából, maga is így gondolta-e, jómagam azonban határozottan azon az állásponton vagyok: a székely írás vizsgálata nem igazolhatatlan őstörténeti spekuláción, hanem a székely írás *számba vehető emlékein* kell alapuljon, csak ez teremtheti meg tárgyunk művelődéstörténeti feldolgozásának lehetőségét.

A szép egymásutánban előkerülő emlékek mindenesetre Németh Gyulát a korpusz gyarapodásával kapcsolatban bizakodásra készítették. Várakozásaiban csalatkoznia kellett, a '70-es évekig a korpusz nem bővült. A kutatás állását Vársáry István (1945) turkológus, Németh tanítványa tekintette át 1974-ben,⁴⁴ az emlékekről Ferenczi Géza (1924–2007) és Ferenczi István (1921–2000) régészek írtak összegző dolgozatokat.⁴⁵ Ezeket az összegzéseket ismerte Róna-Tas András (1931) orientalista, amikor a székely írás és a Mátyás-kori humanizmus lehetséges összefüggéseit vizsgálta az MTA Irodalomtudományi Intézetében tartott előadásában 1983-ban, melynek szövege később a Néprajz és Nyelvtudomány hasábjain, nyomtatásban is megjelent.⁴⁶ Róna-Tas a 15. század végi, bizonytalan datálású emlékek közül a Nikolsburgi Ábécét emelte ki. Az emlékekkel kapcsolatban már Jakubovich megírta: az ősnymtatvány tulajdonosának, Philippus de Penczicznek nevében szereplő Penčice helység közel van Nikolsburghoz és Olmützhöz (100, ill. 15 km), a család cseh gyökerei világosak. Róna-Tas András azt – az azóta is megválaszolatlan – kérdést tette fel: hogyan került a székely írás jelsora Csehországba? Dolgozatában felvetett egy lehetőséget: az ábécé valamilyen kapcsolatban lehetett Mátyás király bizalmasával, Filipec Jánossal (1431–1509), kinek biztosan „tudnia kellett a magyar rovásírásról”, hiszen ő volt annak a brünni nyomdának az alapítója, ahol Thuróczy János krónikáját kinyomtatták, miután a király (a pápa akaratával is dacolva) Filipecet Olmütz püspöki helytartójának beiktatta. Róna-Tas szerint: „Akár azonos volt [...] Philip a mi Filipecünkkel, akár közeli barátja

⁴² NÉMETH Gyula, *A székely írás egy új emléke: a homoródkarácsonyfalvi felirat*, MNy, 41(1945), 11–16.

⁴³ *Uo.*, 15–16.

⁴⁴ VÁSÁRY István, *A magyar rovásírás. A kutatás története és mai helyzete*, Keletkutatás, 1974, 159–171.

⁴⁵ FERENCZI István, FERENCZI Géza, *Magyar rovásírásos emlékek*, 1977.; FERENCZI Géza, FERENCZI István, *Magyar rovásírásos emlékekről = Művelődéstörténeti tanulmányok*, szerk. CSETRI Elek, JAKÓ Zsigmond, TONK Sándor, Bukarest, Kriterion, 1979, 9–32.

⁴⁶ RÓNA-TAS András, *A magyar rovásírás és a Mátyás-kori humanizmus*, Néprajz és Nyelvtudomány, 1985–1986, 29–30, 173–179.

volt” csak, szerepe lehetett a rovásírásos ábécé Nikolsburgba kerülésében.⁴⁷ Bár az ötlet azóta is visszhangtalan maradt, ma joggal gondoljuk úgy, hogy Philippus Filipec kíséretének volt tagja.⁴⁸

A kutatást a holtpontról az ’90-es években előkerült újabb emlékek lendítették ki. Előbb Székelydályán, a református templom 1991-ben megkezdett restaurálása során,⁴⁹ 1993-ban bukkantak több, a korábbiaknál nagyobb méretű, a templom külső vakolatába karcolt székely írásos felíratra, amelyekről csak valamivel később láttak napvilágot az első híradások.⁵⁰ A másik, a kutatók vélekedése szerint korosabb emlék Vargyason bukkant elő: egy, az egykori református templom felújítása során ásott gödörből került elő egy faragott kő, amelynek peremén székelybetűs felíratra figyeltek fel.⁵¹ Ferenczi Géza a Vargyasi Feliratról írott cikkében a jelek alaki hasonlóságára hívta fel a figyelmet más, a 15. század második feléből származó székely írásos emlékekkel, a Nikolsburgi Ábécével, a Székelyderzsi, Homoródkarácsonyfalvai és Székelydályai Felirattal.⁵²

A feliratok datálásával kapcsolatban élénk vita alakult ki: Benkő Elek (1954) régész, aki a székely írás kutatásában addigra már múlhatatlan érdemeket szerzett,⁵³ kritikus hangvételű cikket tett közzé, amelyben több emlék keletkezését évszázadokkal korábbra, a 13. századra tette.

Benkő először a Homoródkarácsonyfalvai Felirattal kapcsolatban fejtette ki nézeteit. A homokkő faragvány analógiáit „a környék XIII–XIV. századi templomainak kő kapukeretei között” találta, valamint lényegesnek mutatta be azt a

⁴⁷ RÓNA-TAS, *A magyar... i.m.*, 178.

⁴⁸ HORVÁTH Iván, HARANGOZÓ Ádám, NÉMETH Nikolett, TUBAY Tiziano, *A Nikolsburgi Ábécé hitelességének kérdése: Előzetes közlemény = Szöveg – Emlék – Kép*, szerk. BOKA László, P. VÁSÁRHELYI Judit, Bp., OSZK-Gondolat, 2011, 76–90.; SZELP Szabolcs, *A Nikolsburgi ábécé szerzősége és keletkezési ideje. Művelődéstörténeti megjegyzésekkel*, MNy, 107(2011)/4, 407–428.

⁴⁹ JÁNÓ Mihály, *A székelydályai református templom kutatása*, Műemlékvédelmi Szemle, 1993/1, 25–46.

⁵⁰ FERENCZI Géza, *A vargyasi székely rovásírásos emlék*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 147–150.; Uő, *A Vargyasi Rovásemlék*, Romániai Magyar Szó, 1994. 10. 8–9 (Szabad Szombat Melléklet, 40 c.); RÁDULY János, *Rovásíró őseink*, Korond, 1995, 11.

⁵¹ KÓNYA Ádám, *Vargyas újabb kincsei*, Háromszék, 1994. 07. 30.; B. KOVÁCS András, *Árpád-kori lelet Vargyason. Új rovásírásos felíraton törhetik a fejüket történészeink*, Romániai Magyar Szó, 1994. 08. 18., 1.; FERENCZI Géza, *A Vargyasi Rovásemlék*, Romániai Magyar Szó, 1994. 10. 8–9 (Szabad Szombat Melléklet, 40 c.).

⁵² FERENCZI Géza, *A vargyasi székely rovásírásos emlék*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 38(1994)/2, 147–150, itt: 148–149.

⁵³ Benkő Elek még középkorban, egy kirándulás alkalmával lett figyelmes egy Alsó-szentmihályfalva református templomának falába épített kötömb székely írásos felíratára. Felfedezését közzé is tette: BENKŐ Elek, *Rovásírás az Aranyos mentén*, Utunk, 1972. 07. 28., 10.; Uő, *Egy újabb rovásírásos emlék Erdélyből*, MNy, 68(1972)/4, 453. Szintén Benkő volt az, aki Ferencziék rövid híradását követően a Dálnoki Felirat részletes feldolgozását elvégezte: Uő, *Középkori feliratok Dálnokon*, Korunk, 1981/2, 138–145.

körülményt, hogy a „kő kifaragásánál nem sokkal későbbi a hengertag palástján lévő [...] mélyen bevésett felirat” felszíne megkopott. A vésetek aljában Benkő szerint „középkori eredetű meszelésnyomok figyelhetők meg, márpedig a torony belsejét és az ablakmélyedést soha nem vakolták vagy meszelték”. Összegzésében a Homoródkarácsonyfalvai Feliratot a legrégebbi emlékek kiáltotta ki, „mely közelebről meghatározatlan időben, de mindenképpen a XV. század vége előtt, valószínűleg még az Árpád-korban keletkezett”.⁵⁴

A váratlanul előkerült Vargyasi Felirattal kapcsolatban két hónappal később leközölt cikkében mutatta be álláspontját. A medencerész peremén és oldalán foltokban „sárgás, középkori meszelés” nyomait vélte felfedezni, ez pedig szerinte arra enged következtetni, hogy a felirat jóval a befalazás előtt a faragványon volt, „nagy valószínűség szerint egykorú magával a faragott kővel”. A keresztelőmedenceként azonosított kő kormeghatározását a lelőhely körülményeinek előzetes vizsgálata alapján, az addig előkerült, „kivétel nélkül román kori vagy XIII–XIV. századi, provinciális »átmeneti stílusú«” homokkő faragványokra tekintettel végezte el. Benkő szerint így a faragvány (és az azzal egykorú felirat) „felső időhatárának a XIII–XIV. század kínálkozik”.⁵⁵

Benkő a legkorábbi emlékek közé sorolta a Székelydályai Feliratot is. Ennek keltezését a templom késő gótikus átépítése során a falhoz épített támfal alapján végezte el, ez ugyanis idővel kissé megdőlvén és a faltól néhány centiméterre elválván újra láthatóvá tette a korábban a támpillér megépítése miatt hozzáférhetetlenné vált, vakolatba karcolt jeleket. Vagyis a felirat „a XV. század végénél egyértelműen korábbi, egyben biztosan későbbi a XIII. század végénél, amikor a szóban forgó templomfal megépült”. A pontosabb korszakolás építészettörténeti összefüggések figyelembevételével a 13–14. század fordulója és a 15. század közepe közötti időszakra tehető, Benkő szerint „talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy feliratunk a templom XIV. századi vagy XIV/XV. század fordulójára keltezhető kifestésekor keletkezhetett”.⁵⁶

Ferenczi Géza Benkőnek a Homoródkarácsonyfalvai Feliratról szóló írása kapcsán értetlenségét fejezte ki a felirat elhelyezkedésével kapcsolatban: azt miért a keret hossz tengelyével párhuzamosan vésték volna ki? Másfelől – tudakolja Ferenczi –, ha még akkor került a kötömbre, amikor az az ajtókeret része volt, „miért érzékelhető jól (?) a betűk szélein kopás”, amikor azt semmi sem indokolja? Vitatván, hogy a felirat a faragvány kapukeretbe történt beépítése előtt készült volna, úgy vélekedett, ilyen esetben a felirat nem vízszintesen és két sorban, hanem „egyetlen sort alkotva két tömbbe, a kezdő részhez illeszkedő kötömbön folytatva” vésetett volna ki, s akkor kétség sem férhetne az emlék 13. századi születéséhez. Bár maga is a legkorábbi emlékeink között tartja számon, Feren-

⁵⁴ BENKŐ Elek, *Régészeti megjegyzések székelyföldi rovásfeliratokhoz*, MNy, 90(1994)/2, 157–168.

⁵⁵ Uő, *Középkori rovásfelirat Vargyasról*, MNy, 90(1994)/4, 487–489.

⁵⁶ Uő, *A székely rovásírás korai emlékei. A székelydályai felirat*, MNy, 92(1996)/1, 75–80, itt: 77.

czy a Homoródkarácsonyfalvai Felirat keletkezését a templom átalakítása utáni időszakra tette. Azt pedig határozottan tagadta, hogy a vésetekben megfigyelhető lerakódások középkori meszelés nyomai volnának, mivel azok „1974-ben kerültek oda a felirat gipszmásolatának” készítésekor.⁵⁷

Ferenczi a Vargyasi Felirattal kapcsolatban *Székely rovásírásos emlékek* (1997) című könyvében tagadta a Rádulytól⁵⁸ és Benkőtől származó, korai datálást. Hogy a faragott kő mikor kerülhetett a földbe, azt Ráduly János (1937) néprajzkutató a lelőhely szerint 13. századi éremmellékletéből valószínűsítette. Ezzel szemben Ferenczi szakirodalmi forráson⁵⁹ alapuló közléséből tudhatjuk: az érmék közül 53 db Zsigmond-kori, 1 db Hunyadi János kormányzósága (1440–1452) idejéből származik, a félköríves szentélynél talált érem pedig Mátyás-kori (1458–1490). Benkő, mint láttuk, a kőfaragványt és a feliratot tulajdonképpen egyidősnek tekinti. Ezzel szemben állította Ferenczi, hogy a „felirat, elméletileg, a keresztelő kút (??) kifaragása s földbe kerülése között bármikor rákerülhetett a kötömb peremére. Ma, sajnos még nincs lehetőségünk a kötömb kifaragása s az írásjegyek bevése közt (esetleg) eltelt időköz szabatos meghatározására”. A Homoródkarácsonyfalvai Felirat pedig, éppen maga is bizonytalan datálású lévén, nem alkalmas a kormeghatározás alátámasztására.⁶⁰

A Székelydályai Felirattal kapcsolatban maga is úgy gondolja, hogy a „betűk elárulják korai keletkezésüket”. A még friss vakolatban vésett jelek (köztük ligatúrák) a számtalan karcolás miatt nehezen kivehetők, de a „legjellegzetesebb írásjegyek esetében [...] a Nikolsburgi Rovásábécé, a Székelyderzsi meg a Homoródkarácsonyfalvai Felirat rovásbetűihez való nagyfokú közelítésük” alapján nem zárható ki, hogy a 15. század első feléből vagy derekáról származnak. Az azonban egészen bizonyos, hogy a jeleket fedő támpillért „a 15. század végén illesztették a falhoz”.⁶¹

Benkő Elek Ferenczi 1995-ös cikkére reagált, szintén a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények hasábjain 1997-ben. A Homoródkarácsonyfalvai Felirat kapcsán itt további vizsgálatokat tartott szükségesnek, eldöntendő, hogy „a faragvány betűit tényleg középkori meszelés borítja-e (ami egyértelmű bizonyítéka lenne

⁵⁷ FERENCZI Géza, *Elmélkedés a régészetről és a székely rovásírásról*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 39(1995)/2, 181–186, itt: 182.

⁵⁸ RÁDULY János, *A vargyasi rovásémlék olvasta*, Romániai Magyar Szó, 1994. 11. 26–27. (Szabad Szombat Melléklet, 47, c.); Uő, *Rovásíró őseink*, Korond, Firtos Művelődési Egylet, 1995, 79–83, itt: 82–83.

⁵⁹ PAP Ferenc, BARTÓK Botond, *Tezaurul monetar de la Vârghiș, j. Covasna (sec. XV) = Acta 1996. Aluta – XX. Acta Hargitensis III. (A Székely Nemzeti Múzeum, a Csiki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve)*, szerk. KÓNYA Ádám, BOÉR Hunor Sepsiszentgyörgy, T3 Kiadó, 1997, 181–196.

⁶⁰ FERENCZI Géza, *Székely rovásírásos emlékek*, Székelyudvarhely, Erdélyi Gondolat Könyvkiadó, 1997, 41.

⁶¹ Uő., 18–19.

korai, a 15. század végét megelőző keletkezésének)” vagy csak a Zepeczaner Jenő (1946) muzeológus készítette másolat gipsznyomairól van szó. Továbbra is tartotta magát ahhoz, hogy a szemöldökkő erőteljes korrodálódása korábbról való, „fönt, a toronyban aligha keletkezhetett, és inkább az időjárás viszontagságainak jobban kitett, ki-bejárásoktól is megviselt középkori kapuk közismert állagát idézi”. Sajnos a további következtetések levonását az akadályozza, hogy a kötömbnek csak a szabadon álló harmada látható, ahogy Benkő fogalmaz, tehát „*semmiféle adalékkal* nem rendelkezünk annak eldöntésére”, voltaképpen az Árpád-kori kapu egy részletével van dolgunk, vagy az elbontott kapu egyik réteggövéjét használták fel valahol újra és látták el felirattal „talán a 14. század folyamán vagy a következő évszázad elején, de mindenképpen jóval korábban a késő gótikus építkezésnél”, a toronyba már „ütött-kopott feliratú követ falaztak be fejfelé fordítva”. A korai keltezését erősíti szerinte az is, hogy a felirat „legjobb *analógiája* a 14. századnál nem későbbi vargasi keresztelődmedencén található”.⁶² (Kiemelések tőlem – TT.)

Benkő, habár korábban kifejtett érveinek szilárdsága illékonyan bizonyult, további írásaiiban mellőzte nemcsak Ferenczi kritikáinak említését, hanem a maga által szükségesnek mondott további vizsgálatokat is. Legutóbb megjelent könyve, *A középkori Székelyföld* (2012) a székely írást csak röviden mutatta be. A bizonytalan keltezésű emlékeket itt érvként használta fel, midőn Horváth Iván (1948) irodalomtörténésznek a székely írás humanista szerkesztését felvető cikkét⁶³ cáfolni óhajtott, s annak ellenére, hogy maga is elismerte, a Homoródkarácsonyfalvai Felirat keltezése teljesen bizonytalan, úgy használta, mint „a 13–15. század közötti időszakot” kitöltő, „hiteles székelyföldi leletek” egyikét. Jelentőségét abban látta, hogy általuk „a székely írás reneszánsz kori születésének képzete így teljességgel védhetetlenné vált, [...] ma már nem tartozik a reálisan mérlegelendő lehetőségek közé”.⁶⁴

Ugyanezen vélekedésének adott hangot a Magyar Tudományos Akadémia Magyar őstörténeti témacsoportjának 2012. június 14-i ülésén, ahol Sándor Klára (1965) nyelvészszel⁶⁵ tartott előadása után a jelenlévők nyilatkozatot adtak ki. A szokatlan körülmények között született *Nyilatkozat* második pontja „leszögezi, hogy a székely írás nem lehet a 15. századi humanizmus korának tudós

⁶² BENKŐ Elek, *Módszer és gyakorlat a székely rovásírás kutatásában. Válasz Ferenczi Gézának*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 41(1997)/2, 177–182, itt: 178–180.

⁶³ HORVÁTH IVÁN, *A székely rovásírás és a latin-magyar ábécé* = HORVÁTH IVÁN, *Gépeskönyv*, Bp., Balassi, 2006.; Uő, *A székely rovásírás és a latin-magyar ábécé* = *A magyar irodalom története I. A kezdetektől 1800-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, 36–48.

⁶⁴ BENKŐ Elek, *A „székely írás” emlékei* = *A középkori Székelyföld*, I-II, szerk. BENKŐ Elek, Bp., MTA BTK Régészeti Intézet, 2012, 54.

⁶⁵ Sándor Klára frissen megjelent monográfiájában is kritika nélkül felhasználta Benkő korai datálását, noha jegyzeteiből kitűnik, hogy ismerte Ferenczi 1995-ös cikkét, ld. SÁNDOR Klára, *A székely írás nyomában*, Bp., Typotex, 2014.

fabrikációja, mivel több jelentős, időben ezt megelőző hiteles emlék került elő a Székelyföldön”.⁶⁶ A *Nyilatkozatból* az is kiolvasható, hogy készül a székely írás korpuszának új kiadása, ez Sándor Klára újabb monográfiája szerint 2015-ben jelenik meg, Vásáry István főszerkesztő, Benkő Elek és Sándor Klára szerkesztők kiadásában.⁶⁷

A korpusz kiadásának időszerűségét, bármilyen nagyszerű volna is a kerek évfordulón ily módon tisztelni Sebestyén Gyula emléke és műve előtt, számos tisztázatlan kérdés és el nem végzett kutatómunka kérdőjelezi meg. A legkisebb részletekre kitérő, aprólékos munkát nem lehet a kritikák és cáfolatok elhallgatásával, megkérdőjelezhető alapokon nyugvó spekulatív állítások dogmaként való kihirdetésével elmellőzni. Magam a székely írás vizsgálatát és művelődéstörténeti feldolgozását ezért egy szerény, de hasznos eszközzel: kutatástörténeti tárgyú mesterszakos diplomamunkám bővített változatának kiadásával igyekszem támogatni.

Secret Heritage

Difficulties of Researching the Székely Script

Chronicles since Simon Kézai's *Gesta Hunnorum et Hungarorum* (1282–1285) claim that szeklers had a writing system of their own. János Thuróczy modified the original story in *Chronica Hungarorum* (1488), and humanist historiographers and linguists used his version to prove their theories. The source critical processing of the chronicles and the scientific research of the szekler problem has been started only in the 19th century (by Pál Hunfaly and László Réthy). They rejected the writing system's ancient genesis, and claimed that it had been created in the 18th (Hunfalvy) or in the 16–17th century (Réthy) upon Hebrew design.

At the end of the 19th century, the research of the Székely script came to a turning point, when Géza Nagy proposed that the marks could be in relation with the Turkic Orkhon inscriptions and the Yenisei variants. The idea of the writing system having Turkish origins quickly spread: Gyula Sebestyén, ethnographer and Gyula Németh, linguist, who edited the corpus of the writing system also shared this opinion.

During the 20th century many new relics of the Székely script has been discovered. Among the new discoveries the inscriptions of Homoródkarácsonyfalva, Vargyas and Székelydália are the most significant, since these are considered the oldest. A debate has emerged about the exact date of the new relics' genesis Elek Benkő, archaeologist invented theory of the earlier origins: he dates the relics to

⁶⁶ <http://www.tti.hu/images/esemenyek/Nyilatkozat.pdf> [letöltés: 2014. 11. 18.]

⁶⁷ SÁNDOR, *i.m.*, 314.

the 13th century. Géza Ferenczi contradicted Benkő's theory in several articles, but Benkő did not react on his proposals in detail. The *Hungarian Protohistoric Theme Group of the Hungarian Academy of Sciences* accepted Elek Benkő's and Klára Sándor's theory of early origin in a declaration, and the works on the edition of the new corpus have been started.

According to the author, Géza Ferenczi's statements contradict Benkő's theory authentically. The timing of the corpus edition is inadequate because of the several unclear details and the uncertainty of the dating.

Unitárius prédikációalkotás a 17. század végén

Egy nyilvánosságra szánt iskolai prédikációskötet

A 17. század végén az unitárius lelkészképzésben és papi szolgálatban egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a prédikációk. 1683–84-ben Jövedécsi András a Kolozsvári Unitárius Kollégium rektoraként a concio alkotás bevezetésén felül elrendeli, hogy a tógás diákok minden vasárnap reggel egyházi beszédet mondjanak a rektor és egy teológiai tanács előtt.¹ Az 1695-ös ádamosi zsinat határozata szerint pedig minden prédikátor köteles heti egy prédikációt egy erre a célra összeállított kötetbe lejegyezni és azt a következő zsinatokon bemutatni.² A rendelkezések eredményeként született kötetek sorába illeszkedik a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár MsU 1011-es jelzetű, több helyen hiányos iskolai prédikációskötete,³ mely a Jövedécsi által bevezetett vasárnap reggeli beszédeket tartalmazza.⁴ A kötet, mint látni fogjuk, reprezentatív jellegű, így elemzésével az unitárius prédikációalkotás mellett érdekes teológiai kérdésekről is képet kaphatunk.

A gyűjtemény elején található bejegyzés és az iskolai *Fasciculus* szerint az összeállítás Magyarosi István seniorsága alatt, Lubiniczki János és a kolozsvári főfelügyelő, Ajtai István költségén jött létre. A rendezett, szinte nyomtatvány-szerű címlapból megtudjuk, hogy a prédikációk az 1696–98-ban elmondott szentbeszédek gyűjteménye, melyek az akkori rektor, Kolozsvári Dimién Pál szentírásmagyarázatai alapján születtek. A kötetet olvasói használatra hozták létre, melyből „egy hithű olvasás után bárki könnyen elsajátíthatja a *Szentírás* hasznos értelmezését és a tudományos műveltséget”.⁵ A gyűjteményért Magyarosi István

¹ GÁL Kelemen, *A Kolozsvári Unitárius Kollégium története (1568–1900)*, II, Kolozsvár, Minerva Irodalmi Nyomda és Műintézet Rt., 1935, 53.

² KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az erdélyi unitárius egyház története*, II, ford. MÁRKOS Albert, kiad. HOFFMAN Gizella et al., Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2009 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/2), 557.

³ *The manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, 1997, 198.

⁴ GÁL, i. m., 53.

⁵ MsU 1011. [1–2]. A címlap teljes szövege: „Theca Sacra Concionum Habitarum 1696–1698. A Civibus Scholae Claud. Wnir. pro singulis Dominicis Compositarumque secundum explicationem eruditam Excellentissimi ac Clarissimi Viri Domini Pawli D. Colosvari pr. r. Scholae Rec-toris Facundissimi Disertissimique In Usum et gratiam quorundam legentium, unde quilibet

felelt, aki júliusban írta be az első prédikációját. A többiek, ezt mintaként követve, pénzbírság terhe mellett voltak kötelesek lejegyezni munkáikat, figyelve a külalakra és a kötet tisztaságára.⁶ Ebből adódóan a teológiai tételeket fejtegető és magyarázó hetvenegy prédikáció jól megformált: részei a margón jelöltek, a végét pedig dátum és a tanuló neve zárja. A bejegyzés és a címlap közönségre vonatkozó megjegyzései, illetve a gyűjtemény megformáltsága szorosan érintik a publicitás kérdéskörét. Harold Love szerint a nyomtatványok mellett a kéziratok munkái is teljesíthetik azokat a kritériumokat, melyek a privát alkotói tartományból a publicitás tartománya felé mozdítják a szöveget. A publicitás általa részletezett kitételei közül, az elérhetőségen, a kiadói tevékenységen (szöveg gondozás, terjesztés), és a megformáltságon túl számunkra érdekesebb, hogy a szerző ne kontrollálja a szöveg későbbi felhasználását. E kritériumnak olyan közegben kell érvényesülnie, ahol a szabadon használható mű közönségre is szert tehet.⁷ A 17–18. századi prédikációirodalom jellege megegyezik ezzel, és itt nem csupán a kompilációkutatás eredményeire kell gondolnunk, hanem a megjelent kötetek kompendiumként való ajánlására és használatára is, melyre minden felekezetről vannak adataink (főként nyomtatványok).⁸ Jelentős tehát, hogy kötetünk olvasóközönséget feltételez, amely a világiakon felül a későbbi teológushallgatókat is jelölhette, akik számára a munkák a helyes exegézisben és a prédikációalkotásban is segítségül szolgálhattak. Erre utalnak a prédikációs egységek jelölései, a jólformáltság, illetve az egyes részeknél szabadon hagyott bővítési lehetőségek is.⁹ Ez a gyűjtemény lenne tehát az első – ha csak iskolai oktatásban is – az egyház által programszerűen nyilvánosságnak szánt prédikációs-kötet Dávid Ferenc 1569-es nyomtatványa óta, mely szintén mintaként

---

post fidelem earum Lectionem, explicationem Scripturarum utilem, Doctrinarum eruditionem facile discere potest”. A latin részek átolvasásáért és fordításáért köszönettel tartozom Szabó Ádámnak.

⁶ *Fasciculus Rerum Scholasticarum Collegii Claudipolitani Unitariorum I. 1626–1696*, Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára [jelzet nélküli], 56.

⁷ Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts. Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Boston, The University of Massachusetts Press, 1998, 35–54. Főként: 36–44.

⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, NOVÁKY Hajnalka, *Bevezetés = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI GÁBOR, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988, 35–37. KECSKEMÉTI GÁBOR, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, II, szerk. JANKOVICS József et al., Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, 746–747.

⁹ „Mindazonáltal nem mindenek felett való Isten, mert őneki csak név is ajándékozott, az kinek valami pengig ajándékoztatik, nem volt annak előtte övé. Amplifica. Másodszor az Krisztusnak az mely hatalma van nem magától való, mert maga mondja [...] Azért ha az Krisztusnak hatalom adatott és magától semmit nem cselekedhetik, nem magától való, [...] mihi illi accepit et potest omnia facere. Ampli[fi]ca.” MsU 1011. 128v.

szolgált a prédikátorok számára.¹⁰ A kéziratok publicitásában a cenzúrának is nagy szerepe van.¹¹ A fejedelmek Báthory Istvántól Bethlenen keresztül I. Rákóczi *dézsi complanatiójáig* az unitárius irodalom csaknem egészét kéziratosságba kényszerítették.¹² Kötetünk keletkezésekor azonban a felekezet rendelkezett saját nyomdával, mely 1697 és 1702 között több, a gyülekezetet belsőleg is erősítő iratot adott ki (káté, énekeskönyv, Petrityevity teológiai munkája).¹³ A gyűjtemény nyomtatását az anyagi megfontolásokon felül¹⁴ jellege is nehezíthette, hiszen folyamatosan bővülő korpuszról volt szó. Bár azon túl, hogy mindenkinek le kellett jegyeznie beszédét, szelektáló illetve szerkesztői szöveggondozásokról nem tudunk. Mindenesetre funkcióját és célját sikeresen betölthette, hiszen további öt hasonló iskolai prédikációskötetet ismerünk.¹⁵

Mielőtt a prédikációk retorikai elemzéséből a tanulmányok során elsajátított szövegalkotási módszerekre következtetnénk, érdemes figyelmet szentelni a prédikátor feladatára, a prédikáció funkciójára és a gyülekezet befogadói tevékenységére vonatkozó reflexiókra, melyek az *ars praedicandi* irodalmat kiegészítve visznek közelebb a beszédmódok megragadásához. A munkák szerint a prédikátor hivatala az angyalokéhoz hasonló, a lelkeszt Isten küldi, feladata Isten szavának közvetítése és magyarázása:

Továbbá vadnak a mostani jelen való üdőben is mindenkor olyan angyalok, kiket a j[ósá]gos I[ste]n szokott küldeni, hogy örömet hirdessenek ez földön mindenek[ne]k. Az I[ste]n szolgálai, kiket az jele[n] való világ papok[na]k, tanítók[na]k szokott híni, azok mind angyali az I[ste]nnek, az angyali nevezet annyit tesze[n], mint legátus, elküldtetett. Az Isten küldi a tanítókot, a papokat, ők az I[ste]n legátusi, méltán tehát angyalok[na]k nevezetnek. MsU 1011. 96r.

¹⁰ DÁVID Ferenc, *Első része az Szent Irasnac külön külön reszeyből vöt predicaciocnac...*, Gyulafehérvár, 1559 (RMNy, 269), [9–10].

¹¹ Michelle O'CALLAGHAN, *Publication: Print and Manuscript = A Companion to English Renaissance Literature and Culture*, ed. Michael HATTAWAY, Blackwell Publishing, 2003, 84, 90–92.

¹² KRUPPA Tamás, *Megjegyzések a Báthoryak valláspolitikájáról az 1580-as években. Erőfeszítések a protestáns vallásgyakorlat korlátozására (1579–1581)*, Keresztény Magvető, 118(2012), III, 229. TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák (Fejezet a Heltai Nyomda történetéből) = Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. BODOR András, Kolozsvár–Bukarest, Tudományos Könyvkiadó, 1957 (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai, 1: Tanulmányok, 1), 587–606. TÚRI Tamás, *Csanádi Pál és Bethlen István*, ItK, 117(2013), I, 28–30. KÉNOSI, UZONI, i. m., 505.

¹³ KÉNOSI Tőzsér János, *De typographiis et typographis unitariorum in Transylvania. Bibliotheca scriptorum transylvano-unitariorum*, comp. by Ferenc FÖLDESI, Szeged, Scriptorum Kft., 1991 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 32), XX–XXII.

¹⁴ MOLNÁR Dávid, *Kmita Andrásné, a kolozsvári unitárius egyház nyomdájának felállítója. Adalékok a nyomda történetéhez*, kézirat.

¹⁵ MsU 976: 1698–1702; 1704–1708. MsU 987: 1723–1736. MsU 975: 1755–1775. MsU 1321: 1811–1820. További leírás: GÁL, i. m., 53.

Az papnak tisztí hivataltja az, hogy az I[ste]n sz[ent] igéjét hirdesse, prédikálja, tanítson, magyarázzon, ha valaki vétkezik és nem az szerént cselekszik, mint az I[ste]n törvénye és az jó rendtartás tanítja, inten, dorgálni, feddeni kell, néha szép és lágy, néha keményebb szavakkal is, ha az maga személye ellen vétkezik is nem áll mindjárt bosszút, nem ügyekezik méreggel visszafizetni, hanem elszenvedi, békességes elmével eltűri, alázatos elmével szól, ha megbántatott volt is, és csak azon ügyekezik, hogy istenfélő életet élhessen minden ember, ilyen állapot kívántatik az papban. Őnékie továbbá istenfélőnek, jámbornak, eszesnek, okosnak és Szentlélekkel teljes[ne]k kell lenni, jó példaadó másoknak mind beszédében, cselekedetiben, maga viselésében és minden botránkozásra való alkalmatosságot el kell önnön magának távoztatni, hogy mások is tőle tanulva[n] szentekké, istenfélőkké és Isten törvénye szerint élő emberekké lehessenek.

MsU 1011. 64v.

További hivatala a vétkezők feddése, intése és dorgálása. A szelíd és kemény feddés tekintetében a szöveg Medgyesi feddő haszonról szóló regulájára emlékeztet.¹⁶ A prédikátor hivataláról pedig hasonló meghatározást olvashatunk egy bölöni unitárius prédikátor 1697-es beszédében is, ám ott a tanító, feddő, intő és vigasztaló feladatkörben a prófétai magatartásra esik a hangsúly.¹⁷ Gyűjteményünk szerint a hívők kötelesek a prédikációt hallgatni, hisz csak abból vehetik üdvösségüket és az által jelenthetik meg Istenhez való hűségüket.

NB: mert az kereszt fundamentuma az prédikálás[na]k, az I[ste]n igijé[ne]k p[ré]dikálása penig fundamentuma vala az poenitentiá[na]k. Az poenitentia tartás penig elveszi s megöli az bűneket.

MsU 1011. 58v.

Hogy peniglen az Isten igéjének hallgatói legyenek és ismertessenek Istentől valóknak lenni, ennek kiváltképpen való oka ez, hogy semmiben az ember egyébben az Istenhez nagyobb hűséget nem mutathat, mintha az Őfelsége beszédét hallgatja, [...] így Istennek való hűségünkről is sz[ent] igéjének hallgatása teszen tanúbizonyságot. [...] mert az Isten igéjében hirdetik az bűnnek bocsánatját. Isten igéjéből hivatattól az poenitentiara, Isten igéjéből hallád, hogy mint kelljen Isten előtt ez bűnös világon magadot viselni, ha penig azt nem szereted, azzal azt jelented, hogy nem kell az poenitentia tartás, nem az bűnbocsánat és nem kívánod taníttatni, tudod penig hogy az nélkül az Isten még eddigelé senkit nem idvezített, hiszem hogy nem is idvezít.

MsU 1011. 79r–v.

¹⁶ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare...*, Bártfa, 1650 (RMK I, 832), K4v–5r.

¹⁷ RESTÁS Attila, „*Inter idiotas et rusticanos.*” Szövegalkítás és tanítás egy bölöni unitárius kézirat predikációskötetben, *Studia Litteraria*, 52(2013), III–IV, 196–197.

Az unitáriusok tehát még mindig szervesen építenek a „hit hallásból lészen” elvére. E lutheránus igeteológia medialításra alapozó kommunikációelméletét (mely mögött a tévelygések elkerülése okán jelen van a Biblia egyéni olvasásának keretek közé szorítása is)¹⁸ az unitáriusok továbbfejlesztik bibliaértelmezésükben. Ezt láthatjuk, mikor a prédikációk érvként használják a „józan okosságot”, mely kifejezés a századfordulón kiemelt fontosságot kap. Bibliamagyarázatban való szerepét egy 1698-as rakóvi kátéfordítás is hangsúlyozza,¹⁹ ám legalább ilyen fontos megemlíteni Andreas Wissowatius 1684-85-ben, Amszterdamban megjelenő *Religio rationalis*át. Ez a hollandiai környezetben megszülető, előfelvilágosodást képviselő munka (melynek 1723-ban magyar fordítása is elkészül) közvetíti a józan okosság fogalmát Erdélybe.²⁰ Petrityevity Horváth Ferenc 1700-as *Apológiája* szerint Isten teremtéskor az érzékelhető dolgokról való ítéletalkotás okán ruházta fel az embert értelemmel, okossággal, mely tehetség a bűnbeesés után sem veszett el. E józan okosság által képesek vagyunk az érzékeink számára elérhető isteni dolgokban is ítéletet tenni. Az isteni dolgokat pedig a prédikáció teszi elérhetővé, melyet a hívő hall, olvas, illetve látja annak hirdetőjét. Az ellentmondások esetén a józan okossággal szemben elsőbbséget élvező isteni kijelentés is működik, ám a Szentírás értelmezésében elengedhetetlen a kettő együttműködése.²¹

Rátérve az itt elemzett munkák retorikai felépítésére, azok feltűnően jól tagoltak: az egységek latin megnevezései a margón szerepelnek és legtöbb esetben magyar megfelelőiket is olvashatjuk a szövegben, mely figyelemre méltó, mivel a század második felének református homiletikái is tudatosan törekednek a magyar terminusok létrehozására.²² A protestáns ortodoxiak prédikációs közlésrendszeréhez hasonlóan itt is két nagy egység figyelhető meg, az első a textus magyarázata,

¹⁸ KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihadott ékes és mesterséges szóllás, írás.” *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 287–292, 296–297. Luther álláspontja az olvasás veszélyeiről: Jean-François GILMONT, *A reformáció és az olvasás = Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Guglielmo CAVALLO, Roger CHARTIER, ford. Sajó Tamás, Bp., Balassi, 2000, 245–250.

¹⁹ „6. No tehát nincsen-e az üdvösségre néző dolgokban semmi haszna az józan okosságnak? Vaj igenis vagy, mert anélkül sem az Szentírás méltóságos voltának végére nem mehetünk, sem azokat az dolgokat, melyek az Szentírásban befoglaltattak, meg nem érthetjük, sem egy dologból mást ki nem hozhatunk, sem pedig magunk hasznára nem fordíthatjuk. Mikor azért az Szentírást az üdvösségre elégségesnek mondjuk, nem csak ki nem rekesztjük az józan okosságot, hanem inkább abban befoglaljuk.” MsU 1063. 7–8.

²⁰ KESERŰ Gizella, *Andrzej Wiszowaty Religio rationalisa és Erdély = Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére*, szerk. BALÁZS Mihály et al., Szeged, JATE Régi magyar irodalom tanszéke, 1997 (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 35), 243–252.

²¹ PETRITYEVITY HORVÁTH Ferenc, *Apologia Fratrum Unitariorum...*, Kolozsvár, 1700, 1701 (RMK I, 1557), 5–11.

²² BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk.” *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémia, 1998 (Irodalomtudomány és Kritika), 208–211, 232–233.

ám kizárólag bibliai locusok alapján, a második pedig a tanulság levonása és az applikáció. Az egy órás prédikációkban²³ állandó az exordium és a partitio, a kettő közt gyakori a propositio, a summa,²⁴ és a hallgatóktól figyelmet kérő egység, az attentio, melyben a közönség műveltségéhez való alkalmazkodás szándéka is megjelenik:

Ide hallgass azért k[eresztény] és légy figyelemetességgel, míglen ez igiknek értelmét rövideden (de csak rövideden, hogy az ker[eszténye]k[ne]k unalmat és együgyűképpen, hogy elméjekben nehézséget ne szerezzenek).

MsU 1011. 66r.

E kérdés nagy szerepet játszik a 17. századi – főként protestáns – retorikákban.²⁵ Hogy az unitáriusok is merítettek ebből a hagyományból, jól jelzi a már említett bölöni kötet is, melyben a prédikátor a református Geleji Katona István erre vonatkozó előszórészletét idézi (*Si inter idiotas et rusticanos...*) és használja annak megfontolásait.²⁶ Prédikációink a közönség terheltségének csökkentése miatt a textus magyarázatának maximum három részre való felosztásával is kapcsolódnak a református felfogáshoz.²⁷ Mi több, az egységek egymásutánja egészen az ususokig szorosan követi Medgyesi Pál homiletikájának első és harmadik tabulájának egyvelegét.²⁸ A magyarázat után a tanulság következik, majd annak igazsága és a tanulság oka.²⁹ Ritkán, de szerepel a tanulssággal ellenkező tanok megcáfolása is.³⁰ A rákövetkező bizonyító exemplum néha margón is jelölt, majd a hasznok után a prédikációt conclusio, vagy epilogus zárja. Az igemagyarázat beszédneme a didascalicum, a tanulsságtól kezdve azonban a genusok váltakoznak. A prédikációk a genera usumhoz kapcsolódó kommunikációelméleti gondolkodás mentén jöttek létre, ami a hyperiusi megalapozású öt beszédnem hasznokká alakuló rendszerét jelenti. Ezek a prédikáció tanító része után, az applikációban, akkomodációban foglalnak helyet. A hasznok rendszerezése azonban sem a hazai,

²³ „A szent kinyilatkoztatást pedig éjjel-nappal tanulmányozzuk, vizsgáljuk és próbálunk megfelelni ezeknek a gúnyolódására; a jelen óra is erre a célra van szánva, hallgatóim.” MsU 1011. 24v.

²⁴ „Minek előtte leckémnek világosabb értelmét adnám summás magyarázatját kiteszem, az mely ez, hogy [...]” MsU 1011. 26v.

²⁵ BARTÓK, i. m., 186–198, 204–208. BARTÓK István, *A casa rustica és a mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 96(1992), V–VI, 569–578.

²⁶ RESTÁS, i. m., 189–195.

²⁷ KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas, 1998 (Historia Litteraria, 5), 104–105.

²⁸ MEDGYESI, i. m., K2v–3r; N4r–O1v.

²⁹ MsU 1011: Documentum: „Az melyekből az tanúság ez...” (4r). Doctrina: „Mindezekből minékünk ez üdvösséges tudomány... (59r). Veritas: „Ez tanuságnak igazsága megtetszik...” (39v). Causa: „Oka ennek az tudománynak ez..., mert...” (23v). Ratio: „Oka, mert...” (25v).

³⁰ MsU 1011. 67r.

sem az azok forrásául szolgáló homiletikákban nem egységes.³¹ Medgyesinél az elméleti haszon informatio része nem tanító, hanem oktató haszonként szerepel, míg az Amesiuszt szorosán követő Martonfalvi György és Szilágyi Tönkö Márton retorikájában az oktató haszon a gyakorlati institutio része, tehát Medgyesi az útmutatások egy részét az intellektuális szférába emeli, az institutióval pedig nem foglalkozik. Szilágyiék szerint a hit elméleti kérdéseit érintő informatio a *docere*, a gyakorlati tennivalókra ösztönző institutio a *movere* kívánalmának tesz eleget, így nem keverhetőek. A másik fontos eltérés a gyakorlati hasznok és az alkalmazás közötti határvonal kijelölése. Martonfalvi szerint a buzdítás, figyelmeztetés és a vigasztalás nem az applikációhoz, hanem a hasznok körébe tartozik. Szerinte a haszon általánosságban, harmadik személyben beszél, míg az alkalmazás másodikban.³² Az unitárius prédikációk sajátos helyet foglalnak el ebben a rendszerben, az ususok szerteágazó rendszere helyett csupán redargutióval, vigasztalással és admonitióval élnek,³³ néhány esetben fordul elő institutio, vagy instructio, melyeket Szilágyiékhoz hasonlóan oktatásnak neveznek, ám az néhol gyakorlati,³⁴ néhol elméleti hasznot jelöl.³⁵ A prédikációk harmadánál külön usus, illetve utilitas beszédrész szerepel, mely követi Medgyesi definícióját,³⁶ így esetenként azt számlálja elő, hogy a tanulság megfogadásából milyen haszna származik a hallgatónak (üdvösség, isteni gondviselés stb.).³⁷ A hallgatók épüléséről gondoskodó feddés, vigasztalás és intés legtöbbször önállóan szerepel, de néhány esetben az usus alá rendelődik. A gyakorlati hasznok (admonitio, consolatio) és az alkalmazás elkülönítésével azonban nem találkozunk. A redargutio és az usus redargutio is többes szám harmadik személyű, hisz a prédikátor célja a szidalmazottak elkülönítése és a hívek intése azok követésétől. Az institutio és admonitio mindig a hallgatóságra szabott. Az usus admonitio, a consolatio és

³¹ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, i. m., 314–332.

³² BARTÓK, „Sokkal...”, i. m., 209, 228, 236–238.

³³ MsU 1011: Redargutio: „Feddetnek azért ez tudományból...” (59r). Consolatio: „Vigasztaltatnak ellenben...” (23v). Admonitio: „Intettetünk azért innét...” (79v). „Oktattok azért tő is...” (53v).

³⁴ MsU 1011: „Oktatunk, hogy ez világot megutálván egyedül az Atya Istennek dűcsőséjét cselekedjük, teljes tehetségünkől az Istennek szolgáljunk...” (106v). „Oktatunk innét minnyájan, hogy csak ettől az áldott Úr Jézus Krisztustól kiadott poroncsolathoz szabjuk magunkot...” (128v).

³⁵ MsU 1011: „Oktatunk keresztyének, hogy [...] azt ne merészeljük mondani, hogy az Isten semmiből nem teremttette ez világot [...] hanem dicséretet és dűcsőséget tulajdonítsunk neki...” (49v). „Oktattok azért immáron tő is innen arra, hogy megtudjátok ki légyen a tő reménségetek célja...” (51v).

³⁶ A haszon a tanulásból kihozott „oly mondás, mely annak hasznát, jóságát, vagy végét mutatja meg”. MEDGYESI, i. m., K3r–v.

³⁷ MsU 1011: „Haszon pedig jöhet továbbá az tanú[sá]gból olyan, hogy megboldogíttatnak minnyá[an] és koronáztatnak az örökké való fényességnek tündöklő koronájával azok az nemzetségek, valakik hisznek ebbe az Krisztusban...” (27v). „Haszna ez tudmánynak nagy vagyon: Mert az ilyeneknek ígerte és adja Őfelsége jövődöben az örök életet és boldogságot.” (81v).

az usus consolatio pedig ingadoznak a második és harmadik személy között.³⁸ A teológiai prédikációk dogmatikus-intellektuális jellege miatt a gyakorlati hasznok kiemelt szerepet játszanak abban, hogy kapcsolódjanak a korszakban hangsúlyossá váló *movere* szónoki célkitűzéséhez, mivel azok biztosítanak keretet az érzelemkeltés eszközeinek.³⁹ Egy 1698-as iskolai jegyzet szerint az unitáriusok tanultak Vossius retorikájából, ám annak megválaszolása, hogy ez milyen hatással volt az affektivitás kifejezőeszközeinek megjelenésére a prédikációkban, további kutatás feladata.⁴⁰

A prédikációk teológiai jellegét csak erősítik a helyenként megjelenő „Praeludium ante disputationem theologicam” feliratú latin nyelvű részek. Ezek különféle teológiai téziseket fogalmaznak meg, melyek kapcsán vitára hívják a jelenlévő tanulókat. A dátumozás alapján ezek nem a prédikációkkal egy időben hangzottak el. A bennük megjelenő formulák arra utalnak, hogy a tézisek a tanulók közt előre ki voltak osztva, mindig név szerint, illetve a szövegben monogrammal jelölik, akit disputára hívnak. Ennek ellenére a bevezetések tárgya és kijelölt tételei megegyeznek az utánuk következő prédikációkéval. Például az egyik a bűn miatti nyomorult emberi állapotról kezdi az értekezést, ám Krisztus megváltóként való eljövételével, kereszthalálával és felmagasztaltatásával folytatja, melynek okán disputációra szólít fel Krisztus hatalmáról. Az ezután következő tizenegyedik prédikáció pedig szintén Krisztus hatalmáról szól.⁴¹ A munkák alapjául szolgáló szentírás-magyarázat szerzője, Dimién Pál nyolc évet töltött a leideni egyetemen, ahol teológiát tanult, majd orvostudományból szerzett doktorátust.⁴² A holland egyetemek nyitott kapukkal fogadták az erdélyi unitárius peregrinusokat, akik visszatérve magas egyházi és iskolai tisztségeket töltöttek be.⁴³ Néhányuk későbbi munkáiban a remonstráns teológia hatása is adatható. Ebből a szempontból lesz érdekes a prédikációk vizsgálata is. A remonstráns és szociniánus tanok érintkezése köztudott. A németalföldiek már a század eleje óta kapcsolatokat áptak a lengyel unitáriusokkal, akik igyekeztek nézeteiket is terjeszteni közöttük: lengyelországi nyomdájuk lerombolása után (1638) kiadványaikat Hollandiában jelentették meg, majd a hatvanas évek lengyel menekültjei is itt találtak menedéket.⁴⁴ Az elégtétel, az üdvözülés és az eredendő bűn kérdéskörében több

³⁸ MsU 1011. 33r, 63r.

³⁹ KECSKEMÉTI GÁBOR, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, Studia Litteraria, 52(2013), III–IV, 17.

⁴⁰ BARTÓK, „Sokkal...”, i. m., 113–114.

⁴¹ MsU 1011. 26r–27v.

⁴² GAAL György, *Kolozsvári Dimién Pál (1655–1720)*, Keresztény Magvető, 116(2010), II, 174–175.

⁴³ Henk van de GRAAF, *Einunddreißig siebenbürgische Unitarier in einem niederländischen Krähennest = György Enyedi and the Central European Unitarianism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŐ, Bp., Balassi, 2000 (Studia humanitatis, 11), 63–77.

⁴⁴ LIPTÁK Anikó, B. KIS Attila, *Sibbe Jan Visser: Samuel Naeranus (1582–1641) en Johannes Naeranus (1608–1679). Twee remonstrantse theologen op de bres voor godsdienstige verdraagzaamheid*

vezető remonstráns teológust is – miként Conrad Vorstius, vagy Hugo Grotius – szocinianizmussal vádoltak.⁴⁵ Tiltakozásuk ellenére tagadhatatlan, hogy a Biblia racionális értelmezése, a vallás praktikus, morális értékeinek hangsúlyozása, és a teoretikus körmönfontosság mellőzése kapcsolódási pontokat jelöltek ki a két felekezet között. A vádalapként szolgáló elégtétel-tan fontosságát jelzi, hogy Grotius 1617-ben Sozzini nézeteit cáfoló munkát jelentetett meg a kérdésben, ám ezzel sem sikerült tisztáznia magát.⁴⁶ A szociniánus Samuel Crell egy levele azonban felhívja a figyelmet a két álláspont különbségére, miszerint ő az elégtétel kapcsán inkább ariánus, mint szociniánus nézeteket vall.⁴⁷ Fontos, hogy a remonstránsok a lengyelek többszöri megkeresése ellenére sem akartak velük egyesülni, az unitáriusok befogadása sokkal inkább a lelkiismereti szabadság és a vallási tolerancia ösztönzésére történt.⁴⁸ Kötetünkben hét prédikáció szól Krisztus áldozatáról, de a hivatkozások hiányában nehéz megállapítani, melyek az unitárius és melyek az esetleges remonstráns elemek. Ennek meghatározása érdekében a prédikációk elégtételről szóló tanait összevetem Árkosi Tegző Benedek remonstráns jegyeket hordozó *Imádságoskönyvével*, Petrityevity *Apológiájával* és Szentábrahámi Lombard Mihály summájának vonatkozó részleteivel, illetve az 1698-as rakóvi kátéfordítással. Sozzini szerint a bűnbeeséssel Ádám természete nem csorbult, így Krisztus megváltására nincs szükség, halála nem megváltó, nem satisfactio és nem is Isten kiengesztelése. Krisztus élete példa számunkra, annak követése és a Krisztusban való hit vezet üdvösségre.⁴⁹

A prédikációk szerint az Atya minden embert üdvözíteni akar, így Krisztus Istennek engedelmeskedve miértünk és Isten dicsőségéért halt meg. Míg életével a makulátlanságra, halálával a békességes tűrésre adott követendő példát. Felátadásával megmutatta nekünk az evangélium igazságát, reményt adott feltámadásunkra, okot szolgáltatott, hogy higgyünk őbenne és parancsai szerint éljünk. Krisztus szenvedése és halála szükséges volt felmagasztaltatásához, a főpapi és királyi tisztsége elnyeréséhez. Krisztus a mennyben, Atyja előtt áldozatként bemutatván magát, értünk esedezik. Mivel az Atyának tetszett engedelmessége, így azt a kegyelmet nyerte számunkra, hogy Isten szövetséget kötött velünk,

---

[Két remonstráns teológus a vallási türelem szolgálatában], Groningen, 2011. 575 old, Keresztény Magvető, 117(2011), IV, 474–475. B. Kis Attila, *Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum*, Magyar Könyvszemle, 119(2003), I, 94–105.

⁴⁵ Jan ROHLS, *Calvinism, Arminianism and Socinianism in the Netherlands until the Synod of Dort = Socinianism and Arminianism. Antitrinitarians, Calvinists and Cultural Exchange in Seventeenth-Century Europe*, ed. Martin MULSOW, Jan ROHLS, Leiden–Boston, Brill, 2005 (Brill's Studies in Intellectual History), 22–32, 34, 44.

⁴⁶ Hans W. BLOM, *Grotius and Socinianism = Socinianism and Arminianism...*, i. m., 121–137.

⁴⁷ Martin MULSOW, *The 'New Socinians'. Intertextuality and Cultural Exchange in Late Socinianism = Socinianism and Arminianism...*, i. m., 50.

⁴⁸ LIPTÁK, B. KIS, i. m., 472, 476.

⁴⁹ VIDRÁNYI Katalin, *Antropológiai típusok – krisztológiai típusok = Uő, Krisztológia és antropológia. Összegyűjtött tanulmányok*, Bp., Osiris, 1998, 285–286.

melyben bűnbocsánatunk és üdvösségünk feltétele a krisztusi élet. Krisztus halála áldozat és váltság számunkra, melynek érdeme bűneink megbocsátása és Istenhez való térésünk. A helyettes elégtételt – miszerint Krisztus kereszthalálával az emberek helyett adott elégtételt az Atyának, az ő bűneikért szenvedett és nyert számukra üdvösséget – azonban minden esetben elítélik a munkák.⁵⁰ Mindez megtalálható a már említett rakówi kátében, Árkosi, Petrityevity, illetve Szent-ábrahámi munkájában is.⁵¹ Egyedül kötetünk második, Szentmihályfalvi Dávid által írt prédikációja tartalmaz eltérést, mivel Krisztus halála csupán nála fordul elő engesztelő áldozatként. Sozzini szerint szó sincs engesztelésről, hiszen Isten, ha szeretetből küldte el fiát, nem haragudhatott az emberre.⁵² Ezt az elképzelést olvashatjuk Petrityevitynél:

Azokra azt mondgyuk, hogy az Isten haragjának engeßtelése felöl, az Isten Könyvében írást nem találunk, azt sem láttjuk hogy az Isten reánk haragut volna, sõt inkább ki-beßélhetetlen ßeretettel viseltetet mi hozzá[n]k [...] mikor a' mi kedvünkért, az egyetlen egy Fiát [...] halálra adta [...].
PETRITYEVITY, *i. m.*, 107.

A rakówi káté szerint az engesztelés csak a büntetéstől való megszabadulást jelenti:

Midõn ismét Szent János az mi bűneinkért engesztelő áldozatnak mondja az Krisztust, azt jelenti azzal, hogy az Krisztus által töröltetnek el az mi bűneink, és mindazok õ általa vitetnek végben, valamelyek az mi bűneinknek bocsánatjához tartozó dolgok. Mert az az görög szó, az mely de-ákul propitiationak, azaz engesztelésnek mondatik, gyakorlatossággal az Szentírásban az mi megtisztulásunkat, vagy bűneinknek büntetésétől való megszabadulásunkat jegyzi.

MsU 1063. 234.

Ez az egyik alapvető különbség a szociniánus és a remonstráns álláspont között. Philipp van Limborch teljes remonstráns rendszert összefoglaló *Theologia christiana*ja (1686) szerint Sozzini elképzeléséből hiányzik Krisztus papi tisztsége, hisz az

⁵⁰ MsU 1011. 1., 2., 3., 13., 30., 32., 56. prédikációk.

⁵¹ MsU 1063. 221–235, 239–244. ÁRKOSI TEGŐ Benedek, *Az hitbeli minden napokra irattatott... imádságos könyv*. Tanulmányomhoz Pap Balázs átiratát használtam, mely az Országos Széchényi Könyvtár QH 4368-as jelzetű példányáról készült (107–135). SZENTÁBRAHÁMI LOMBARD Mihály, *A keresztény hittudomány összege az unitáriusok szerint*, ford. DERZSI Károly, Kolozsvár, Unitárius Egyház Képviselő Tanácsa, 1899, 124–143. PETRITYEVITY, *i. m.*, 84–123.

⁵² John Mark HICKS, *The Theology of Grace in the Thought of Jacobus Arminius and Philip van Limborch: A Study in the Development of Seventeenth Century Dutch Arminianism*, PhD Dissertation, Westminster Theological Seminary, 1985, 95. <http://johnmarkhicks.com/wp-content/uploads/sites/10/2010/03/jmh-diss-rev.pdf> (Letöltve: 2014. 12. 30)

általa ráruházott szerepet prófétaként is végbe tudta volna vinni. Szerinte Krisztus papi cselekedetének nem az emberre, hanem Istenre kell irányulnia. Áldozata ekként Isten bűn miatti haragját engesztelte meg, mely tényleges engesztelés.⁵³ Szentmihályfalvi álláspontja Limborchéhoz közelít, miszerint Krisztusnak azért kell engesztelőként eljőnie, mert bűneinkkel elidegenítettük Istent.

Ratio. Oka ez, mert az Christus nélkül örökké való halálra rekesztettünk volna, mert magunktól úgymint csak, mint magunktól az I[ste]nt meg ne[m] cse[n]desíthetjük vala, mert sok bűneinkkel ő sz[ent] felségét műtőlünk elidegenítettük vala, szükség volt tehát az Jesus Christusnak műeretünk eljőnni és az I[ste]nt bűneinkért megengesztelni.

MsU 1011. 4v.

Limborch munkája nem volt ismeretlen az erdélyiek előtt, 1735-ig öt kiadást ért meg, melyek közül a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár hat olyan példányt őriz, mely unitárius tulajdonban volt.⁵⁴ Az előzőtől nem független, de látványosabb eltérés, hogy prédikációnk hosszan beszél Krisztus áldozatáról, mely ugyan a földön kezdődött és a mennyben ment végbe, ám abban nagyobb része volt a földön lévő halálának. Tehát Krisztusnak főpapi tisztje – ugyan nem betű szerint, de – megvolt már a földön is, ahol azt nagyobb részt végbe is vitte:

Az mely dolog így lévő[n], eszünkben vehetjük és megtudhatjuk azt, mely értetlenül ítélnék azok az Christus halála felől, az kik azt mondják, hogy ez földön csak készület volt az áldozatra és hogy mindenkép[pen] csak az égb[en] végződött. Jóllehet ugyan megvalljuk azt, hogy az Szentírás gyakor helyen mondja, hogy az Jesus Christus áldozatja az égb[en] végeződött, de mindazáltal ezek az locusok ne[m] rekesztik ki az Christusnak az ő főpapi tisztit, melyet ez földön vitt végben. És ha szintén az Christus ez földön világosan és betű szerént főpapnak nem mondatik is, de mindazonáltal főpapi az I[ste]nnek az gyönyörűséges illatra. És hogy az ő lelkét adta váltságnak árúul sokakért Matt. XX. 28. Hogy sokakért az ő vérét kiontotta az bűnök[ne]k bocsánatjára. Az honnan megérthetjük, hogy az Jesus Christus áldozatja az földön kezdetvén el, az égben végeződött és akkor [vált] valósággal főpappá, mikor az égbe bement, de ne[m] következik, hogy az földön is ne kezdette volna ezt az áldozatot, sőt rész szerént véghez is ne[m] vitte volna, sőt nagyobb részent mindezeket az Írás az Christus halálának tulajdonítja és nevezi az mű váltságunk[na]k árának. Bizonyára

⁵³ Hicks, *i. m.*, 95–96.

⁵⁴ Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, 1686-os kiadások: U 61766 (possessor: Kozma Mihály), U 54866 (possessor: Nagy Ajtai István, 1735), U 55847 (possessor: Vargyasi István). 1695-ös kiadások: U 56452 (possessor: Teleki Károly, Körmöczi János, Ferenci Máté). 1700-as kiadások: U 56461, U 56808 (possessor: Bencze József, Kovács Martin, 1817).

sokféle dolgok találkoznak az Christus halálában, melyek az ő áldozatját bizonyítják. Mert elsőben az I[ste]n műénkünk az ő igiretit ebben jelentette meg, váltságnak árul rendelvén műérettünk az Jesus Christus halálát Esa. LIII. v. 10. et 11. et 12. Elannyéra, hogy az I[ste]n ő sz[ent] felsége, az emberi nemzetnek váltságát nem akarta egyéb által, hanem az Úr Jesus Christus vére által. Az melyek midőn mind így legyenek, kihozhatjuk ezekből azt, hogy az Jesus Christus áldozatja nem csak az égben teljesedett és ment végben, hane[m] ez földön, melynek az ő halála kiváltképpen való fő része. MsU 1011. 3v–4r.

A rakówi káté is összeköti Krisztus áldozatát halálával, ám az csakis a mennyben mehetett végbe, mikor Krisztus bemutatta magát az Atyának. Érdekes, hogy Árkosi, Szentábrahám és Petrityevity is ezt a nézetet vallja:

Árkosi:

a' Kristus itt ez földön pap-is nem lehetet, hanem a' mennyégben nyerte meg azt. Továbbá azért szenvedet, hogy pap lehetne [...]. Egyet téssen pedig egyszer jelenni és egyszer meg-áldoztatni, v. 28. Cap. 7. 23. mert akkor áldozik a' pap mikor Isten előtt a' kész áldozattal meg-jelenik. Lásd Cap. X. 11. 12. 13. 17. 18. Cap. 1. 3. Melly útolsó locusban így szól a' mi bűneinkből ő maga által meg tisztítván, az az: A' mi meg-tisztulásunkért magának vérrel meg hinteztetett testét Sz: Atyának bé mutattván ült a' Magosságos Méltóságnak jobbára. A' Kristus annakokáért nem a földön, a' keresztfán áldozot, a' mint némellyek itélik, hanem a' mint az apostaltól értyük, a' mennyben. Mindazáltal a' bűnnek el-vétele tulajdonítatik néha a' Christus halálának-is, im ezokáért: [...].

ÁRKOSI, *i. m.*, 114–115.

Rakówi káté:

12. Hát az égben menetele előtt, kiváltképpen mikor az keresztfán függött, nem volt pap? Nem volt teljesen tudniillik és tökéletesen, mert az mint mondám, világosan mondja az Zsidókhoz szóló levélnek írója, hogyha ez földön volna, pap is nem volna (Heb. 2,17). Azonban midőn azon levélnek szent írója azt bizonyítja, hogy az Krisztusnak mindenekben hasonlatosnak kellett lenni, hogy könyörülő lenne és hű pap az Isten előtt való dolgokban, hogy az népnek bűnét eltörlené; nyilván kitetszik abból, hogy az meddig az atyafiakhoz hasonló lőn mindenekben, az nyomorúságokra és halálra nézve, addig nem volt ám papi fejedelmünk valóságosan és tökéletesen, és így ehhez képest az ő bűneket eltörlő áldozatja, az melyről most beszélgetünk, nem az ő nyomorúságiban és halálában áll vala, hanem azok az nyomorúságok és az ő halála amaz áldozatra csak némű nemű út és készület vala, avagy annak kezdeti.

MsU 1063. 242–243.

Szentábrahádi:

De az áldozattételre való előkészületet, a mi az állatok leölésében állott, nem kell összetéveszteni magával az áldozással vagyis az áldozat bemutatásával. [...] Így a Krisztus papi áldozattételében is, a földön az ő halála által végzett előkészületet meg kell különböztetni a mennyei szentélyben végzett áldozattételtől, midőn mintegy a saját vérével behintve jelent meg az Atya előtt.

A Ján. 19: 30 versben a Krisztus ugyan jelezte, hogy az ő halálára vonatkozó előképek és példázatok mind beteljesültek; de maga az *áldozat* a mennyei szentélyben végeztetett be s Krisztus is a feltámadás után neveztetett Istentől *főpapnak*.

SZENTÁBRAHÁDI, *i. m.*, 125, 126.

Petrityevity:

A' mi bűneinknek bocsánattya felől való bizonyos voltunk: Mert midőn láttuk hogy a' Christusnak halála arra való ut volt, hogy a' Mennyei Szent helyben be-mennyen; Hogy ott ő magát mi érettünk az Istennek áldozatul bémutassa.

PETRITYEVITY, *i. m.*, 95.

Szentmihályfalvi prédikációjában az arányok elmozdulásával Krisztus kereszthalála nagyobb szerepet kap. Míg Sozzini rendszerében a kereszthalálnak nincs funkciója, Limborch kimondottan engesztelőként tekint arra. Míg Sozzininél Krisztus kereszthalála mártíromság, Limborchnál egy főpap halála lesz.⁵⁵ Szentmihályfalvi valószínűleg kollégiumi tanulmányai alatt sajátította el álláspontját, hiszen Hollandiába csak később, 1701-ben peregrinál.⁵⁶ A kollégiumban tehát jelen voltak bizonyos remonstráns elemek, ám hogy ezt Dimién Pál szentírásmagyarázata közvetítette-e, nem tudjuk. E prédikáció gyűjteménybe kerülése azonban árulkodó, hisz azt elhangzásakor a rektor és egy teológiai tanács ellenőrizte.⁵⁷

Zárásképpen a prédikációk történelmi reflexióiból szeretnék néhány példát kiemelni, mivel azok Erdély azon sanyarú időszakában keletkeztek, mikor ráeszmélnek, hogy a *Diploma Leopoldinum* nem szándékozik biztosítani a megígért jogokat. A szemlézést indokoltta teszi, hogy egyre több olyan 17. század végi, 18. század eleji unitárius prédikációskötet bukkan fel, melyek az egyházukat és a nemzetet ért sérelmeket biblikus koncepcióba illesztik.⁵⁸ Esetünkben főként a

⁵⁵ HICKS, *i. m.*, 97.

⁵⁶ GRAAF, *i. m.*, 77. KÉNOSI, ÜZONI, *i. m.*, 91.

⁵⁷ GÁL, *i. m.*, 53.

⁵⁸ A nemzet pusztulása, a zsidó–magyar párhuzam és az unitáriusok visszaszorítása: RESTÁS, *i. m.*, 196–201. A német seregek pusztításának, a katolikus nyomásgyakorlásnak és a természeti katasztrófáknak apokaliptikus megjelenítésével egy korábbi dolgozatomban foglalkoztam: *Apokalipszis és mártíromság az unitáriusoknál. Egy 18. századi unitárius prédikációskötet ta-*

német seregek fizikai nyomorgatása jelenik meg. Az 1695-ös karánsebesi csatát a fejedelemség második megszállása követte, a lakosságnak nem csupán a csapatok ellátásáról kellett gondoskodnia, de az erőszakkal behajtott adót is fizetnie kellett, melyből a kincstári építkezéseket finanszírozták.⁵⁹ Érzékletes a 38. prédikációban a testi nyomorúság azonosítása a német katonák fosztogatásával, melynek párhuzamát a zsidók egyiptomi szenvedéseiben, illetve Jeruzsálem pusztulásában láthatjuk.

Az nyomorúság mi legyen szerelmes atyámfiái? Úgy hiszem, hogy minnyájon jól tudjátok kicsinytől fogva nagyiglan, adta volna I[ste]n bár ne tanulhattátok volna így meg: azért én erről most többet nem szólok, hane[m] teszem fel azt, hogy hány félék legyenek az nyomorúságok. Kiváltképpen azok két félék: lelkiek és testiek. [...] Testi nyomorúságok volt az Izrael fiainak, az zsidók[na]k az Egyiptumb[an] [...] tudjátok mint sattuoltattattanak [értsd: sarcoltattak], nyomorgattattanak az kegyetlen fáraónak gonosz szolgáitól sárkeverés, téglá csinálás[na]k az ő rettenetes igájával, tudjátok mennyi kő várakat, abba[n] sok szép friss palatokat [értsd: palotákat] építetett meg, hogy inkább nyomorgathassa az népet, mire szüksége nem volt azt is építette. [...] Testi nyomorúságok volt az Jeruzsálem városa lakosinak akkor, mikoron amaz kegyetlen király Nabugodonozor négyezer hatszáz férfiakat vitetett vala el onnan. Mint testi nyomorúságod vagyon teneked ma ebben az hazában keresztény ember, mert az idegen nemzet fejedén uralkodik, sattuoltat, ver, rongál és minden módon az te veszedelmedet munkálkodja. Marhádból és minden jószágodból kegyetlenképpen kifordít és majd úgy maradsz, mint az megszedett szőlő, vagy az dinnyés kertben maradott kunnyo [értsd: kunyhó?], az mint Jeremiás mondja: testi nyomorúságok ezek k[eresztény] ilyenek az testi nyomorúságok.

MsU 1011. 74v–75r.

Ezzel párhuzamosan a kiválasztottság-képzet is megjelenik, hiszen akik Istent igazán félük, azok mindig is sok nyomorúságot szenvedtek, mely „megcsalhatatlan jelleme az örök életnek”.

Miképpen, hogy mindenek, valakik az I[ste]nt igazán tisztelik és félük sok nyomorúságot, üldözést, háborúságot szenvednek [...]. Ugyan is sokak az igazaknak nyomorúsági, az mint ez megtetszik sok igazaknak példájokból,

---

nulságai, megjelenés alatt a *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, SZÁRAZ Orsolya, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015 (*Loci Memoriae Hungaricae*, 3) kötetben.

⁵⁹ *Erdély története II. 1606-tól 1830-ig*, szerk. MAKKAI László, SZÁSZ Zoltán, Bp., Akadémia, 1986, 890–893.

kik az Istenért mindenképpen üldöztetettek, szidalmaztattanak, tömlöcöztetettek.

MsU 1011. 56r.

Negyedik ez: Mert ez az megcsalhatatlan jegye az örök életnek, melyb[en] az igazak[na]k, az kik itt nyomorúságot, üldözést és háborúságot viselnek és szenvednek méltó jutalmok.

MsU 1011. 130v.

Ugyan a *Diploma* az unitáriusok számára sok tekintetben enyhülést hozott a református fejedelmek alatti állapotokhoz képest, ám a katolikusok már 1693-ban elvették tőlük az óvári iskolát, és követelték tőlük a piactéri templomot is. 1698-ban pedig kettős fronton indítanak támadást az unitáriusok ellen, egyfelől a katolikusok hivatali létszámának emelésével, másfelől Kollonich Lipót közbenjárásával a piaci templom átadása ügyében. A követelés azonban az unitáriusok Bécsbe küldött – ám válasza nem méltatott – emlékiratainak következtében lekerült a napirendről.⁶⁰ Ekként jelenik meg a hivatalért való aposztázia, illetve a fokozódó vallási nyomásra kialakuló, *Apológiában* is olvasható érv, miszerint ha nem az övéké lenne az igaz hit, miért szenvednének érte annyit?⁶¹

Vétkeznek tehát az olyanok, az kik egy kevés gazdagságért, vagy uraságért, vagy kevés üldözéstől, vagy keresztviseléstől viseltetvén az ő I[ste]neket és vallásokat megtagadják és mind végig állhatatosok nem lesznek.

MsU 1011. 130v.

De végy vigasztalást az te szegény lelkedben és örvendj minden emberi segítségtől elhagyattatott, gyámoltalan, árva és csaknem utolsó pusztulásra jutott, szélvészeknek teljes tengernek bujdosó hajjai között ide s tova hánycódó k[eresztény] unitárius nemzetség, [...] örvendj, mert nem vagy ez világból, sem az ördögtől való, hanem az Istentől, mert ha ez világból volnál, ez világ fiai tégedet szeretnének és nem üldöznének, de mivel hogy onnan feljül és Istentől való vagy, nem szeretnek, hanem üldöznek. Joh. 17. 14. 15.

MsU 1011. 79v.

A válasz egy másik prédikációból jön: a felmagasztaltatásért szenvedni kell, miként Krisztus is szenvedett. E munka vigasztalását azonban Pókai Dániel az 1697.

⁶⁰ MOLNÁR Lehel, *A Diploma Leopoldinum hatása az erdélyi unitáriusokra = Az egység tükröződései. Unitárius teológiai tanulmányok*, szerk. CZIRE Szabolcs, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2013, 259–269.

Bálint KESERŰ, *Shaping Protestant Networks in Habsburg Transylvania: The Beginnings (1686–1699)*, megjelenés alatt.

⁶¹ PETRITYEVITY, i. m., 13.

május 6-i kolozsvári tűzvész okán szabja a gyülekezetre, hisz a tűzben odalett Kolozsvár kétharmada az unitáriusoknak két templomával és piactéri kollégiumával egyetemben.⁶²

Ha most ez nyomorúság talált is legközeljebb, hogy nagy sokak[na]k közülünk fejük felett hajlékink tűzzel megemésztetnek is, jusson eszünkben, mit mond az Chr[istu]s és azzal vigasztaljuk magunkat: [...] Mat. 8. 20. Akármely nyomorultul légyen azért az világban életünk, akárminemű keresztviselésekbe[n] teljék is el ez világi üdönk, akármely rettenetes kénban végeződjék életünk, tudjuk azt, hogy amelyeket mostan szenvedünk, nem méltó ahhoz az dücsőséghez hasonlítani, az melyet jövendőben az szenvedések által megnyerünk.

MsU 1011. 63r.

A prédikáció tíz nappal a tűz után hangzott el, ám Tótfalusi Kis Miklós bűnöket ostromozó *Panaszával*,⁶³ egy ismeretlen szerző 1699-es énekével⁶⁴ és a későbbi, katolikusokat hibáztató unitárius egyháztörténettel⁶⁵ ellentétben nem a tűzvész okát kutatja, nem vádol és fedd, hanem a helyes magatartást: a Krisztussal való békességes szenvedést jelöli ki. Természetesen a kiválasztottság-tudat itt is jelen van, mint mondja, Isten nem azért látogat, hogy elvessen, hanem hogy kezéhez térítsen bennünket.

Adja azért az minden vigasztalásnak Istene, hogy az kik itt most szenvedünk állhatatosan, ez után is ne fogyatkozzunk meg abba[n], hanem jobba[n] jobba[n] ügyekezünk minnen magunkat az I[ste]n látogatásához szabni, mivel nem azért látogat bennünket, hogy elvessen, hanem, mint fiait, mivel hogy szeret minket ut Apoc. III. 19. kezéhez térítsen. Ha ezt cselekedszük, tudniillik, hogy az Chr[istu]s szenvedés[ne]k társai leszünk, bizony az ő megdűcsőíttetésének is társai leszünk az örök életben. Amen.

MsU 1011. 63r.

Összegezve tehát: az MsU 1011-es jelzetű, 17. század végi iskolai prédikációskötet keletkezési kontextusát, retorikai és tartalmi elemzését kívántam bemutatni. A tartalmi elemzést a korszakban megjelenő, a felekezet számára fontos szövegek bevonásával végeztem, mely segített a prédikációkból kiragadott jelenségek tágabb kontextusba ágyazásában. Ekként képet alkothattunk a prédikatori feladatokról és a prédikáció funkciójáról, illetve az unitáriusoknak az értelem és

⁶² GAAL, i. m., 178.

⁶³ MISZTÓTFALUSI Kis Miklós, *Siralmas panasz Istennek Kolosváron fekvő nagy haragjáról...*, Kolosváratt, 1697, hasonmás kiadás, Bp., Magyar Iparművészeti Főiskola Typo-grafikai Tanszék, 1982.

⁶⁴ PERÉNYI József, *Kolosvár siralmi*, ItK, 49(1939), I, 48–58.

⁶⁵ KÉNOSI, UZONI, i. m., 81–91.

kinyilatkoztatás együttműködésére építő bibliaértelmezéséről. Másfelől a teológiai szempontú elemzés rámutatott, hogy Krisztus engesztelő áldozata kapcsán az unitáriusoknál már a teológushallgatók között is jelent meg olyan hang – még ha halványan is – mely e kérdésben Sozzini álláspontjával szemben a Limburch által képviselt remonstráns nézet irányába mozdult. Mindezt több erdélyi szociánus, illetve remonstráns elemeket is tartalmazó irat vonatkozó részeinek az elemzett prédikációval való összevetése igazolja. Végül olyan megnyilatkozásokat gyűjtöttem egybe, melyek az adott történelmi helyzetre, háborúra és felekezeti elnyomásra reflektáltak.

A gyűjtemény anyagának retorikai vizsgálata alapján, mely a protestáns prédikációkutatás eddigi eredményeire is támaszkodott, azt mondhatjuk, hogy a munkák több kérdésben (szerkezeti tagoltság, közönséghez való alkalmazkodás stb.) igazodnak a református homiletikák követelményeihez, főként Medgyesi tabuláival fedezhetőek fel hasonlóságok. A prédikációk a genera usuumhoz kapcsolódó kommunikációelméleti gondolkodás mentén jöttek létre, azonban a reformátusoktól eltérően nem törekedtek a hasznok rendszerezésére. Nem különül el a gyakorlati haszon és az alkalmazás sem, ami így az alapvetően dogmatikus prédikációk esetén megkönnyíti a korszakban egyre hangsúlyosabbá váló *movere* szónoki célkitűzés beteljesítését.

A kutatás eredményei irányadóak lehetnek, hiszen az MsU 1011-es kötet publicitásánál fogva reprezentatív jellegű. A hallgatók munkái által nem csupán teológiai tanulmányaikról, hanem a kollégiumban elsajátított retorikai, prédikációalkotási eljárásaikról is képet kapunk, mely a további unitárius prédikációkutatás számára is viszonyítási pontot nyújthat.

Unitarian Preaching at the End of 17th Century

A Book of Sermons by Theological Students for the Public

This paper is about the Unitarian manuscript *Theca Sacra Concionum... 1696–1698* which is available at the Library of the Academy in Cluj-Napoca (signature: MsU 1011). This collection contains theological sermons of students of the Unitarian College in Cluj-Napoca which was based on the Bible explanation of rector Dimien Pál. The sermons of the collection hold representative value because it was intended for laics as well as for theological students and preachers.

This study investigates the dogmatic, rhetoric and other contextual elements of the sermons using other contemporary Unitarian works to offer a wider horizon for the reader, through which you are given perception about the role of a Unitarian preacher, functions of a sermon and the method of Bible interpretation which is based on the cooperation of reason and revelation. Furthermore, the goal of the theological examination is to point out the effect of Remonstrant theological

elements between these Socinian sermons. One of the sermons in the concept of Atonement leans toward Limborch's Remonstrant view as opposed to Sozzini's. Finally, I study those parts of the texts which reflect the contemporary historical situation: oppression of the Unitarians and war.

The rhetorical investigation shows that these sermons follow the requirements of Calvinist homiletics on many levels. The works are based on the thesis of *genera usuum*, however, opposed to Hungarian Calvinists, they do not try to systematize *usus*. The practical *usus* is not separated from *applicatio* which plays a great role in the completion of *movere*.

A kötet szerzői:

Balázs Debóra

Deme Ágnes

Gesztelyi Hermina

Görög Dániel

Juhász János

Köllő Zsófia

Németh Dániel

Pajor Katalin

Papp Ingrid

Réger Ádám

Szatmári Áron

Tubay Tiziano

Túri Tamás

ISBN 978-615-5478-17-8

9 786155 478178 >

Arianna könyvek 9.